

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

134. évfolyam

2023

4. szám

Iancu Laura

Néprajzi jegyzetek a moldvai katolikus népi vallásosság istenképéről

BEVEZETÉS

A keresztény bölcseletben az istenkép egy Istennel kapcsolatos gondolati *elképzelés*,¹ amely kétdimenziós *képzet-kép*ben realizálódik. Az egyik dimenzió az *intellektushoz* („amit Istentről gondolok és/vagy tudok”),² a másik az *érzelemlámpához* („amit Istennel kapcsolatosan érzek”) kapcsolódik.³ Előbbi megformáltsága verbalizálhatósága okán „látványosabb”, utóbbi egyéni, kevésbé ragadható meg és valamiféle (koherens) képpé nem is szerkeszthető. Az istenkép nem kövület, nem séma, az emberi élet végéig alakul, és „a különböző pszichoszociális életszakaszokban szerzett tapasztalatoknak, hatásoknak megfelelően folyamatosan változik”.⁴ Ezen túlmenően – Josef Fuchs megállapítását idézve – „El kell (...) ismernünk: mivel Istentről (és az emberről) emberi módon kell beszélnünk, ezért nem könnyű úgy beszélni (...), hogy ne terjesszünk közben valamilyen hamis istenképet”.⁵ A szakirodalomban alapvető tétel, hogy az istenkép nem fedi Isten valóságát,⁶ továbbá hangsúlyozzák azt is, hogy az istenkép lényegileg meghatározza a hívő ember életét, önmagával és embertársával fenntartott kapcsolatát,⁷ vagyis: az istenkép és az emberkép elválaszthatatlanul összetartozik.⁸ Utóbbi megállapítás néprajzi szempontból is fontos és néprajzilag is igazolható.

¹ Vallásfilozófia, valláslélektan, morálteológia, dogmatika stb.

² Ez a tudás az örökölt/tanult és a szerzett/személyes tudást/tapasztalatot egyaránt ötvözi.

³ Pozitív, negatív vagy neutrális érzelmek (öröm, biztonság, félelem, szorongás stb.).

⁴ Krivickijé 2016.

⁵ Fuchs 1986: 239.

⁶ A „szubjektív” és az „objektív” istenkép kérdései a teológia területére tartoznak.

⁷ Erről a kérdésről szól Karl Frielingsdorf könyve. Frielingsdorf 2019.

⁸ Ezt illusztrálja a közbeszédben is használt mondás: „Amilyen az Istened, olyan az életed.” Az isten- és énkép kapcsolata, valamint a kapcsolatban lezajló változások együttesen hatnak a vallás (meg)változására is. Lásd például: Papp 1970: 17.

Annak tételezése – vagy felismerése –, hogy az ember önmagáról alkotott képe és az Istenről alkotott képe szorosan összefügg és állandó dinamikában és változásban tartja a vallást, nemcsak a filozófiában és a pszichológiában, de a katolikus teológiában is elméleti reflexió tárgyát képezi.⁹ A kérdés értelmezésére irányuló kísérletezések napjainkban rendkívül aktuálisak, éspedig az emberi környezet radikális átalakulása, az ember és a világ, az ember és a természet, az ember és a történelem viszonya terén bekövetkezett törés miatt. A kutatások már az 1970-es években rögzítették azt a tényt, hogy a polgári társadalmi viszonyok változása, elszemélytelenedése, az Isten elszemélytelenítését (dezantropomorfizációját) eredményezte. Az istenismeretben használt hagyományos képek, attribútumok, szimbólumok (szakállas öregúr, trónuson ülő király, kereszt, galamb stb.) eltűntek, és a helyüket – nem kevésbé megragadhatatlan – fogalmak (fény, energia, erő, lételv stb.) foglalták el.¹⁰

A hit és a vallás alapfogalmait, téziseit érintő kérdések újragondolására irányuló eszmecserék, viták a II. Vatikáni Zsinat (1962–65) után¹¹ éleződtek ki a teológiai gondolkodásban – bár efféle folyamatok nem először zajlottak le a kereszténység történetében,¹² és a korábbiakhoz hasonlóan, ezek a viták is egymással szembenálló álláspontok sokaságát eredményezték, a végletekig tágitva egy-egy kérdés értelmezésének a kereteit.¹³ Egyetlen, a dolgozat témája szempontjából releváns eseményre utalva említjük meg az 1970-ben,¹⁴ Bensheimben megtartott felekezettudományi konferenciát,

⁹ A 19–20. század fordulóján már intenzív és széles körű viták folytak a kérdésről a katolikus egyházon belül. Joseph Maréchal (1878–1944) jezsuita teológus például a modern filozófiai irányzatokkal párbeszédet folytatva fogalmazta meg nézeteit, az új emberkép és az erre épülő új istenkép megalkotásának szükségességét hangsúlyozva. L. Horváth 1999: 531. A katolikus szellemiség (emberkép, istenkép) megújítói között talán Pierre Teilhard de Chardin (1881–1955) nézetei váltották ki a legnagyobb figyelmet és a legtöbb vitát is. Két, témához szorosabban kapcsolódó műve: Teilhard 1965.; 1967. Empirikus vallásantropológiai vizsgálatokhoz lásd még: Wikström 2013: 176.

¹⁰ A hamburgi Stern című folyóirat témában végzett 1969-es kutatásáról a Világosság folyóirat számolt be. A vizsgálat egyik – akkor is szenzációnak számító – érdekessége, hogy az Istenről készített rajzra vonatkozó feladatot a középiskolás diákok többsége úgy oldotta meg, hogy a fehér papírlapot üresen hagyta. Ld. [T. Á.] 1969: 315–318.

¹¹ A 20. századi tudományos irányzatok (pozitívizmus, egzisztencializmus, marxizmus, fenomenológiai mozgalom, hermeneutika, posztmodern filozófia stb.) hatásától nem függetlenül.

¹² Sőt: már a Biblia könyvei és szemlélete kapcsán is „fejlődésről”, „újragondolásról” beszélhetünk, a megismerés újabb és újabb szükségességéről és állomásairól, legyen szó Istenről vagy a hit és a vallás egyes kérdéseiről.

¹³ A zsinat tanításai, újító kezdeményezései közül nem egy, hosszú idő múltán jelent meg a gyakorlatban. A hatás és a változás a vallási élet gyakorlati terén (rítusok, szokások, imaformák stb.) mérhető inkább, a hitélet belső jellemzőit – s így az istenképet is – az új tanítás nem írta át. Az istentant/istenismeret/istenkép kérdéseinek az újragondolásában jeles teológusok működtek közre és fejtették ki nézeteiket, élükön Paul Tillichel (1886–1965). A tapasztalatok azt mutatják, hogy az istenismeretben a nyugvópont és a konszenzus nem lehet vélcél, hiszen a tanulás és a megismerés véget nem érő folyamat az ember életében és az emberiség történelmében.

¹⁴ A dolgozatnak nem célja az elmúlt évtizedek teológiai vitáinak bemutatása. A töredékes bevezető a vizsgált téma teológiai/vallástörténeti kontextusát kívánta felvillantani.

ahol a résztvevők a hit központi fogalmairól, így az *istenkép(ek)*ről is tanácskoztak.¹⁵ A „hagyományos istenképzetek megrostálása” mellett a tudósok a hit/vallás nyelvi, terminológiai megújításáról is vitáztak.¹⁶ A vitában jeleskedő szerzők között kiemelt figyelmet kapott Edward Schillebeeckx holland teológus. Schillebeeckx sürgette a teológiai kutatás előfeltevés-rendszerének, a megértés struktúráinak az újrafogalmazását, és a valóságértelmezés új alapokra való helyezése mellett érvelt, annak érdekében, hogy a történelemtől és a társadalomtól elidegenült (modern) ember képes legyen megküzdeni „a világ értelmetlenségének a kérdésével”.¹⁷ Az új katolikus hermeneutika keretében Schillebeeckx Isten új képének a megrajzolását „az ember evilági jövője integratív figyelembevételével” alkotta meg.¹⁸ A jövőt helyezte istentana középpontjába Leslie Dewart is,¹⁹ aki arra is felhívta a figyelmet, hogy „nem csupán a *Szentírást kell demitologizálni*,²⁰ hanem sokkal átfogóbban a *dogmát kell dehellenizálni*, különösen is a keresztyén istentant”.²¹ Témánk szempontjából értékes Leslie Dewart azon felvetése is, miszerint az új, és a mai ember hite szempontjából célravezető istentan kialakítása során, Isten attribútumai és/vagy „működésének” metafizikai megfejtése helyett, az emberi gondolkodásnak (és majd a teodíceának) a hangsúlyt az Isten-ember közti *kölcsönös kapcsolat* természetének a megismerésére szükséges fektetni.²² Ez a felvetés a már érintett *emberkép* szempontjából is lényeges. A probléma további részletezésétől

¹⁵ A konferenciát 14. alkalommal szervezte meg a bensheimi Konfessionskundliches Institut. A tanácskozáson Nyugat-Európa számos teológus professzora vett rész, és köztük volt egy magyar delegáció is.

¹⁶ Vö. XXIII. János pápa aggiornamento („a mai naphoz igazodás”) reformirányzata.

¹⁷ Papp 1970: 14.

¹⁸ Kiemelés: Iancu. Papp 1970: 14–15.

¹⁹ Leslie Dewart (1922–2002) kanadai filozófus és teológus. Istentantát a *The Future of Belief. Theism in World Come of Age* (1966) című művében fejtette ki.

²⁰ A demitologizálás hermeneutikai módszere Rudolf Bultmann (1884–1976) teológus, filozófus nyomán terjedt el a teológiában. A bibliai exegézis keretében alkalmazott eljárás az egyes történetekben, eseményekben igyekszik elválasztani egymástól a tényszerű/történeti valóságot és a mitológiához tartozó jelenségeket. Lényeges, hogy a módszer nem tagadja a Biblia természetfölötti – emberileg nem megmagyarázható – elemeit.

²¹ Idézi Pungur 1971: 92. Kiemelés az eredetiben. A dehellenizáció központi kérdés Dewart teóriájában. Nézete szerint az istenkép és az emberkép hellenizálása az oka az Istenről alkotott téves, meddő, sőt ártó képzeteknek, de az ateizmus megjelenésének is. A hellenizálás folyamányának tartja például, hogy a keresztyén filozófia a létezőben megkülönböztetett esszenciát (lényeg) és egzisztenciát (létet), ami ahhoz a kétarcú tanhoz vezetett, miszerint a teremtményekben valóságos különbség van esszencia és egzisztencia között, másrészt, hogy Istenben a kettő identikus, ugyanaz. Ámbár Istenben valódi különbség nincs a kettő között, a koncepció különbség fennáll, ami azonban empirikusan nem érzékelhető, az ember a kettőt, mint különbözőt fogja fel. Ezért van áthidalhatatlan különbség aközött, ahogyan Isten önmagában van, és ahogyan az emberi tudatban van. Ez az oka annak, szögezi le Dewart, hogy „hacsak Isten maga nem lesz az empirikus ismeret tárgyává, fogalmaink elvben képtelenek arra, hogy Isten valóságos létét ismertté tegyék előttünk”. Hellenista befolyás szerinte továbbá az ember – Isten alá-fölrendelt viszony is, amit álláspontja szerint, nem írt át/fölkül a Jézus-i atya-fiú modell sem. Stb. Idézi: Pungur 1971: 93, 95. Dewart nézeteit természetesen számos kritika is érte.

²² Pungur 1971: 94. Elgondolása szerint „Az Isten és ember közötti alapvető kapcsolat a történelem valóságában található. Ennek tartalma az Isten és az ember kölcsönös részvétele a világ öntudatos teremtésében”. Uo. 95.

itt el kell tekintenünk, a viták tanulságai közül a néprajz számára is megfontolandó két tézist azonban érdemes még felidézni. Az egyik az, hogy a vallástörténetben és a vallástudományban az istenképek „összetörése és módosulása a kijelentéstörténet szükségszerű következménye”,²³ és a vallások hosszú története alatt kialakult „képtár” nem Istent, hanem a *képet* alkotja, vagy haladja meg.²⁴ A másik megállapítás, amit a népi vallásosságra szintén érvényesnek tekinthetünk az az, hogy nincs – mi több: nem is lehetséges – egységes/egynemű istenkép.²⁵

AZ ISTENKÉP KÉRDÉSEI A NÉPI VALLÁSOSÁGBAN

A vonatkozó néprajzi munkákban tárgyalt,²⁶ a népi vallásosságban megfigyelhető sajátosságok alapján úgy tűnik,²⁷ a magyar (katolikus) keresztény (paraszti) közösségek istenképe a lokális és az egyéni árnyalatok ellenére is a tanult,²⁸ hivatalos egyházi is-

²³ Egyfelől a kinyilatkoztatásra, másfelől az istenkép Biblián belüli „fejlődésére” való utalás. Pákozdy László Márton úgy fogalmaz: „Az ósz.-i irodalom emlékeit (...) valóságos istenképtárnak lehet tekinteni (...). Az is kétségtelen, hogy az Úsz-en belül is lehet beszélni bizonyos szempontból »összetört istenképről«”. Pákozdy 1970: 117.

²⁴ Uo. 117.

²⁵ Az istenképek koherenciájának a problematikája sok vitát váltott ki az egyházban és a felmerült kérdésekre nincs – a dolog természetéből adódóan talán nem is lehet – kielégítő válasz. A bibliai istenkép egységes/egynemű megrajzolhatóságának gátja elsősorban az, hogy az istenismeret szempontjából releváns „adatok” történetekbe ágyazottak, a történetileg szituatív interpretációk újabb és újabb reinterpetációra utaltak. A bibliai üzenetek az egymásra épülő kontextusokkal és értelmezésekkel együtt alkotják azt az értelmező hagyományt, amely keretében a mindenkor embernek újra kell fogalmaznia a saját interpretációját (istenképét). Ez a „soha véget nem érő hermeneutikai kör” végeredményben egy zárt, de legalábbis körülhatárolt gondolati séma. A módszer révén nyert megértés/ ismeret nem definitív, és az értelmező maga is az értelmezett objektum részévé válik. Schillebeeckx teológiai nézeteit összegzi: Papp 1970. Ugyanilyen, nem definitív, kísérleti jellegű modellezéseknek számítanak a Biblián belüli istenképek értelmezésére irányuló vállalkozások, pl. az Ó- és Újszövetség istenképének a kapcsolatára vonatkozó kérdés. Lásd pl. Tomcsányi 2002: 89. Hasonló folyamatok zajlottak le a filozófiában az emberi megismerés előfelvetésmentességének lehetetlenségéről, amely keretében megfogalmazást nyert az is, hogy az emberi megismerésben, mint olyanban, „nincs álláspontmentes, viszonyítatlan tudás”. Papp 1970: 16.

²⁶ Az istenképről korábban írt tanulmányomban (Iancu 2019: 139–156.) összefoglaltam a néprajzi kutatások legfontosabb tanulságait és megállapításait. Terjedelmi okok miatt ezen a helyen el kell tekintenem azok megismétlésétől. A bibliográfiából is csak a legfontosabb, a paraszti (katolikus) közösségekkel kapcsolatos vizsgálatokat emelem ki: Bartha 1980.; Iancu 2018: 451–465.; Ipolyi 1854.; Pócs 2008: 279–351.; Tánczos 2015: 580–611. Református ill. evangélikus példák: Madar 1984: 659–674.

²⁷ A népi vallásosság alatt itt a paraszti közösségek hagyományos vallásosságát értem, valamint a népi vallásosság vizsgálatára irányuló néprajzi kutatásokat. A népi vallásosság-kutatás szemléletét követem, néprajzi példáim nagy részét pedig a moldvai magyar közösségek népi vallásosságából veszem. Az általánosító megfogalmazás ellenére megállapításaim nem a mindenkor paraszti közösségek, hanem – elsősorban – a paraszti életmódot folytató adatközlők vallásosságára érvényesek – akik a népi vallásosság hordozói. Az adatok egyénközpontú vizsgálata azért nem lehetséges, mert sem az adatközlőkről, sem a szociokulturális miliőről nem rendelkezem elégséges információval.

²⁸ A magyar néprajzi kutatásokban elsősorban a katolikus felekezet istenképéről tájékozódhatunk.

tenkép lenyomata. Úgy tűnik, a vallási szocializáció és hitoktatás révén megalapozott istenkép egy olyan fundamentum lesz, ami az egyén későbbi istenképére is kihat. Ez az istenkép napjaink falusi katolikus közösségeiben megfelel az említett zsinat előtti egyházi tradícióban kialakult elgondolásnak,²⁹ ahol az Istenről való beszéd „történelmi háttére egyfajta szélsőségesen antropomorf és mitologizáló beszéd Istenről. Ez a beszéd nagyrészt az Ószövetségből származik, amelynek mélyen vallásos nyelvezete szerint Isten állandóan »jelen« van a világ eseményeiben: közbelép, cselekszik, beszél, ítéletet mond, dicsér és büntet. Ez a gondolkodás- és beszédmód részben az Újszövetségben és a keresztény évszázadokban is folytatódik (...) és ez az az istenkép, amely ma is erősen rányomja bélyegét a hitoktatásra, a prédikációra, a lelki irodalomra, de sokszor még a teológiára és a tanítóhivatal állásfoglalásaira is.”³⁰ Luby Margit – a saját kutatási tapasztalataim szerint is érvényes – megfigyelései szerint: „A parasztember szívében az Ótestamentum kemény Istene él. Ha összegyűjtenénk az Istenre vonatkozó kiszólásaikat, azok 80%-a az Atyára vonatkozna.” A tétel azonban azzal a szintén lényegi megállapítással együtt érvényes, amely Istent, mint az emberrel szemben méltóságot tanúsító, igazságos személyt mutatja be: „Ne búsuljatok, megvan az Istenben a becsületérzelem.”³¹

Ahhoz, hogy egy istenkép kereteit megrajzolhassuk, szükséges egy „normatív” istenkép tételezése, ami jelen esetben nem más, mint az egyház istentanában foglalt kép, amelyet a hívek a hitoktatás során, ill. a katekizmusokból sajátítanak el. Ha azonban el akarunk emelkedni ettől a hagyománytól, mint ahogyan tanulmányunk célja ezt meg is kívánja, és arra vagyunk kíváncsiak, hogy az antropomorf-központú hagyományon túl, milyen egyéb lehetőségek és adatok állnak rendelkezésre az istenkép vagy egy másik istenkép megrajzolásához, úgy tűnik, az lesz a célravezető, ha az istenképben nem Isten különféle (vélt) tulajdonságait vesszük számba, hanem az Isten-ember kapcsolatban megnyilvánuló lelki és mentális történésekre (gondolatok, érzések stb.) összpontosítunk. Természetesen erre az eljárásra is érvényes az, hogy az eredmény egy, a néprajzi megfigyelések sajátosságait ötvöző konstrukció, elméleti interpretáció lesz. Látnunk kell azt is, hogy a népi vallásosságban erőteljes az a hitbéli tapasztalat, hogy a láthatatlan Isten ismerete *annyira* lehetséges, tehát lehetséges *annyira*, *amennyire* a hithez és a bizalomhoz, azaz mindezek kialakulásához szükséges, és innen nézve az istenkép bibliai, teológiai, dogmatikai „tisztasága” (nem lényegtelen, de) másodlagos kérdés.³² Ez a meggyőződés – ahogyan Luby Margittól idézzük is – az oka a hitetleneket elmarasztaló magatartásnak is, ami a homogén felekezetű vallási közösségekben megjelenik: „Hallgat a magyar ember a hitéletéről. Általános véleményünk,

²⁹ Elsősorban a hagyományos falusi környezetben élő közösségek vallásosságára vonatkozóan állítható mindez, ám ha megvizsgáljuk az általánosan (és egyetemesen) használt különféle katekizmusokat, azt tapasztaljuk, hogy a bennük megfogalmazott tanítások is ezt a szemléletet tükrözik.

³⁰ Fuchs 1986: 238–239.

³¹ Luby 2002: 166–167.

³² Ugyanezt fogalmazza meg Tüskés Gábor: „a népi vallásosságot a természetfölöttire való ráutaltság tudata hordozza, felfogásában Isten a teljesen más, de mégsem vagyunk elválasztva tőle”. Tüskés 1981: 122.

hogy nem komoly ember, aki úgy cserélgeti a hitit, mint más a ruháját. (...) Ki mibe született, abba kell elvesznie. Akinek pedig nincs hite, az olyan, mint a jószág!”³³

NÉPRAJZI, EMPIRIKUS PÉLDÁK

Leslie Dewart nyomdokain haladva, az elemzés során a fókusz a kapcsolatra helyezük, és a kapcsolat „mibenlétének” a megfigyeléséből próbálunk következtetni az istenképre. Annak érdekében, hogy az elemzés kiterjedtsége, kerete, térben és időben valamelyest lokalizálható legyen, a felhasznált néprajzi adatokat egyetlen szellemi-kulturális közegből merítem, éspedig Moldvából.³⁴ A tanulmányban Zsíros Tibor 1974–1990 között végzett moldvai gyűjtéseit használom fel, a gyűjtés azon részét, amely nem szerepel a szerző 2021-ben megjelent kötetében. Az 1990 előtti vallásosságra vonatkozó adatokat az elmúlt két évtizedben végzett gyűjtéseimmel és tapasztalataimmal egészítettem ki. Az anyag áttekintése során ugyanis arra figyeltem fel, hogy a közel fél évszázadot felölelő időszakra vonatkozó adatok jelentős hasonlóságot mutatnak; az istenkép kapcsán számos változással és masszív állandósággal is számolhatunk, egyidejűleg. Az anyag együttes felhasználása azért is lehetséges, mert a gyűjtés során hasonló eljárást, módszert követtünk. Résztvevő megfigyelőként jelen voltunk adatközlőink életterében, részt vettünk mindennapi tevékenységeikben, és a köztük illetve köztünk zajló beszélgetéseket időnként – természetesen engedélyükkel – rögzítettük vagy lejegyeztük. Az alábbiakban vázolt kép, bár igyekeztem szerint szakmailag átgondolt ábrázolása kíván lenni a moldvai katolikus magyarság istenképének, mindenekelőtt egy – néprajzi adatokból és megfigyelésekből építkező – kutatói konstrukció, amely ebben a formában nem található meg sem a régi, sem a kortárs hitéletben, vallásgyakorlatban.

1) *Ami nem változik*

a) Keresztény emberkép, hitminimum

Említettük, hogy az istentan újragondolásáról szóló teológiai felvetések között meghatározó szempont a tanulás útján szerzett istenkép és *a személyes élettapasztalat egymáshoz való közelítése, összehangolása*.³⁵ Ezen a területen úgy tűnik, a népi vallásosságban, a lelki folyamatok verbális, *nyelvi megfogalmazására* irányuló fogalmak és képek régiek, *hagyományosak*,³⁶ s nem is igazán lehetnek mások, hiszen a helyi egy-

³³ Luby 2002: 166.

³⁴ Zsíros 2021. Hálás köszönetet mondok Zsíros Tibornak ezúton is a rendelkezésemre bocsátott rendkívül értékes archívumért.

³⁵ Vö. Papp 1970: 15.

³⁶ Ez azonban a folytonosság, a történetiség szempontjából nem elhanyagolható jelentőségű. Azt az érzetet, tudatot tartja fenn, hogy az elődök, az élők és az utódok az Istenben (az istenhit által) időtlenül egybemaradnak.

házban – amely az istenképet definiálja – napjainkban ez hagyományozódik, érvényesül. Mindazonáltal az Istenhez való viszonyulásban a régi minták nyomai jelentősen *halványultak*. A szigorú, ítélkező stb. Istenhez való viszonyulás terén, már nemcsak a félelemmel, de valamiféle racionális hozzáállással, „felnöttes” magatartással is találkozunk – lásd pl. a hit abban, hogy „Istennek van becsületérzete”; vagy olyan mondások, mint például: „meg kell higgye az Isten is” stb. Az Isten-ember kapcsolat racionalizálásának a szándéka, tendenciája nem változtat az ember és Isten között fennálló hierarchikus viszonyon, ahol az *ember alárendelt* fél, pusztán az emberi önreflexió felerősödésére utal, mely során az ember a döntéseit igyekszik megmagyarázni, és azok következményeit *tudatosítani*. Ezen a területen mutatkozik meg egy jelenség, amit a *hitminimum* fogalmába tömöríthetünk, ami egy olyan elemi norma, amely – nem explicit kinyilvánított, ámde evidens – viszonyítási pontként működik a hívők körében, és voltaképpen a „*keresztény emberkép*”-ben ölt testet.³⁷ Néhány néprajzi adat, példa a konszenzusos hitminimum-motívum illusztrálására:

„Jöttem a kurszával [busszal/járárral], s mondja egy ember, azt mondja: Ke[n]d csendüljön meg a magyar énekeivel,³⁸ azt mondja. Mondom: Há, minek? Azét, azt mondja: Ne, úgy hallatszódott, hogy ke[n]d énekelt magyarul s magyar énekek el kell bocsátódjanak [feledtesenek], me[r]t most kijött egyéb. (...) Ej, de én senkit sem mondanék el [*nem* jelentenék fel/árulnék el]. No, *szent halált szenvednék s nem tudnék senkit kimondani*. Mondom, én akkor erőst megijedtem vót.”³⁹

A példában még nem történik hivatkozás sem Istenre, sem a hitminimumra, sem a keresztény emberképre, de a „szent halál” említése és választása implicit hordozza és tükrözi az előbbieket. Az istenkép kapcsán pedig azt látjuk, hogy az istenhit, sőt a szent cselekedet (virrasztón történő siratás) nem garancia a gondmentes életre, azaz: Isten gondviselésének a tételezése,⁴⁰ és a gondviselés természetének a kiismerhetetlensége nem zárja ki egymást. Az énekesasszony arra az idilli (ideális) istenkapcsolatra/hitminimumra/keresztény emberképre hivatkozik, amely, mint abszolút garancia tételeztetik fel az élet eseményeinek a rendezése és megítélése során.

Kimentem (...) a darabba [itt: szőlősbe]. Kivittem a borkánt [az üveg savanyúságot]. (...) Kivittem a borkánt, még nincs es hazahozva. Nem kaptam, mivel hazahozzam. (...) [Egy asszony megkérdezi]: Nem fél, [hogy] ellopják? – *Nem, nem lopják. Isten őrözzön, keresztények vagyunk. Há, meg vagyunk keresztelve. Én nem menek senkiéhez. Nem. Nem.*⁴¹

A példában *expressis verbis* a keresztségre történik hivatkozás, ám világos, hogy valójában az emberi társadalom működésére jótékony hatású *istenfélelemre* történik utalás,

³⁷ Értsd: megkeresztelt és erkölcsös/itt: katolikus nevelésben részesült.

³⁸ Ti. azt tanácsolja, hogy a jövőben, a virrasztón magyarul ne énekeljen.

³⁹ Zsíros Tibor gyűjtése, 1983. június, Forrófalva (Faraoani).

⁴⁰ Mint régi/új isteni attribútum.

⁴¹ Zsíros Tibor gyűjtése, 1982. szeptember, Forrófalva.

mint olyan „tulajdonságra”, amelynek a birtoklását egymásról feltételezik. Az istenfélelmet nem az istenítélettől való félelem motiválja, hanem az emberi kapcsolatokra leselkedő krízisek elkerülése. Az istenképben a hangsúly nem Isten szigorúságán, esetlegesen kilátásba helyezett büntetésén van, hanem az ember ártó tetteire és azok következményeire irányítja a figyelmet.

Az Isten őrözze meg az egész világot, *mintsább rosszat csinálj, jobb menj el, szökjél bé a vízbe. Nyuvaszd bé magadat, ne csinálj rosszat senkinek.* Met, mind ahogy nem dórílod [kívánod, hogy] neked csinálják, te se csináld. Senkivel se csinálj rosszat.⁴²

Legrosszabb akarátú[nak], melyik egy kalán [kanál] vízbe el akar[na] vesztesíteni, még [annak] es azt mondanám: *Mind nekem a rossz nem jó, annak sem jó.* [Egy asszony]: *Ha igaz keresztény akarsz lenni, [mást] nem lehet mondani.*⁴³

A legutolsó példa egy eset végső tanulságát fogalmazza meg. Egy ember azzal fenyegette meg a vele ellenséges viszonyban álló, lakodalomra készülöket, hogy feljelentést tesz a titkosszolgálatnál, és pedig a disznóvágás tárgyában, ami 1984-ben még tiltott cselekedet volt. A megfenyegetett férfi reakciójában ismét csak arra látunk példát, hogy az emberi élet (társadalmi, közösségi) feszültségei nem a szigorú, büntető isten(kép)re vezetnek vissza, hanem az emberek egymással szemben elkövetett tetteinek a következményeiként nyernek megfogalmazást.

b) Isten a történelem kormányzója és az élet szerzője

A teremtettség okán fennálló Isten-ember közti alárendelt viszonyhoz hasonlóan, a világ és a létezés eredetére, céljára vonatkozó elgondolások terén sincs radikális változás, de új árnyalatokra ezen a téren is felfigyelhetünk. A sok érdekesség mellett itt egyre utalunk részletesebben, nevezetesen a rejtőzködve/rejtekebe működő Isten, valamint az érzékszervek által empirikusan nyomon követhető természeti törvényszerűségek viszonyát érintő területre. Az alábbi példákban láthatjuk, hogy az életszerző és kormányzó Isten képe a természet törvényszerűségeinek tudomásulvételével,⁴⁴ és azok következményeinek a *tudatosításával* egészül ki. Nem arról van szó, hogy a szóban forgó közösségek korábban nem rendelkeztek volna az ember, a világ, a természet működésére vonatkozó (akadémiai) tudással, vagy hogy a tudásuk az „Isten tudja!” „Tudja, Isten...!” „Úgy akarta Isten...!” háritásokban merült volna ki. Arról van szó, hogy az Istennek és a természet törvényszerűségeinek egyaránt kiszolgáltatott ember istenkapcsolatában nőtt, fokozódott a *kölcsönös bizalom* hatóereje, jelentősége. A népi vallásosságban ezekre a distinkciókra egyre nagyobb hangsúly esik. Azt is látjuk azonban, hogy az új értelmezések nem eliminálják a régieket, és nem is csökkentik azok érvényességi körét, de felzárkóznak azokhoz, és azok-

⁴² Zsíros Tibor gyűjtése, 1984. július, Forrófalva.

⁴³ Zsíros Tibor gyűjtése, 1984. július, Forrófalva.

⁴⁴ Ti. a tanult istenkép.

kal egyenértékű, alternatív – de nem istenellenes – elgondolásokként működnek. A példáinkat az isteni faktort implikáló/nevesítő esetek bemutatásával kezdjük, és az isteni faktort nélkülöző esetek ismertetésével zárjuk, kiemelve az ezt illusztráló nyelvi formulákat.

Hálát adok az Atyának, hogy a napra kikeresem a kenyereket, imádkozom este, lefekszem, reggel imádkozom, felkelek, s úgy elé. Meddig leszek. Az Atyától. *Tőle az élőnap. Nála van az élet.* Az Atyánál. (...) Elválták még egynek [egy vele együtt kórházban fekvő embernek], mind nekem, mind csak azt a lábát, de másik este meg vót halva. Én es vártam, *hogy haljak meg, de hát nem. Míg ki nem fogy a felsőnek, az Atyának az izéje, addig nem lehet menni sehova se. Pedig elmentem lenne én es.* Na. Ez nem erőst örvendezés.⁴⁵

Elment a templomhoz a misére, meggyónt, megá[ld]dozott, s hazajött. (...) Azt mondta az asszony neki: Nem eszik-e, hallja-e? Nem, azt mondja, menek, hogy járjam meg X-et. Úgy mondták annak a helynek⁴⁶ (...). Hideg vót, disztul [nagyon] hideg vót (...) Az embert (...) megütték [megölték]. Megfogyott. *Megvette a hideg, ő még nem hót lenne meg,* de megvette a hideg. Hogy mit nézett ő akkor a darabon?! Ha hideg vót, nem vót sem bétetve, sem (...) megérve, sem semmi. *Úgy vót az Istenről.* Menek, járjam meg a darabot. Menjen, hallja-e, de úgy es, egyék. Nem, azt mondja, met én mindjárt visszajövök.⁴⁷

Gyitót gyenge vót, hogy haljon meg. (...) *Úgy adta az Isten, hogy megjött* [meggyógyult] (...) Az Istennek grizsája [gondja] vót, (...) gyógyulás után élt még tíz évet. A Jóistennek az ideje vót, *ő tudta, hogy mét veti vissza őt!*⁴⁸ (...) Miljen beteg vót kend, bácsi György, s kend még tipadja ezt a földet?!⁴⁹

Vegyük számba az Istennek az erejét! Az ő ereje a jó. *Kénlódgatunk, meddig az Isten méri.* Most mondjuk vala a kollektívba (...): Miljen nehez! Dolgozunk, hányja el [felvágja, felsérti] a kezeinket a vastag [gaz]. (...) Egy ember [férfi] nincs, [csak] asszonyok. (...) Az igazságikat nem tudják kérni (...).⁵⁰ Kérjük, de nem adják. (...) *Vidd a keresztedet.* (...) Villegessük elé [visszük, cipeljük]. S aztá' mikor odaérünk egy nagy gödörhöz, akkor odateszük, s ha átul ér, átulmenünk s ha nem aztá: esünk bé.⁵¹

A lábujjkám... Mintha tűz menne ki a tetejiből [lábujjbegyekből]. Kitéptem a hajamat es, meggyiríttem [megritkítottam], annyira téptem. (...) Hazajó az asszony, a feleségem, Máris: Há, mit csinál maga, leeresztve a feje a kezei közé? Hagyatok békém, mondom. – Há, minek bőgsz? Há, minek fáj? Mondom, azét bőgök, me *egyed kell húzzam* [ti. a fájdalom folya-

⁴⁵ Zsíros Tibor gyűjtése, 1990. szeptember, Lujzi-Kalagor (Luizi-Călugăra).

⁴⁶ Mezőgazdasági terület.

⁴⁷ Zsíros Tibor gyűjtése, 1984. június, Forrófalva. Ebben a rendkívül sok fontos elemet tartalmazó példában azt látjuk, hogy a természeti törvények (a hideg) következménye és Isten akarata „összeért”. Kifejezést nyer az is, hogy Isten a természeti törvények felett áll, de mégsem rendelkezett másként, ellentétesen.

⁴⁸ Ti. visszahozza, vagyis megtartja az élők sorában.

⁴⁹ Zsíros Tibor gyűjtése, 1987. Nagypatak (Valea Mare).

⁵⁰ Ti. a fizetést, a munkaévek számát, a nyugdíjat.

⁵¹ Zsíros Tibor gyűjtése, 1988. április, Forrófalva.

matos]! Mondom, ha egy órára elvehetnéd, hogy lásd meg, hogy sér [fáj], mikor sér, akkor megmondanád: Jaj, hallja-e! Há[t] ke[n]d hogy tűrte mostanig? Egy éve s fél? Ne, így ne! Ez az. (...). Harapom még az ágyat es. (...) [Amikor beveszi a gyógyszert, egy rövid időre csillapodik a fájdalom] megeresztí, elmulassa a sérülést, de *nehéz a várás*, akkor, úgy tetszik, megállítsa, utána nem fáj, egy négy-öt órát, annyit nyugszok. Aztán még fog fájni s reggel felé aztán sikigatom [simogatom, szeretgetem a lábszáram] így, megszeretem! *Háha eljő Jézusom! Ő es szenvedett*, szegény Jézus. *De negyven nap. Nem esztendő s felet, mind én, s még lehet ki tudja mennyit [szenvedek ezután]. Negyven napba végeztek az Istenfiúval (...). Istenfiú vót, nem egy ilyen elvetett ember, mind mi.*⁵²

Csak béjött délután a J.-nek a mámája [édesanyja], úgy sírt (...). Mondta az embernek [férjemnek], az enyimnek: Están! Están! – azt mondja, *most még életbe kaptatok, de többet nem kaptak!* Mondjuk: Hát, mié[r]t? Nagyon beteg vagyok, azt mondja. *J.-om a földbe temeté... a bánata J.-nek földbe tettet.*⁵³

Az egyéni értelmezésekben a nyomorúságos testi és lelkiállapot és a vizionált halál (vagy betegség) okai (itt) emberi eredetűek,⁵⁴ és Isten szerepe abban merül ki, hogy nem akadályozza meg vagy engedi azok természetes bekövetkeztét. Ha Isten – mint szereplő – hiányzik is esetleg a képletből – ahogyan azt a legutolsó példában látjuk – az egyéni *istenviszony* jellege, kihat az egyén életminőségére és testi állapotára, és tovább: a családtagot érintő krízis elszenvedője nemcsak az érintett, hanem a család többi tagja is.

Isten nevesítése (mint okozó, beavatkozó) általánosnak tűnik olyan helyzetekben, ahol a konfliktusban álló felek státusa, állapota stb. nem azonos súlyú. Például a gyerekek, az árvák, az özvegyek, a hátrányos helyzetűek, a kiszolgáltatottak stb. ellen elkövetett igazságtalanság esetében szabályszerűen elhangzik a következő formulák valamelyike: „*Isten nem aluszik!*” „*Isten mindent lát!*” „*Tűr az Isten, de nem sokáig menen a gonoszak!*” stb. Ezt érzékelteti a forrófalvi Farkas Péter pap története, pontosabban: halálának körülményei és helyi értelmezése is, amit röviden összefoglalunk. Farkas Pétert Györgyina páterrel együtt ítélték el és együtt raboskodtak.⁵⁵ A Duna-del-

⁵² Zsíros Tibor gyűjtése, 1985. Forrófalva; hónap, nap jelölése nélkül. Kíváncos volna a példa további elemzése, ám erre itt nincs mód.

⁵³ Zsíros Tibor gyűjtése, 1985. szeptember, Forrófalva.

⁵⁴ Az ember, mint okozati tényező.

⁵⁵ Gherghina Ioan (Györgyina/Györgybíró János) 1915. március 25-én született Nagypatakon (Valea Mare). Minorita szerzetes volt már, amikor 1941-ben Lujzikalagor plébánosa lett, később Lészpedre helyezték. 1959-ben letartóztatták és bebörtönözték. Tizenhét évre ítélték el, nyolc esztendő telt el fogdában. A Braillai Nagyszigeten raboskodott, „*szelidsége, műveltsége másféleképp ejtette rabul a rabokat, mint elítélőik és fogvatartóik*”; „*Ott is keresztelt, s gyóntatott. Neki dugva [titokban] vitték be az ostyákat, misét mondott, négyen összebúttak, elvégezte a misét s akkor áldoztak is*”. Sylvester 1992: 102. 1969 után Somoskán (Șomușca), majd Klézsén (Cleja) volt pap. Élete utolsó éveiben megromlott egészségi állapota miatt egy prezesti (Prăjești) rendházban élt, ahová a hozzá érkezett magyar vendégeket nem fogadhatta. 1998. december 21-én hunyt el. A temetési szertartást Jászvásár (Iași) püspöke, Petru Gherghel vezette, nagyszámú ferences kíséretében, szülőfalujában. Lásd még: Jáki 2002: 88–94.

tában Farkas Györgyina helyett is „hordta a földet a róbával [talicskával]”. Szabadulása után Farkas egy hektár földet kapott a helyi télesztől, amit művelt, ám a földet később ismét eltulajdonították. A történet elbeszélője szerint: „*De az Isten megsegítette. S úgy segítette meg, hogy ő öregend az ágyba nem ült gyetót [egyáltalán nem volt fekvőbeteg].*⁵⁶ (...) *Csitertekend este, most az eltőt héten, (...), jöttünk mik a kollektívából, egy tarisznycska a hátán s bot a kezibe s jövőgetett. Jövőgetett haza. S pénteken regvel kilenckor meg vót halva.*”⁵⁷ Az isteni segítség itt az éhhaláltól és a további megalázástól való megóvásban öltött testet.

A másik „tisztá” esettípus, ahol Isten nevesítésére sor kerül az, amikor az emberi források, eszközök stb. kimerültek, és egy adott probléma megoldása nem következett be. Például: gyógyíthatatlan betegség, helyrehozhatatlan házasság/kapcsolat, megjavíthatatlan viselkedés stb. Ilyen esetekben hangzik el: „*Kell hordozzuk, mert azt a Jóisten adta, nem más.*”⁵⁸ „*Az Isten úgy adta, hogy mindenem fájék. A lábujjkámtól fel a fejem tetejéig. Mit csináljak? Merre menjek? (...) Idős vagyok.*”⁵⁹ Végül találkozunk azzal a népszerű értelmezéssel is, miszerint az igazságtalanul szenvedőkben maga Jézus szenved: „*[H]jába feszítették fel Jézust! Úgy is, még vannak imitt-amott melyikek immá [ezután] feszítsük fel. Há [igen]. Me[r]t ha csak egyszer lett lenne fel[feszítve], de nem*”.⁶⁰

Meg se kísérelhetjük azt, hogy a bemutatott esetek alapján valamiféle koherens istenképet alkossunk, majd szétszálazzuk benne az istenit és az emberit. A példáink – és általában a gyakorlat – éppen arra figyelmeztetnek, hogy az istenkép tényleges működését nem tudjuk regisztrálni, leírni, de ennek ellenére és ezzel együtt is azt látjuk – és ez a lényeg – hogy ez a megfogadhatatlan istenkép *bekeretezi* az egyes eseteket, és az egész emberi életet, egészen pontosan a történetek és a kapcsolatok értelmezését, hermeneutikáját.

2) Ami új – avagy a régi istenkép felfedetlen árnyalatai

a) Egy erő erőterében

Ha visszatekintünk az idézett néprajzi példákra és elolvassuk Peter Berger a transzcendenciajelek kapcsán írt elgondolásait, azt látjuk, hogy az adatok és az elméleti felvetés jelentős mértékben igazolja egymást. Peter Berger szociológus a transzcendenciajel fogalmával a spiritualitás egy új megközelítési módját fogalmazta meg. Véleménye szerint a spiritualitás nem más, mint az, hogy az ember lényé mélyén átél egy önmagán kívüli *aktivitást*, és felismeri annak jeleit, nyomait. Mint írja: „Az emberek *időről időre* hétköznapijaik során valami nagyobb [egész egy] részének *érzik* magukat. *Átélnék*

⁵⁶ Idős korában.

⁵⁷ Zsíros Tibor gyűjtése, 1988. augusztus, Klézse.

⁵⁸ Zsíros Tibor gyűjtése, 1988. július, Nagypatak.

⁵⁹ Zsíros Tibor gyűjtése, 1990. Forrófalva; nap és hónap jelölése nélkül.

⁶⁰ Zsíros Tibor gyűjtése, 1985. szeptember, Forrófalva.

olyan helyzeteket, amelyeket az érzékelhetőn túli vagy transzcendens világ *jelének* látnak”.⁶¹ Hozzáteszi azt is, hogy nem is elsősorban a félelemben vagy a borzalmakban éleződnek ki az egzisztenciális határok, nem csak ekkor tudatosul az emberben, hogy a láthatón-érthetőn-értelmezhetőn túl valami más is van, lehet.⁶² A hangsúlyeltolódást a statikus vagy régi és az újraértelmezett istenkép között az *átélés*, a *felismerés*, a *jel*, a *nyom*, az *időről időre* stb. fogalmak mentén találjuk meg. Isten működése nem azonos egy, az ember által modellált gépezettel – vagy a hiedelemmondák és a teológiák – istenképével, az Istennel *kapcsolatban* álló ember Istenből „nyomokat” ismerhet meg, ritkán, spontán, váratlanul. Adatok sokasága hozható fel ennek illusztrálására és igazolására a népi vallásosságból is. Például:

Krisztust el tudjuk gondolni, de *Istent* nem. Krisztusnak volt teste (...). Őt [Istent] csak *érez-zük*.

Az Istent nem kell meglássuk! Isten egy duh [szellem], nem lehet meglássuk az Istent! Nem látta senki és nem is lehet meglátni! *Csak hinni, hogy van!*

Nincsen nekünk annyira *elménk*, hogy *mi megtörvényezzük* [kifürkésszük, megértjük, tetteit megítéljük] *az Istent*, hogy honnan van, s mit csinál itt! Nincs. Nem szabad mi ezt törvényezzük.⁶³

Mert az a legnagyobb vétek: *Invidie și incăpăținare* [irigység és megátalkodottság]. Az Isten minek szép? (...) Hogy neki minek van? (...) *Az Isten mindenkit teremtett egy darral [ajándékkal/adottságokkal], s amit adott, azt el kell vinni.* Ha szép, ha csúf, ha jó, ha rossz, azt primild el [fogadd el], amit ő adott.

b) A bizalom tudatállapotában

Az istenkapcsolat másik alapvonása az, amiről az emberi alárendeltség kapcsán már szó volt, nevezetesen a *bizalom* a szuverén, tetteinek vagy éppen látszólagos passzivitásának okát fel nem fedő Istenben. A funkcionális, az ember igényei szerint és céljainak megfelelően alakított és irányított istenképpel ellentétben, a bizalomcentrikus istenképben – ahogyan a példáink is mutatták – nem a megértés,⁶⁴ hanem az *elfogadás* kap hangsúlyt.⁶⁵ Érvényesek itt Martin Buber megállapításai, miszerint „az ember Istenbe vetett hittel és bizalommal él, de nem uralkodhat Istenen, nem követelhet tőle biztonságot, nyugalmat vagy előmenetelt. Sőt azt sem mondhatja – miként a gnosztikusok –, hogy ismerné őt. Csak közeledhet hozzá, és alázatosan bízhat benne, hogy mindent jóra fordít, még ha a történések értelmét néha nehéz is megtalálni.”⁶⁶ Erre a

⁶¹ Kiemelések: Iancu.

⁶² Idézi: Wikström 2013: 85–86.

⁶³ Saját gyűjtések, feljegyzések a moldvai Magyarfaluból (Arini).

⁶⁴ Ti. Isten működésének a tételes megértése.

⁶⁵ Egy életállapot, egy élethelyzet elfogadása, vagy mindazok kimerítő meg nem értésének az elfogadása.

⁶⁶ Idézi: Wikström 2013:107.

– népi vallásosság egészére jellemző – megállapításra jutunk akkor is, ha az előbb idézett néprajzi példákra tekintünk vissza. Az alábbi adatokban arra látunk példát, amikor az egyén bizalommal fogadja el, és éli meg az élet minden nehézségét, terhet, amikor a bizalom révén nemcsak az ima, hanem a munka és a másik ember is erőforrássá válik.

Imádkozom. Mondom, hogy *nekem es bocsásson meg, őket es jertálja el [nekik is bocsásson meg]*. Ezeket mondom. Mindennap. (...) Nappal még esik valaki, még váltok én es egy szót, még felejték el a búból, még csinálók vaj egy dolgot, egy ételt, de *este az enyim a nehezség*. (...) Mennyit húztam, mennyid átulmentem (...), *csak az Istenbe bíztam* (...). *Tőle vót az erő*.⁶⁷

S mondom Ézusnak: *Odaadom*.⁶⁸ (...) Segítsen meg, hogy *én vigyem*. Segéljen meg, hogy én tudjam vinni. [ti. a betegséget]. *Bíztasson meg*, hogy én tudjam vinni.

A következő idézetben arról van szó, hogy az adatközlő jóslás segítségével kiderítette a tolvaj személyét, aki a megtakarításait ellopta, és imáiban nem a megbüntetését, hanem a megtérését kéri Istentől. Kifejezi azt is, hogy Isten próbára teszi az ember türelmét, várakozását. A kulcsmotívum itt is a bizalom.

Hiszed-e, *azt szeretném, hogy gondoljon Ézushoz*, hogy: Atyám! Milyen sokat szenvedtél! Többet soha nem teszem a kezemet [többé nem lopok], elhagyom, hogy éljen, ki ahogyan tud, de többet nem teszem a kezemet! De, Istennek az ereje. *Sokszor haragszunk, hogy Isten minnek nem mutitsa ki* (ti.: miért nem fedi fel a tettet). De nincs dreptunk [nincs jogunk Isten működését firtatni].⁶⁹

c) Isten és a jövő

A kérdés vizsgálatának egyik legfontosabb megfigyelése, hogy az istenképben – és tágabban a hitben – sokkal meghatározóbb a jövő (mint tényező), mint azt korábban – az Isten külső-belső attribútumainak a feltárására irányuló néprajzi és vallástörténeti vizsgálatok alapján – véltük.⁷⁰ Az önmagukért beszélő néprajzi adatok ilyen szempontú olvasatának a kulcsát Edward Schillebeeckx istendefiníciója adta meg, aki szerint „Isten nem egyéb, mint az ember jövője”.⁷¹ Hosszú évtizedek kutatási tapasztalata erősíti meg, hogy az istenhit motivációja nem a múltban, hanem a jövőben gyökerezik – avagy: a jövőre irányul. A hívő ember nem egy örökséghez, örökölt istenképhez/hithez való hűség okán hisz, hanem a változó környezet okozta (lét)bizonytalanság

⁶⁷ I. L., 76 éves nő, 2012. Magyarfalu. Saját gyűjtés.

⁶⁸ Itt nem a betegség „átadásáról”, hanem a szenvedés felajánlásáról van szó. Saját gyűjtés/feljegyzés Magyarfaluból.

⁶⁹ Saját gyűjtés Magyarfaluból, 2019-ből.

⁷⁰ Vagy az elkárhozástól való félelem és számos egyéb sokat emlegetett indíték.

⁷¹ Papp 1970: 14.

állapotában,⁷² egy mindezek felett álló, és mindezekről független, az események és a történések előtt járó, az életút és a történelem végén álló, végső soron tehát a jövőben „lakó” Istenhez kíván tartozni, a jövő Istenével kíván kapcsolatot létesíteni. Túlzás nélkül állítható, hogy a népi vallásosságban a hit és az istenkép legfontosabb jegye és motivációja a *jövőorientáltság*. Mindazonáltal nem eshetünk abba a hibába, hogy azt lássuk ebben a hangsúly-eltolódásban, hogy a törlesztő motivációjú hitet felváltotta volna az investációs szemlélet – vagyis, hogy az istenkapcsolatban volna valamiféle kalmár szellemiség.⁷³ A népi vallásosságban éppen annak vagyunk a tanúi, hogy az efféle motívumokat (esetlegesen és adott esetben igenis) tartalmazó istenképek rendszeresen összetörnek.⁷⁴ Végül: sokkal inkább a jövő megismerhetetlensége az oka az Isten megismerésével kapcsolatosan hangsúlyozott korlátoknak, mint a múltban szerzett istenérvek hitelessége, avagy elavultsága, avagy történeti, szituatív meghatározottsága. A legfrissebb kutatási tapasztalatok alapján elterjedőben van az embert különféle élethelyzeteiben kitartásra biztató istenkép, amely már a bűnt és annak értelmezését is új megvilágításba helyezi. Továbbra is áll az az elgondolás is, hogy a hit útját járó ember életét megpróbáltatások kísérik, vagyis a hit nem megszünteti a bajt, pusztán kitágítja annak értelmezési keretét.

Vótak ezek a *beszédek*, amelyeket a régi emberek mondták, hogy égsz pokolba. S féltünk a pokoltól! (...). De most nem eppe mondják. (...) Most [a papok] azt mondják, hogy a purgator itt lenne a földön. (...) De az ember akkor es kell tudja, hogy mit csinál.⁷⁵ Ézus (...) bíztat, hogy akármit megbocsát (...) csak meg kell bánni, s meg kell ténni. (...) Ménsz valahova (...) leestél, elsikultál [megcsúsztál] s leestél. Felkelsz, ménsz eléfelé. Másik esztendőbe még. Nem tudod felfogadni [felesküdni arra], hogy többet nem esel le. (...) Fel kell kelni, s menni kell. Meg kell gyónni, Isten megbocsássa. Ki tudja, hogy jön, hogy abba a bűnbe még [megint] beesel. Fel kell kelni.⁷⁶

Isten, akit szeret, azt megcserkálja [próbára teszi]. Akkor én erőst megtértem, hogy többet nem haragudtam. Mert az Isten azt ad, amit akar, akár törekszünk, akár nem. (...) Atyám, vegy bé, akarom, hogy legyek a te akaratom utá[n].⁷⁷

⁷² *Egy mást – akár egy emberöltőn belül is több ízben – váltó, egymásnak ellentmondó ideológiák, társadalmi berendezkedések, állam- és egyházvezetők ellentmondásos magatartása stb.*

⁷³ Az egyik a múltban történelemért érzett hála, a másik az érdek-vezérelt, a szerencsés jövő érdekében befektetett hit.

⁷⁴ Számos példát említhetnénk itt. Néhány, saját gyűjtésből vett idézet: „Istennel nem lehet tréfálkozni!” „Istent nem tudod lefizetni!” „Ha én imádkozom attól még Isten Isten marad, s úgy lesz minden ahogy ő akarja!” „Mit gondolt ő, ül otthon, imádkozik, s a puji (kukoricát) megkapálja Isten. Hát az ilyen nem bolondnak veszi az Istent?” stb.

⁷⁵ Azaz: tudni kell, hogy tetteivel árt vagy használ.

⁷⁶ Saját gyűjtés Magyarfaluból, 2012-ből.

⁷⁷ Saját gyűjtés Magyarfaluból, 2019-ből.

d) Kitekintés: kettősség

Ki kell térnünk röviden a torz (ill. az ún. „megbetegítő”) istenkép kérdésére. A torz istenkép kialakulásának sokféle oka lehet. A vallásos neveletésben részesült hívek esetében kiemelkedő szerepet kap az az eljárás, mely során a hívő kiemel, majd felnagyít egyetlen tulajdonságot, ez az egyoldalúság pedig torzítólag visszahat az istenképére.⁷⁸ Általános megfigyelés, hogy az egyén egyidejűleg több istenképpel is rendelkezik, ami abban nyilvánul meg például, hogy a tudatosan szeretőnek (szeretetnek) mondott Isten, a gyakorlatban zsarnokként, önkényúrként jelenik meg, aki önkényesen osztja kegyeit.⁷⁹ Az eddigi tapasztalatok alapján elmondható, hogy ez a jelenség nemcsak hogy jelen van, de igen elterjedt és meghatározó a magyar népi vallásosságban, és nem csak a moldvai magyarok körében. A jelenséget a valláspszichológia a lélektan eszközeivel magyarázza,⁸⁰ ám a kérdés kulturális és történeti implikációit tekintve, az okok között kell megemlíteni a vallási szocializáció és a hitoktatás módszereit, továbbá a doktrinális istenkép hatását, amely – a moldvai magyarság esetében különösen is – meghatározó (okozati) tényező az összezárt (disordered) istenképben.⁸¹ Tagadhatatlan, hogy a paraszti istenkép jegyei között találjuk az „önkényúr”-motívumot is, aki adja-veszi, hosszabbítja-rövidíti az ember életét stb., de ugyanott látjuk azt is, hogy ez a „magatartás” egy nagyobb „titoknak” a része, amely arról árulkodik, hogy az istenkép egy olyan emberi konstrukció, képzet, amely rendre összetörik – hiszen Isten nem feltétlenül úgy, nem feltétlen akkor cselekszik, ahogyan a róla alkotott – doktrinális/ tanult, személyes/tapasztalt – kép előrevetíti.

⁷⁸ A szakirodalom démoni istenképről is értekezik, amely „akkor keletkezik, ha a bibliai istenkép néhány mozaikréscskéje tesz szert meghatározó jellegre, lesz abszolutizálva”. Tomcsányi 2002: 86.

⁷⁹ Tomcsányi 2002: 86.

⁸⁰ Az istenkép-montázsok és azok variációi igen sokfélék, és valamennyi változat összefüggésben áll, mi több leképezi a vallásosság belső motivációit és az egyén mentális beállítódását. Egyetértés mutatkozik abban is, hogy a mentális adottságok és a belülről vezérelt vallásosság között kétirányú kapcsolat áll fenn. Az istenképek kapcsán ez azt jelenti, hogy az „összezárt» (disordered) emberek »összezárt» istenképeket alakítanak ki. Az ilyen istenkép a fenyegető, büntető, bosszúálló Isten képe, vagy pedig csak zavaros képzet. Bármelyik legyen is, negatív hatással van a mentális egészségre. Az első esetben a büntudat és a bűn érzése erősödik fel destruktív módon, és ezáltal az önbecsülés süllyed mélypontra, a másodikban az élet veszíti el értelmét és jelentését.” A téma kiváló összegzését lásd: Frielingsdorf 2019. L. még: Tomcsányi 2002: 87.

⁸¹ Itt nem az egyház vagy az egyháziak felelősségére utalok, hiszen ahogyan érintettük: a Biblia maga is egy kétarcú (igazságos/szigorú – szerető/irgalmas) Istent mutat be, amit az egyéni hitélet tovább bonyolít. A negatív, megbetegítő stb. istenkép okai, forrásai egyéni szinten vagy egy-egy konkrét eset elemzése során feddhetők fel. Mindezek ellenére az adatok azt mutatják, hogy a paraszti közösségek istenképében a tanult (egyházi) istenkép tükröződik, ahol az őszövétségi jelzők és a bűnközpontú beszédmód dominál.

ÖSSZEGZÉS

Tény, hogy a moldvai katolikusok körében megfigyelhető emberképben tartja magát az egykori nyugati, a görög gondolkodást tükröző keresztény emberkép, miszerint a test és a lélek viszonyát az alá-fölérendeltség határozza meg.⁸² Példáink ezt tisztán kirajzolták: a test rendeltetése a hasznosság/használat (munkára); a lélek feladata uralkodni a test felett; az én/lélek uralkodik, a test engedelmeskedik; a test gyöngé, pusztulásra ítélt, a lélek nemes, az üdvösség várományosa stb. Ez a dichotómia bár emberi adottságnak számít, az emberben permanens feszültséget okoz. Látjuk azt is, hogy – az emberi állapot/létmód szempontjából – nincs nagy jelentősége annak, hogy milyen filozófiai és vagy hitbéli tézisek feszülnek az emberben, ugyanis az ember saját maga előtt éppúgy titokként jelenik meg, miként az Isten. Azaz, a paraszti közösségekben általános elgondolás, hogy Istenhez hasonlóan az ember a saját lényét, természetét is csak részben képes megismerni, és a végeredmény (nevezzük megismerhetetlenségnek, titoknak, misztériumnak stb.) szempontjából másodlagos, hogy ennek mi az oka, és a szerzett (rész)ismeret pontosan miben áll.

Reflektálnunk kell arra a pasztorálszichológia – és más társtudományok – által megfogalmazott kritikára is, miszerint „a privát istenkép igen csekély összefüggést mutat a kinyilatkoztatott keresztény istenképpel”,⁸³ azaz: azzal az „eszménnyel”, ideállal, ami a bibliai Isten „hivatalos” képe.⁸⁴ A néprajzi kutatások alapján ehhez annyit szükséges hozzáfűzni, hogy a privát és a hivatalos/eszményi képek egymásnak való megfeleltetése nem is következhet be, hiszen éppen az említett diszciplínák rögzítették azt a tényt, hogy az istenkép élethosszig tartó *történésfolyamat*, és bár közeledhet, sőt, akár bele is torkollhat az eszményi istenképbe, az aligha állítható majd róla, hogy egyszersmind Istennel magával lesz azonos.⁸⁵

Vizsgálatunk legfontosabb tanulsága az, hogy a megélt vallásosságban, a hétköznapi hitéletben, *nem az istenismeret*, istentudás, *hanem az Istenben-való-léttudat, kapcsolat*, közös és kölcsönös *megélés* a hangsúlyos és ennek az oka nem az, hogy a paraszti életformában nincs mód a Biblia, a bibliai istenkép tanulmányozására és az ismeretek elsajátítására. Bár szigorúan játék a szavakkal, megjegyezhetjük, hogy a paraszti közösségek a *személyes Istent*, „jobban ismerik” a Biblia vagy az egyházi dogmatika Istenénél. Természetesen nem két istenről van itt szó, hanem arról, hogy az élet történéseinek az értelmezéséből számos következtetésre jutottak Istenre vonatkozóan, a templomban hallottak és tanultak pedig megmaradtak valamiféle hasznos, hol hatásos, hol meddő „tudásnak”. Játék a szavakkal ez azért is, mert – ahogyan a tanulmány első bekezdésében idéztük – az Istenről alkotott tárgyi, *intellektuális* tudás és a személyes istenkapcsolat révén kirajzolódó *érzelmi* kép/viszonyulás az istenkép két különálló dimenziója. A népi vallásosság istenképében az a rendkívül izgalmas, hogy

⁸² Vö. Moltmann 1999: 136.

⁸³ Wikström 2013: 106.

⁸⁴ Vö. Tüskés 1981. 122.

⁸⁵ Tüskés Gábor is aláhúzza azt, hogy „az ember hitét cselekedeteivel az elképzelt ideálhoz viszonyítva éppúgy csupán alacsonyabb szinten tudja megvalósítani, mint a teológus elméleteivel”. Tüskés 1981. 111.

az érintettek számára van olyan meghatározó, kötelező érvényű és működőképes, mint a teológiai diszciplínák, a hittankönyvek által tisztának és követendőnek tartott bibliai/ideális istenkép. Az előbbieket ki kell egészíteni Tüskés Gábor, a népi vallásosság és a teológia viszonya kapcsán írottakkal: „Úgy tűnik, a népi vallásosság megnyilvánulásainak leértékelése és figyelmen kívül hagyása túljutott a mélyponton, és mind az egyházi hierarchia képviselői, mind a teológusok kiegyensúlyozottabb, átgondoltabb véleményre törekшенek. Lassan terjed a fölismerés, hogy a népi vallásosságban nem minden pusztán mágia, ceremónia vagy folklór, s hogy ezek a valóságok nem is állnak olyan messze a hit korábban már elfogadott kifejezésformáitól.” Ami pedig a konkrét témánkhoz még szorosabban kapcsolódik, az a népi vallásosság sajátos, racionális, emotív és hitbéli megismerésének a jellemzőivel, törvényszerűségeivel kapcsolatos megállapítása: „Míg a teológia, mint szabadon irányított emberi vállalkozás az emberi tevékenység minden történelmi meghatározottságát is magán viseli, addig a népi vallásosság – bár nyitottsága miatt a hivatalos tanításon kívüli elemek felé a legkülönbözőbb torzító hatásoknak van kitéve, s ezzel sokszor veszélyeztetni látszik az ortodox vallásgyakorlatot –, mivel nem olyan önkényesen irányított, közelebb van a hit és a vallásosság eredeti forrásához, mint a teológia. Ezért a népi vallásosságban az ember lelki-szellemi lehetőségei közvetlenebbül jutnak szóhoz, mint a teológiában. A népi vallásosság »előnye« éppen abban van, hogy újra és újra az eredeti kinyilatkoztatás inspirálja és hordozza, vagyis ezt a kinyilatkoztatást eredetében és nem a rendszeresen kidolgozott teológián keresztül, annak sokszor beszűkítő rendszerén átszűrve kapja.”⁸⁶ Tüskés Gábor olyan további kérdésekre is ráirányítja a figyelmet, amelyek a népi vallást új megvilágításba helyezik, a népi vallásosság-kutatás előtt pedig új perspektívákat nyithatnak meg.

Irodalom

BARTHA Elek

1980 *A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.

HORVÁTH Pál

1999 Fordulat és útkeresés a modern katolikus gondolkodásban. *Magyar Tudomány*, 44. 5. 527–534.

JÁKI Sándor Teodóz

2002 *Csángókról, igaz tudósítások*. Budapest: Való Világ Alapítvány.

FRIELINGS DORF, Karl

2019 *Istenképek. Ahogy beteggé tesznek – és ahogy gyógyítanak*. Budapest: Szent István Társulat.

FUCHS, Josef

1986 Az istenkép és a világon belüli cselekvés erkölce. *Mérleg*, 3. 222–243.

⁸⁶ Tüskés 1981: 111. 122.

IANCU Laura

- 2019 A 99%-os bizonyosság. Az istenkép és kontextusa a népi vallásosságban. In Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Aranymadár. Tanulmányok Tanczos Vilmos tiszteletére.* 139–156. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet; Erdélyi Múzeum-Egyesület; Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2018 Az isteni ítélet. In Pócs Éva (szerk.): *Áldozat, divináció, istenítélet.* 451–465. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. Budapest: Balassi Kiadó.

IPOLYI Arnold

- 1854 *Magyar mythologia.* Pest: K. n.

KARASSZON István

- 1986 Egy újabb összetört istenkép. Jacques Pohier: *Dieu fractures*, Seuil, Paris, 1985. február, 403 lap. *Theologiai Szemle*, 29. 2. 122–124.

KRIVICKIJNÉ M. Krisztina

- 2016 A személyes istenkép alakulását befolyásoló pszichológiai tényezők. *Egyházforum*, 2016/4. <https://www.egyhazforum.hu/a-szemelyes-istenkep-alakulasat-befolyasolo-pszichologiai-tenyezok/> (Letöltés: 2023. 05. 22.)

LUBY Margit

- 2002 *A parasztlelet rendje.* Budapest: Nap Kiadó.

MADAR Ilona

- 1984 Adatok a Kál-völgyi falvak vallási szokásainak és erkölcsének változásához. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17. 659–674.

MOLTMANN, Jürgen

- 1999 Ökológiai helyzetkép: A teremtettség teológiája és etikája (1). *Theologiai Szemle*, 42. 3. 129–139.

PAPP Zsolt

- 1970 Új katolikus istenkép felé. Hermeneutika és szekularizáció. *Világosság*, 11. 1. 14–18.

PÁKOZDY László Márton

- 1970 „Összetört istenképek”. *Theologiai Szemle*, 13. 3–4. 115–118.

PÓCS Éva

- 2008 „Rajtunk is történt nagy csoda”. Beszélgetések és elbeszélések a természetfeletről. 279–351. In Uő. (szerk.): *Vannak csodák, csak észre kell venni. Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben 1.* Budapest: L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék.

PUNGUR József

- 1971 Egy modern istenkép vonásai. (Leslie Dewart istentana). *Theologiai Szemle*, 14. 3–4. 92–97.

SYLVESZTER Lajos

- 1992 „Voltunk műk es...” Gyergyina páter halálára. *Honismeret*, XXVII. 2. 101–102.

[T. Á.]

- 1969 Hogyan képezem el a Jóistent? *Világosság*, 10. 5. 315–318.

TÁNCZOS Vilmos

- 2015 Egy moldvai csángó férfi vallásos világképének öt regisztere. 580–611. In Pócs Éva (szerk.): *Test, lélek, szellemek és természetfeletti kommunikáció. Tanulmányok a transzcendensről VIII.* Budapest: Balassi Kiadó.

TEILHARD DE CHARDIN, Pierre

1965 (2005) *Benne élünk. Az isteni miliő. Tanulmány a belső életről.* Budapest: Szent István Társulat.

1967 (2001) *Az emberi jelenség.* Budapest: Magyar Könyvklub.

TOMCSÁNYI Teodóra

2002 *Amikor gyöngé, akkor erős. Tanulmányok a valláslelektan, a pasztorálszichológia és a lelkigondozás köréből.* Budapest: Animula.

TÜSKÉS Gábor

1981 Népi vallásosság, társtudományok és teológia. *Katolikus Szemle*, XXXIII. 2. 114–124.

ZSÍROS Tibor

2021 *Képek, emlékek Moldvából és Erdélyből (1974-1990)* – CD melléklettel. Budapest: Fekete Sas Könyvkiadó.

WIKSTRÖM, Owe

2013 *A kápráztató sötétség. Szempontok a lelkivezetéshez.* Budapest: Luther Kiadó.

Iancu Laura

BTK Néprajztudományi Intézet

E-mail: iancu.laura@abtk.hu

Laura Iancu

Ethnographic notes on the image of God in Moldavian Catholic folk religion

This paper examines the general issues of the image of God and the characteristics observable in popular religiosity. The unanimous conclusion of research in the history of religion, psychology of religion, theology is that the image of God is an aspect of religious consciousness that is in a constant state of flux. According to the relationship between inherited, learned tradition and personal, empirical experience, critical (stressed) and resting (unstressed) states are mixed and/or alternate. The shattering and reconstructing images of God is not an alternation of gods, but a psychological act of human cognition and faith. The empirical unit of this paper presents some characteristics of the image of God among Moldavian Catholic Hungarians. The findings of the study show that the cyclical reinterpretation of the god-human relationship results in a different emphasis on the constant and changing elements of the image of God. The attributes and symbols (e. g. old man) that are traditional in the image of God are replaced by contemporary metaphors and concepts (power, energy, etc.), with the essential emphasis or difference that God does not become an impersonal entity. God is a supernatural person whose workings and being, according to faith, are inexhaustible to human cognition, and the task of faith is to establish trust, in the midst of and in spite of the foregoing circumstances. It can also be observed that experiences of faith play a major role in shaping the future, i.e.: divine providence read from the past is complemented by trust in the future, which shapes religion and religious life as a whole in a future-oriented way.

A paraszt ideje. Az időérzékelés változása a 19–20. századi vidéki Magyarországon

A „másik jányunk is Gyüker Zsófi 1890 Augusztus 3-ikán születet délután 2 órakor, a hal jegy alatt.” – Gyüker József a borsodi Külsőbőcsön (ma: Bőcs) élő 28 éves, átlagos testmagasságú¹ parasztembernek a feljegyzéseiből származók közül ez az egy sora is a paraszti világ időről való gondolkodásának számos, elemzésre érdemes elemét mutatja meg. Parasztként részéről ritka volt az írás és a családtagok életének főbb eseményeit különben is a Biblia vagy az imakönyv őrizte meg inkább. Ritka volt tehát a parasztkrónikás, de kifejezetten egyedüli, aki ilyen és megközelítőleg ilyen pontossággal tartotta nyilván élete fontos eseményeit. Azt pedig, hogy saját maga figyelhetett az időpontra és nem hivatalos iratról másolta az adatot, bizonyítja a születés kereszteselési anyakönyvben történt bejegyzése, amit itt még nem kísért a későbbi évek állami anyakönyveinek órára pontos nyilvántartási gyakorlata.² Vizsgálatom célja tehát, hogy – a téma kevésbé kiterjedt hazai társadalomtörténeti feldolgozottságának a hiánya, az idő fogalmának absztraktsága, a megvalósítás problematikussága ellenére – képet kapjak a paraszti időérzékelésről és annak változásáról,³ valamint arról, hogy paraszti magvilágukba miként szűrődtek be az annak periferiáján lévő külvilág eseményei, amit a globalizáció fokozatos, gyengébb–erősebb formájú beszűremkedésének tekintek.⁴ A hagyományos paraszti világ ugyanis, úgy vélem, az utolsó volt azon közegek sorában, akiket a nagyobb, világszintű társadalmi, gazdasági változások elértek – de mihelyst elértek, a globalizáció folyamata már kiterjedtnek tekinthető.

Az 1862-ben született Gyüker József feljegyzéseit fiatalkorától 70 éves koráig, haláláig írta. Eljárásában nagyapja járt előtte példával: Öreg Gyüker József (1799–1874) 1863-ban fogott hozzá, hogy megírja krónikáját, ahogy nevezte: „Az Emlékezésnek Méltó történetek megírása”-t.⁵ A követhetőség érdekében a nagyapát a továbbiakban, ha nem Öreg Gyüker Józsefként, akkor Gyüker I. Józsefként nevezem meg. Fia, Gyüker II. József (1836–1897) nem folytatta apja feljegyzéseit, nem úgy, mint az ő fia, a fent említett Gyüker III. József. Gyermek, Gyüker IV. József (1885–1914) még apja életében, a galíciai fronton elesett. Utóbbi fia, Gyüker V. József (1909–1993 körül)

¹ Egész pontosan 172 centiméter magas volt. MNL Adatbázisok Online: Katonaállítási lajstromok gyűjteménye. B 579. Szerencs körzet. 12. kötet. 1884. 90. kép 2. bejegyzése.

² A másnapi kereszteselés során kelt bejegyzés megtalálható a borsócsi református kereszteselési anyakönyv 1890. évi 43. száma alatt. Forrás: FamilySearch DGS 4704131. számú teleres.

³ Gyáni 2016: 7.; Fejős 2000: 8.

⁴ A globalizációs folyamat értelmezéséhez lásd: Tomka 2023: 7.

⁵ A krónikaként való műfaji meghatározás Hegyaljai Kiss Géza lelkésztől származik, 1952-ből. A borítón található „Öreg Gyüker József Naplója 1787–1866” írás, Hegyaljai Kiss kézírásával összevetve más kezét sejteti. – Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Kt. 3635. Öreg Gyüker József Naplója 1787–1866.

bár tett néhány bejegyzést,⁶ hamar felhagyott az írással, hogy utána a lánya, Gyüker Erzsébet (1932–2022 körül) zárja le a krónikát 1952 eseményeivel.⁷ Öreg Gyüker József szövegének első közreadója Varga János volt, aki bár az eredeti kéziratból számos részt kihagyott (így a köztörténeti és időjárási vonatkozásokat), viszont levéltári források bevonásában megírta a féltelkes jobbágycsalád történetét. Elemzésem Igaz Máriának a Néprajzi Közleményekben 1979-ben közreadott gyűjtésén (*A Gyüker család feljegyzései: Évszázadok történetei*) és a Sárospatai Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben őrzött, Gyüker I. József által írt krónikán alapul.⁸ Hogy jobban megragadható, összevethető legyen a két Gyüker József látásmódja és össze lehessen hasonlítani más vidékek parasztjaival, valamint a magyarországi vidék nem paraszt lakosaival, párhuzamos forrásokat is felhasználok, amelyek főbb adatait az 1. táblában összegzem. A vidéki társadalom időérzékelése átalakulásának fázisait a parasztok mellé beemelt lelkészi és tanítói forrásokkal igyekszem árnyalni.

Cím	Település (Vármegye)	Szerző	Foglalkozás	Keletkezés ideje	Tárgyalt időszak
Gyüker-krónika	Külsőbócs (Zemplén vm.)	Gyüker I. József; Gyüker III. József és leszármazottai	földműves	1863–1866; 1889–1933; 1940–1944	1787–1944
Helle János fel- jegyzései	Alsónyék (Tolna vm.)	Helle János	lelkész	1821–1870	1821–1870
Vajszlói Krónika	Vajszló mező- város (Baranya vm.)	Kis Tóth Dániel	földműves	1830	1700–1830
Kátai Gábor krónikája	Karcag mező- város (Jász kun Kerület)	Kátai Gábor	földműves	1838	1700–1838
Arató Lajos visz- zaemlékezése	Szeghalom (Békés vm.)	Arató Lajos	tanító	1928–1934	1863–1934

1. táblázat. A felhasznált források főbb adatai

⁶ Köszönöm a tájékoztatást Szőnyi Tamás bócsi lelképásztornak, a Borsod-Gömöri Református Egyházmegye esperesének.

⁷ A születési és halálozási évek forrása a Gyüker család feljegyzései, a belsőbócsi református anyakönyvek (Family Search DGS 4704131. számú tekeres) és belsőbócsi állami anyakönyvek (Family Search DGS 4838079–4838081. számú tekeresek), valamint az 1869. évi népszámlálás felvételi ívei (Family Search DGS 8305504. számú tekeres). Öreg Gyüker József krónikáját először Varga János közölte, lásd: Varga 1964: 453–472. A forráskritikai elemzésért lásd Pintér-Nagy 2017: 11–12.

⁸ Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Kt. 3635. Öreg Gyüker József Naplója 1787–1866.

EMLÉKEZET

Genezis

Miért kezdte el Öreg Gyüker József az emlékeit, illetve az általa emlékezésre méltó eseményeket feljegyezni? Miért nem volt számára elég, hogy ezeket az eseményeket – a leginkább szokott módon – elmesélésként, a szájhagyomány útján adja tovább?⁹ Kétségtelen, nem családtörténetet írt: szüleiről alig, nagyszüleiről semmit sem szólt. Mint a falu egykori bírója, akár hivatottnak érezhette magát a visszaemlékezései megírására, de ez a szerep nem volt olyan mértékben egyedi, hogy indokolta volna emlékei rögzítését. Miért gondolta emlékezésre méltónak azokat a gazdasági feljegyzéseit, amelyek a megírás korához közeledve és azzal egyidőben a különleges eseményeket (mint amilyen a francia háborúk, a kolera, a szabadságharc voltak) terjedelmileg is egyre jobban háttérbe szorították? A korábbi évtizedek emlékezet által rostált, formált eseményei mellett a havi, akár napi szintű feljegyzések leginkább magának a szerzőnek lehettek fontosak, hiszen a gazdálkodása fejlődését dokumentálta ezzel, tervező, számoló gazdaként. Mégis, épp úgy hagyta tudását a birtokába lépő utódaira, mint a füzetét megőrző utókorra. Ugyancsak többeket akart megszólítani Kis Tóth Dániel (1796–1855 után), a baranyai krónikás, akinek a munkája már csak a forráskiadás óta kerül Vajszlói Krónikaként említésre, a szerzői címadás szerint az *Az Nemzeti vagy eredeti Kronika*, melyben a nemzeti és az eredeti a származást jelöli. „Irtam rész szerént a késő maradék közt tudni szeretőknek az eredett felől; rész szerént pedig a magam keservejít mint egy ki önteni; (...)”¹⁰ és – folytatta az indoklást – mert kevesek sorsát látta oly nehéznek és csapásokkal sújtottnak, mint a magáét. A 34 éves szerző motivációja tehát az emlékezés és az emlékeztetés, miközben az írással intuitív módon is a traumáit igyekezett feldolgozni. Míg Öreg Gyüker elbeszélésmódja – kisebb ugrásoktól eltekintve – kronologikus, Kis Tóth a családja generációin keresztül beszéli el történeteit. Apák és fiaik életútjának összeillesztésével és mérlegre tételével a családi emlékezetet nemcsak ápolja, de a megírással megörökíti, externalizálja azt.¹¹ Kis Tóth története azonban finom megtorlás is a vele történt szerencsétlenségekért, amelyeket – narratívája szerint – legközelebbi családtagjai, apja és bátyja idéztek elő és akiknek ezzel rossz emlékezetük örökre megmarad.¹² A vizsgált források közül még Arató Lajos, a gyulavári parasztgazda tanítóvá vált fia konkretizálja írása motivációját, előbbiekhöz képest meglehetősen terjedelmesen. „Midőn az ember a hetven fele közeledik, sőt azt el is érte, (...) azon gondolkoztam, hogy most már ráérek, van időm, hogy megírhasam földi életem nevezetesebb eseményeit.” – írta ezt a 65 éves Arató Lajos (1863–1952) és kétségtelen, a szövegkorpusz letisztult, kellemes olvasmány a néha egészen kitarulkozó történeteivel. Ő viszont csakis az utódjait akarta megszólítani, intelmek

⁹ Forrai 2000: 84.

¹⁰ Vajszlói Krónika (1830) 1979: 52–70.

¹¹ Keszeg 2002: 172–173.

¹² Az emlékezet ilyen irányított formájára lásd még: Mátay 2006: 154.

gyanánt: az életút okozta buktatók, a morális helytállás és a hazafiság példázataival.¹³ Mindhármukat az emlékkörzés és saját személyük emlékének a megőrzése mozgatta tehát az írásban, és ebben a természetes emberi vágyat a generációk közti kommunikáció időbeni végtelenítésére való törekvés egészítette ki egy különleges, ünnepinek is tekinthető formával, az írással, amellyel ki tudtak lépni megszokott életük rendjéből.¹⁴

Vajon milyen időpontot tekintettek a megörökítésre méltó események genezisének? Amint a teremtésselbeszélések is több időpontot emelnek ki, a kezdet forrásaimban is gyakran „kezdetek sorozata.”¹⁵ Kis Tóth Dániel számára az eredet éve 1700 volt, amikor a dédapja születését hozzátvetőlegesen datálta. Ezt követően mindegyik generáció egy új kezdetet jelent a szövegében, amelyeket számozás szerint tagolt. Eljárása sejteti, hogy bár a generációk egymásutánja az „emberi minőségnek a folytonosságát” biztosítva az időt vertikálisan tagolja,¹⁶ de ez a folytonosság – az életkörülmények számos előre meghatározott eleme mellett – mégsem determináló, hiszen a leszármazottak életútja változatos, attól függően, hogy ki mennyire volt igyekvő, törekvő vagy iszákos, lusta. Kátai Gábor karcagi gazda szintén az 1700. évtől indította elbeszélését, de számára a település története adta meg a narratív keretet. 1700-ban, mint írta, a tatárdúlás miatt a lakosok elmenekültek Karcagról és csak egy évtized múltán települtek vissza. A határ felosztása (1772) és a templom felszentelése (1797) szintén új kezdetet jelentett, mindezzel pedig adottak voltak a körülmények, hogy ő is megszülethessen (1798-ban). Arató saját születésétől kezdve számította az időt, de Helle János alsónyéki prédikátor és Öreg Gyüker József szövegeinek genezise nem olyan kidolgozott, mint a korábbiaké. „1821-dik Esztendőben augusztus vége felé a különben is kinn uralkodott árvíz úgy megáradt, (...)”¹⁷ – nem csak indoklása nincs a szöveg írására, de in medias res kezdése a forrás egészének sérülésére utalnak (amiről a múzeumban őrzött átirat nem tanúskodik), de az sem kizárható, hogy Hellében a feljegyzések készítése közben érlelődött meg a szándék az írás folytatására.¹⁸ Öreg Gyükernél viszont a Sárospatakon őrzött, eredeti forrás alapján egyértelmű, hogy a kezdet 1787, mert akkor lett „[meg]határozva a Pap és iskola tanítók rende, a tisztelendő Papi szék álta, (...)”¹⁹ Ez különben közel sem olyan horderejű kezdet, mint a

¹³ Így is zárta le a kéziratot: „Ezzel bevégeztem saját magamra és családomra vonatkozó feljegyzéseimet, hogy majd gyermekeim és unokáim is elolvashassák majd az én földi életem lefolyását, és ők majd e földi életben az igazság és becsületesség útján haladva ériék el az emberi kor legvégső határát, állandó egészségben és a legnagyobb boldogságban! Ámen!” – Szeghalmi Könyvtár és Közérdekű Muzeális Gyűjtemény (a továbbiakban: SzKKMGy) T.86.84.1. Arató Lajos visszaemlékezése.

¹⁴ Barna 2002: 162.; A módszertanra vonatkozóan lásd: Mohay 1994: 3–24.

¹⁵ Fröhlich 2002: 38.

¹⁶ Keszeg 2002: 173.

¹⁷ Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár (a továbbiakban: MMgMK) IV. 456. Helle János feljegyzései (1821–1870)

¹⁸ „(...) egy körlevélkönyv utolsó lapjára jegyezte fel meteorológiai megfigyeléseit. De úgy látszik, maga is közben jött rá, hogy érdemes rendszeresen jegyezgetni, mert amikor betelt a feljegyzésre szánt utolsó oldal, előrébb lapozott, s ott folytatta.” – Boda 1970: 6.

¹⁹ Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Kt. 3635. Öreg Gyüker József Naplója 1787–1866.

Kis Tóthnál vagy Kátainál látott genezis, de hogy miért innen kezd, arra magyarázatot ad a folytatásban, hogy „1793-ban vót a nagy szűk idő, a mejről némej öregek emlékeznek (...)”.²⁰ Ezt követi saját és feleségének születési dátuma, de vajon emlékezhetett-e Öreg Gyüker József a saját születésének időpontjára?²¹ Természetesen itt is számításba jöhet a családi Biblia, de közel sem biztos, hogy egy ilyen vagyontárggyal a szülők rendelkeztek. Gyüker, egykori falusi bírónaként, a megírás előkészítése során könnyen megkérhette Futó Sámuel helyi lelkészt, hogy lapozza fel az akkor már másfél évszázados, több-kevesebb rendszerességgel vezetett anyakönyveket és keresse meg a születési adatokat. Ezt a feltételezést viszont gyengíti a tény, hogy felesége születésének (és keresztelésének) nincs nyoma az anyakönyvben, pedig – a házassági bejegyzésük szerint – ő is helyben született.²² Érdekes továbbá az is, hogy Öreg Gyüker, akár majd az unokája, a saját élete kezdetét a feleségével együtt említi és igaz, hogy Gyüker I. József egyszer sem írta le a felesége nevét, de az életüket mégis mindkét generáció a házastársukkal való egységként látta.

Tagolás

Emberi tulajdonság az idő felosztására való törekvés.²³ A természetre rezonáló társadalmi idő szerint követik egymást az ember tevékenységei, legyenek azok gazdaságiak, kulturálisak, társadalmiak. Tovább cizellálja ezt az időérzékelésünk változása is, ami épp úgy változhat rövid távon (például az időjárással), mint hosszabb távon (különösen az életkorunkkal).²⁴ Az idő megragadására és tagolására törekedtek az itt elemzés alá vont források szerzői is, többnyire az évek (Kis Tóth Dániel a generációk) alapján, gyakran egy-egy ünnephez kapcsolva a fontosabb eseményeket. Ezek az ünnepek részben a tradicionális és keresztény világ legáltalánosabb napjai, ünnepkörei mint a húsvét, pünkösd, karácsony, a szentek napjai, emellett az írás idejének közeledtével, illetve azzal párhuzamosan az egyszerű hétköznapiak is egyre nagyobb szerepet kaptak: a rögzítés pontosabbá vált. Gyükeréknél kulturális jellemzőnek tekinthető, hogy esetenként „oroszok karácsonyáról” (vízkereszt ünnepe; 1866), „két karácsony közti” (1890) időszakról írtak. Az egyes éveken belül a természeti időnek erős szerep jutott, hiszen az időjárás jelenségei, a Hernád áradásai uralják a szöveget, aminek a gazdálkodás céljaira való rögzítésével a természeti idő társadalmivá konvertálódott a szerzők tolla alatt. A forrásszűke persze nem teszi lehetővé az általános igényű

²⁰ Uo. Ezzel kapcsolatban lásd még: Örsi 2006: 149.

²¹ Elías 1990: 19.

²² Gyüker József és Maklári Erzsébet házassága – Forrás: Belsőböcsi református házassági anyakönyv 6/1820. bejegyzése. (FamilySearch DGS 4704131. számú telercs).

²³ Pócs 2002: 134.

²⁴ Uo. 134–135.; Evans-Pritchard 2000: 70.

következtetések megfogalmazását, pedig az elmúlt évtizedekben rengeteget javult ezeknek az írásoknak a láthatósága.²⁵

A forrásokban az éveken belül a szent és a profán időpontok egymásutánja tagolja az idők menetét, esetenként pedig az uralkodó személye is, de Gyükeréknél sokkal inkább a bíró és a prédikátor személye: előbbi rövidebb, utóbbi hosszabb távon. Szugi Varga Mihály bíró 1830-ban, egy hónappal hivatala elfoglalása után bekövetkezett halálára emlékezve – aki *kevés ideig való betegségben*²⁶ hunyt el –, Gyüker feljegyezte, utalva egyúttal a következő évben tomboló kolerára: „Péter János vót a fi tanító, magam is jelen vótam a temetésen, a búcsúztatóba azt monta meglásátok, hogy a bíró halála a köség halálát jelenti, a meg meg is történt a következő évbe.” Bár a lelkészváltások is megjelentek mind az idősebb Gyükernél, mind az unokájánál, a periodizációban kitüntetett szerepet csak Arató Lajosnál kapott, akinél, egyházi tanítóként, érthető annak hangsúlyozása, hogy kinek volt a közvetlen beosztottja.

A krónikák, feljegyzések mintájául alapvetően a kalendáriumok szolgáltak.²⁷ Öreg Gyüker József esetén a kalendáriumhasználat valószínűsíthető, még ha ez nem is volt általános a 19. század első felében,²⁸ bár az sem evidens, hogy a kalendárium használata valamelyest is ösztökölte volna a parasztokat a krónikairásra. A környezet viszont kevésbé adhatott bármilyen mintát a vezetésre, hiszen ezek alapján több ilyen forrásnak kellett volna fennmaradnia. Ami azonban az itt elemzett források szerzőinek közös vonása, hogy legyenek akár tiszántúliak vagy dél-dunántúliak, reformátusok voltak, ami az írás- és olvasáskultúra magasabb szinten történő műveléséről árulkodik.²⁹ Öreg Gyüker József feljegyzéseit vizsgálva árulkodó, hogy olyan években is, amelyeket csak néhány sorral, mondatban jellemezett, a termés, a megélhetés minősége álltak a fókuszban, de esetenként pontosabban annál, mint amennyire évtizedekkel később emlékezhetett: „1816-ban mindenbe bő termés vót, eső igen bőven járt, kivált őszel, szent Márton nap után el vót ázsva, meg nem fagyott, a nagy hó rá esett; (...).”³⁰ 1815-től találkozzunk részletesebb, az emlékek közül már nem előhívható adatokkal, vagyis 16 éves korától fogva, amikor „a paraszti élet íratlan törvényei”³¹ szerint már emberszámba vették. Innentől kezdve tehát őrizhetett maga által írt feljegyzéseket, ha nem is feltétlen kalendáriumot.³² De hogy ilyen fiatalon mi ösztönözhetette ezek elkészí-

²⁵ „Paraszti feljegyzések alig néhány esetben láttak napvilágot, sőt azt sem tudjuk, hogy mennyi rejtőzik belőlük levéltárak vagy kéziratárak mélyén, és mennyit őrizgetnek a krónikairók leszármazottai, mert országos felmérésükre még nem történt kísérlet.” – Varga 1964: 453. Azóta viszont lásd: Kövér 2014: 100–101; Tíz nemzedék és ami utána következik... Vidéki társadalom az úrbírendezéstől a vidék elnéptelenedéséig, 1767–2017. Paraszti egodokumentumok. Online elérhetőség: <https://10generacio.hu/hu/eredmenyek/paraszti-egodokumentumok> (Letöltés: 2023. 08. 1.)

²⁶ Belsőböcsi református temetési/halotti anyakönyv 48/1830. évi bejegyzése. (FamilySearch DGS 4704131. számú tekercs)

²⁷ De akár magasabb társadalmi osztályok tagjainak naplói is, lásd: Küllös 1981: 186.

²⁸ Kovács I. 1988: 333.; Tóth 2016: 58.

²⁹ Takács 1997: V–XI.

³⁰ Gyüker család feljegyzései 1979: 16.

³¹ Varga 1964: 457.

³² Ezt erősíti több olyan év, amelyet csak néhány szóval összegzett, mint az 1818 – 1823 közötti évek legtöbbjét: ezeknél biztos, hogy csak az emlékeztetőre támaszkodott.

tésére, rejtély. Kétségtelen azonban, hogy ha a családfőt korán, még 1802 februárjában elvesztő család boldogulni akart, szüksége volt a rendkívüli megoldásokra. A termelés fokozását pedig a rögzítésre kerülő megfigyeléstől, értelmezéstől joggal remélhette.

Értékelés

Az események rögzítését megelőzte az emlékek szelekciója: olyan információkat jegyeztek le a szerzők, amelyeket emlékezésre méltónak találtak. Az eljárás eleve a történeti időtudatnak egy erős meglétére utal, ami érthetően sokkal kiforrottabb volt Helénél és Aratónál, míg a parasztagazdák esetén ilyen komplex, a történeteket mérlegelő megléte koránt sem magától értetődő. Az értékelésben a személyes érzelmi kötődés fontos szerepet játszott: a közösség, a család és a saját életút történései az összegzés során többlettartalommal, akár szimbolikus szereppel is bírtak. Az értékelés egyúttal a jövőnek is szólt, a jövőre vonatkozóan emlékeztettek,³³ mint Arató, aki a történeti ismeretét tekintette az utódai boldogulásának, morális életvitelük biztosítékának. Kis Tóth Dániel a jobb jövő reményében akarhatta kiírni magából a szenvedéseit és bár valóban, sikerült a nagycsaládból kilépett, ezzel zsellérré váló vajszlói parasztnak újból gazdává válnia (1855-ben negyedtelkesként került rögzítésre a helyi kataszteri felvételben), de egyetlen gyermeke, a 16 évet megélt Ádám fia halála bizonyára a balsorsa rendeltetését idézhette fel benne.³⁴ Öreg Gyüker bejegyzéseit a fia nem folytatta, de unokájára vélhetően mély benyomást tett, hogy maga is feljegyezze a fontosnak vélt eseményeket. Gyüker III. József feljegyzései között különben nem szerepel direkt utalás a nagyapja bejegyzéseire, de abban, hogy a halála előtti években kialakult egy világszemlélete, abban mindennek igen számottevő szerepe lehetett. Az események írásba foglalásával az értékelés esetenként sokkal konkrétabb is volt: Kis Tóth Dániel a dédapjától leszármazó nagybátyjait és unokatestvéreit, akárcsak apját, nagyapját és testvérét, sorra értékeli: „becsületes, adózó jó polgárember” volt az egyik, „általában oly vesztegető volt, alig különben gondolni” – ilyen volt a másik, „a marha, disznó nevelésén és a szőlő művelésén kívül semminek mestere nem volt” – így a harmadikról. De a közösségre is tett közvetve vagy közvetlen megjegyzéseket. Apját idézi, amikor írja, „hadd kapáljon, akinek nincs esze”, de a falu népéről már maga vélekedett így: „olyan ostoba volt a nép abban az időben, hogy szántó ökrét is odaadta hitelbe, (...)” – amit az apja teljes mértékben ki is használt. Ugyancsak a paraszti életformát minősítette Arató Lajos is, amikor apjának megmondta, hogy tanulni szeretne, mert „Én nem leszek paraszt, én megyek Debrecenbe, leszek néptanító, (...)”³⁵ – kérdésesnek gondolom viszont, hogy akkor valóban így fogalmazott-e.³⁶

A globalizációs elméletek sajátja, hogy a gyorsulást az egyik leginkább jellemző

³³ Voigt 2002: 126.

³⁴ MNL BaML XI. 605. I. B. 57.: Vajszlói uradalom, számadási iratok; „Jaj detsak 16 esztendőtt és egy holnapig élt akkora Fő fájásban meghalt” – jegyzi be Kis Tóth Dániel utólag. Forrás: Vajszlói Krónika (1830)

³⁵ SzKKMGy T.86.84.1. Arató Lajos visszaemlékezése

³⁶ Lásd Erdei Ferencnek a paraszt szó erejéről való megrázó emlékét: Erdei 1973: 5.

jelenségnek tartják: David Harvey metaforája, „a tér és az idő összezsugorodása” leginkább a közlekedés és a kommunikáció fejlődéséről árulkodik.³⁷ Ennek igazán szép példáját mutatja Gyüker III. József egyik feljegyzése, ami a változás tudatosításának összefoglalása volt: „28-ba keztek a tengeren Európából Amerikába átrepülni vagy egyik országból a másikba repülni, (...) egyik országból a másikba úgy beszéltek, mint ha egymásai szembe lettek vóna; (...).”³⁸ De vajon a változó idők értékelése során tekinthető-e a gyorsulás felfogásának Öreg Gyüker József azon bejegyzése, ahol nemcsak a káromkodás, de az órahasználat terjedését is regisztrálta, a korábbi időrendet megakasztva, 1864 történései közé feljegyezve azt: „1840 körül vet órát elsőben Böcsön öreg kovács istván, az előtt nem vót senkinek se. 1850 körül én is vetem. 1860-ba mivel igen bő termés vót, tót mindenre, vetek mások is, (...).”³⁹ A megváltozó kommunikációs szokások és a technológiai fejlődés ilyen együttes megjelenése okot adhat feltételezni, hogy Öreg Gyüker József az idők változásával némiképp annak gyorsulását is érzékelte, de még távol volt annak a tudatosításától: idő- és térbeli horizontja kizárólag a falujára fókuszált.

A CENTRUM IDEJE

Természet

Amíg faluja volt a paraszt számára a világ közepe, addig az idő ebben a magvilágban volt folyamatos, míg a perifériára eső külvilágból csak a töréspontok váltak érzékelhetővé (és ezek elsősorban a háborúk voltak), míg a technológiai változások recepciója során úgy érte el a parasztot a globalizálódó világ, hogy maga észre sem vette azt. Észrevette inkább az esőzések és szárazságok váltakozását, mint Öreg Gyüker József is az utóbbi gyakoribbá válását, amit a folyószabályozás nyújtotta védelemért voltak kénytelenek megfizetni. Felfogásában az eső szerepe kiemelkedő volt. „Vajszlón az egyik paraszt kijelentette, hogy az Istennek csak annyival van több esze nálánál, hogy tud esőt adni. Ettől eltekintve semmi különbség közöttük.” – így ábrázolta ezt a helyzetet Kovács Imre *A néma forradalom* című szociográfiájában,⁴⁰ amivel nyilván az ormánságiak általa morálisan primitívnek tartott szintjét igyekezett érzékeltetni. Pedig az esőzések, akár a Hernád áradása Böcsön, mindig új helyzet elé állították a gazdákat. A két esőzés közötti periódus során akár csak napokon múlhatott a termények visszafordíthatatlan károsodása, ami a gazda boldogulását, egész konkrétan a megélhetését is veszélyeztette. Az időjárás így aztán lehetett *nevelő* vagy *rontó* és ez az oppozíció generációk mindennapjait, munkájukat, kilátásaikat határozta meg. Az évek értékelésekor épp emiatt gyakori a termésre vonatkozó összegzés: „1821-be Boldog esztendő

³⁷ Osterhammel – Camiller 2009: 67–77.; Tomka 2023: 10.

³⁸ Gyüker család feljegyzései 1979: 110.

³⁹ Uo. 34.

⁴⁰ Kovács 1937: 148–149.

vót mindenféleképpen nagy Bőséggel.” Vagy: „1823-ba mindenbe megelégedés vót.”⁴¹ Vagy 1860-ra vonatkozóan: „ojan bő termést nem értem az életembe, ez idejig.”⁴² Az időjárás szabta meg a munka menetét: 1864. június 5-e vasárnap volt, de ez nem tartotta vissza Öreg Gyüker Józsefet attól, hogy kaszálni kezdje a böcsi rétet. 1866. október 14-én jó eső esett a gabona elvetéséhez, amit a böcsi gazda meg is tett, bár ez a nap is vasárnapra esett. Igaz, a feljegyzések között meglehetősen ritka az ünnepnapra eső munkavégzés, vagyis elmondható, hogy az időjárás ritkán írta felül az egyházi idő ütemét, de azért az ifjabb generációnál is találni példát az ünnepnapra munkavégzésre: Gyüker III. József 1890. június 22-én biztos nem vett részt az istentiszteleten, hiszen a 6–7 kilométerre fekvő vénhegyi szőlőjébe ment dolgozni. Az időjárás alakulása több esetben mély emlékeket okozott: 1898. június „29-ike viradóra éjjel után 12 és 1 óra közst eset ökör nagyságú jegek és oj irtózsatosan gyöt, hogy a cserép sindejes házakat, akor kapták fel, az épületekről anyira leverte, hogy imit amot marat rajta ép sindej (...)” Gyüker III. József órára pontos rögzítése nem annyira a tudatos, a napot további 24 részre osztó gondolkodásról tanúskodik, mint inkább a megrázó élmények megragadásának gyakorlatáról. Ugyanez jellemezte Helle János feljegyzéseit, aki prédikátor lévén, a toronyóra tekintetét fel könnyen: 1852. „január 21-én este 7 órakor hirtelen egyet villámlott és arra dörgött.” – feljegyzése szintén magát az élményt kívánta a pontosság útján megragadni.

Az időjárás mellett a Hernádtól is sokban függött a megélhetés. A marhatartással kiterjedt mértékben foglalkozó böcsiek számára a Hernád vize növelte a takarmánynak valótlát,⁴³ az áradások termékenyítették a talajt, de a gyarapítás itt is többször komoly pusztítással járt, ami évek, évtizedek munkáját döntötte romba. Házakat, családi üzemekeket sodort el a víz, amelyeket Gyüker I. József hosszan, tételesen sorolt fel újra és újra, de különösen 1855-ben.⁴⁴ Az áradás kiváltotta menekülés illetve tehetetlenség pontos megragadására való törekvés Öreg Gyükernek már a korai emlékei között is megfigyelhető:

Augusztus 26-ikán szép napfényes idő vót, a keresztek széljel rakni, szá-rajtani mentünk ki az Anyámal a palagra járóba, dél tájon hajuk másoktól, hogy nagyon árad a vize, házafelé indultunk és már akor anyira árat, hogy a pincs kútjától az ucsán haza nem jöhetünk, lekerültük a pankucsi közsire, - a Ilupai András édesapja a Sándor Pál ganáján ült, dinyét et, ot panaszkodot másoknak: (...).⁴⁵

Mihelyt a folyó szabályozásra került, a biztonság árát azonnal meg kellett fizetnünk a böcsieknek: „1856-ba kezstek szüni az árvizek, a termés is nem vót ojan bőven, mint anak előte.”⁴⁶ Megkezdődtek és ezentúl rendszeressé váltak az egyre pusztítóbb szárazságok úgy, hogy ezek után gyakrabban rákényszerültek a távolabbi, tiszamenti

⁴¹ Gyüker család feljegyzései 1979: 16–17.

⁴² Gyüker család feljegyzései 1979: 29.

⁴³ K. Kovács 1956.; Viga 1990: 122–123.

⁴⁴ Gyüker család feljegyzései 1979: 25.

⁴⁵ Gyüker család feljegyzései 1979: 14–15.

⁴⁶ Uo. 26.

vidékekről való szénahordásra. A probléma nagyságára rávilágít, hogy nem csak ők, de az uradalom is szenvedett ettől: „a berek gajnak a hegyit kérébe csonkázta a kasznár téli takarmánynak, amit az előtt sohase halotunk.”⁴⁷ és hamar meglett ennek is a következménye a mind sűrűbben előforduló marhavésszel. Külsőböcs példáján keresztül is igazolható Edmund R. Leach megállapítása, miszerint sem a lineáris, sem a ciklikus időfelfogás nem igaz a természethez ilyen közel álló népekre, ehelyett inkább „az időt nem folyamatosnak érzékelik, hanem a dolgok egymás ellentétébe fordulásának (...) állandó ismétlődéseként.”⁴⁸

Munka

Munkájuk a nevelő és rontó időjárás eredményeként válhatott nyereségessé vagy veszteségessé. A hosszabb időn át felhalmozott nyereség tette lehetővé időről-időre a paraszti üzem fejlesztését, jellemzően az építkezésekkel vagy földek szerzésével. A nyereséges évek nyújtottak lehetőséget a szükségesnek látott eszközök beszerzésére, bár ezek az eszközök épp úgy szolgálhatták személyes vagy közösségi identitásuk megerősítését, mint a termelésre fordítását.⁴⁹ Tim Ingold szerint ez a termelési idő és munka megtakarításával járt, de az is biztosnak tűnik, hogy termelési időmegtakarítás helyett inkább termelési többletidő-nyereségről érdemes beszélnünk, hiszen a felhalmozó gazda a javai folyamatos gyarapítására törekedett – mint tették az Gyükerék, generációról generációra. Az óra viszont nem vált a termelést segítő eszközzé. Ahelyett ugyanis, hogy egy új időszemléletet hozott volna, láthatóan még Gyüker III. József számára is inkább érzelmi vonatkozásaiban volt haszna. Öreg Gyüker fent idézett, presztízsszemponitú óravásárlása után az eszköz, a feljegyzéseit olvasva úgy tűnik, hogy egy-egy fontosabb pillanat megragadására volt hivatott. 1864-ben, tehát amikor a krónikáját az eseményekkel már közel egyidőben írta, április 13-án tüntette fel először a pontos időt: délután 4 órakor feltámadt a nagy hideg szél. Majd legközelebb június 11-én: délután 5 és 6 óra között nagy szél volt és 1866. október 24-én 11 órakor, amikor földrengés történt, melybe még az épületek is megremegtek. Öreg Gyükernek ebben a három, órát is megjelölő feljegyzésében a pontos időnek önmagában nem volt relevanciája, hiszen mindegy lett volna, ha egy-két órával korábban támad fel a nagy hideg szél vagy később remeg föld.⁵⁰ Ráadásul, egy esetben sem igazította a munkakezdését vagy a munkavégzését az órához, ahogy unokája sem. Gyüker III. József esetén viszont az a változás tapasztalható, hogy ő – miként a bevezető idézet mutatta – már nem csak egyes természeti jelenségeket (égzendülés, esőzés, hóesés kezdete, az áradás fázisai), de több családtagja fontos életeseményét is ilyen pontossággal rögzítette. Magának az órahasználatnak nem lett szerepe a tradicionális paraszti termelésben. Annak szabályozottsága, ütemezettsége leginkább az időjárástól függött, amire viszont senki-

⁴⁷ Gyüker család feljegyzései 1979: 27–28.

⁴⁸ Leach 2000: 88.

⁴⁹ Ingold 2000: 192.

⁵⁰ Ezzel kapcsolatban lásd: Thompson 1990.

nek nem volt ráhatása, hacsak nem az Úristennek: „a Buzsa is igen roszul mutatót, meg vót az ojan száradva, a tavaszi vetés lóhere kiszárat, nem mutatót sémit, de az isteni gondviselés az embert megvidámítja, mert [1905. május] 9-ikén esőre fordult.”⁵¹ A megállapítás általánosabb érvényű lehetett annál, hogy csak a külsőbőcsi Gyükerekre vonatkoztassam, ezt erősíti Kis Tóth Dániel megjegyzése is, aki szerint a Dunántúlon szélteben-hosszában kupeckodó apja sem vette sok hasznát az órájának: „volt 2 zseb-órája is, de a falióra már elromlott.” – évtizedekkel Gyüker I. Józsefet megelőzően.⁵² A változást tehát nem az óra hozta el, hanem a terménykereskedelemben való fokozott bekapcsolódás. Ez a folyamat együtt járt az árak folyamatos figyelemmel kísérésével,⁵³ ami bizonyosan Kis Tóth apjának is befolyásolta a kereskedelmi tevékenységét, de számszerűen megragadható előbb Gyüker I. József, majd az unokája feljegyzései között. Ezeket a pénzügyi döntéseket „a jövő bizonytalanságaira tett fogadásként” értelmezhetjük,⁵⁴ ami egyúttal a paraszti időszemlélet további fejlődésével járt. 1843-ban Gyüker I. József, amint írta, 10 köből gabonát vásárolt, hogy a következő évben haszonnal eladja, „de meg csalatkoztam, mer ebe az évbe (...) az élet ára leszált.”⁵⁵ Még ha ezen rajta is vesztett, ezentúl sűrűsödtek a gabonaárakra vonatkozó bejegyzései, ami még inkább fokozta a természeti jelenségek megfigyelését. Különben nemcsak a gabonaárak sokasodtak meg, de egyre többször összevetette a maga anyagi helyzetét és lehetőségét másokéval, ez pedig különösen a zsidókra vonatkozó bejegyzések szaporodásával járt együtt. A terjeszkedő gazdasági üzem azonban nemcsak a parasztgazdák sajátja volt, Arató Lajos tanítószkodása mellett méhészettel is foglalkozott, akár a tanítási idő rovására.⁵⁶

A nyereség mellett a veszteség talán még inkább cizellálta az idővel kapcsolatos paraszti felfogást. Öreg Gyüker Józsefnek a gyermeki emlékezete megőrizhette, de későbbi előljárói működése során is olvashatta a községi, egyházközségi iratokban és így nem feltétlenül csak a még öregebbek elbeszélésből tudhatta, hogy 1808-ban a szerződéses viszonyt felmondták a helyi földbirtokosok, komoly feszültséget idézve ezzel elő a faluban. A szövegben a továbbiakban is visszatérő elemként van jelen a bőcsi gazdaközösségnek az aktuális földesúrral való hol jobb, hol rosszabb viszonya.⁵⁷ Az ínséges 1811–1812. év emléke nemcsak a nyomorról, a nyomor kikényszerítette rugalmasságról is árulkodik: Gyükeréknek az ökrük elhullott, így két tehenük árán és még kölcsönrel egy „kis szenyves ökröt” vettek. Disznóhízlalással fizették ki az adóságukat, majd a szántás után, 1812-ben eladták az ökröt vételi áron, hogy egy gyengébbet vegyenek, felhizlalják, a mészárosoknak eladják és az árán vegyenek két tinót. Rögös és megerőltető volt tehát a válságból való kilábalás útja.⁵⁸ A birtok fejlesztése szintén járhatott nem várt és igen súlyos veszteséggel: Gyüker III. József 1904-ben új

⁵¹ Gyüker család feljegyzései 1979: 63. – Ez az a szemlélet, amivel Kovács Imre is találkozhatott.

⁵² Vajszlói Krónika (1830)

⁵³ Kovács 1988: 333.

⁵⁴ Szegő 2000: 68.

⁵⁵ Uo. 20.

⁵⁶ SzKKMGy T.86.84.1. Arató Lajos visszaemlékezése

⁵⁷ Ehhez még: Varga 1964: 455.

⁵⁸ Gyüker család feljegyzései 1979: 14.

istállót építtetett, de épp csak elkészültek vele, a vonat a szétszaladt ménesből két lovát is elgázolta.⁵⁹ A paraszti gazdálkodás számára időről-időre nagy veszteséget jelentett a katonaállítás is. Gyükeréknek épp csak sikerült 1809-ben a csonka családjukat a legidősebb nővére házasságkötésével egy vővel bővíteniük, de Szent Mihály napján már besorozták Bényei Andrást, majd 1814-ben Gyüker József bátyját, Andrást is. Arról, hogy a besorozás mekkora terhet rótt egy család gazdálkodására, sokat elárul Gyüker III. József példája, akit három éven keresztül, évről-évre 300 forintért váltott meg az apja.⁶⁰ A katonaállítási lajstromban az alkalmatlanná nyilvánítás okául térdproblémát jelöltek meg, ami két fontos tényről informál.⁶¹ A lajstromokban egymást szorosan követő, alkalmatlannak nyilvánított besorozott férfiaknál sok esetben a családjuk gazdasági helyzete lehetővé tette a súlyos áron történő kiváltást, másrészt pedig ebből a forrásból egy-egy közösség anyagi helyzetéről többet megtudhatunk, mint a férfiak egészségügyi helyzetéről.

Család

A katonának vitt férfiak kérdése átvezet a család bővülésének és fogyatkozásának témájához. A családban töltött idő a ki- és belépés, bővülés-fogyatkozás oppozícióival ragadható meg. A szülők elhagyása, az új, saját család megalapítása, a születések, a beházasodások és elköltözések, majd a halálozások ritmikus folyamata az idő múlását személyessé,⁶² bensőségessé tették. Ez a ritmikuság a vizsgálat alá vont források legtöbbszörében nemcsak megjelenik, de többé-kevésbé hangsúlyossá is válik. Kis Tóth Dániel a generációk váltakozására építette fel krónikája szerkezetét, Kátai Gábor a családi és a természeti eseményeket egymással össze is kapcsolja: „A Leányom Sónia született 1829 október 9ik napján akkor ősszel le esett a hó November 16dik napján (...)”, bár a kettő között több mint egy hónap eltelt. Érdekes, Öreg Gyüker a születés tényét a magáén és feleségén kívül csak egy esetben jegyezte fel, méghozzá elhunyt fia, Samu után maradt menyé gyermekénél, akiről krónikájában érzékeltette, hogy nem az ő unokája volt.⁶³ Öreg Gyüker József feljegyzései között tehát a család bővülése még nem a születés, csak a házasság útján jelent meg, amit a magas csecsemő- és gyermekhalandóság részben megmagyaráz. Gyüker III. József feljegyzései viszont sokkal inkább érzellemmel telítettek: mindegyik gyermeke születésének az időpontját feljegyezte, felírta, milyen csillagkép alatt, ha tudta, azt is, hogy hány órakor születtek. A halandósági ráta pedig még ekkor is magas volt, a négy gyermek közül kettő maradt meg, igaz úgy, hogy kettőnél

⁵⁹ Uo. 60–61.

⁶⁰ „Összesen 900 forintba kerültem a többi köcségen kívül. azt monták a tiszték, hogy csak az első esztendő kerül sokba, második már nem kerül anyiba, a harmadik megint kevésbé kerül, mert én nem akartam hagyni magamat szabadítani, mer féltem tüle, hogy majd később rántanak be.” – Gyüker család feljegyzései 1979: 39.

⁶¹ MNL Adatbázisok Online: Katonaállítási lajstromok gyűjteménye. B 579. Szerencs körzet. 12. kötet. 1884. 90. kép 2. bejegyzése.

⁶² Hall 2000: 169.; Pócs 2002: 135.

⁶³ Gyüker család feljegyzései 1979: 24.

több gyermek egyidejűleg nem élt – akárcsak az erős születéskorlátozást folytató közösségek esetén. Ugyancsak a család gyarapodását regisztrálta Gyüker III. József 1919-ben, amikor egyetlen, még életben lévő gyermeke ikernek adott életet. Mivel fiúunokája, Gyüker V. József 1909. évi megszületéséről nem tett említést, kérdéses, hogy a háború borzalmi után új életre kapó család miatti örömének, vagy az ikerszülés különlegességének tudható-e be ez a bejegyzés.⁶⁴ Összességében az idő, mint a családi élmény pontos megragadása érhető tetten az ifjabb Gyüker feljegyzéseiben, amelyben a születés ténye nagyapja krónikájához képest sokkal nagyobb jelentőséget kapott.

A család fogyatkozása különösen az apa halálakor, főképp az öröklés miatt volt hangsúlyos. Amikor Kátai Gábor feljegyezte, hogy az apja 1837. december 5-én meghalt, abban a családi gazdálkodásban megváltozott pozícióját is kifejezte. Ilyen szerepe volt annak is, amikor Öreg Gyüker hároméves korában elárvult, ám egyikőjükénél sem jelenik meg az anyjuk halála (még Kis Tóthnál sem, mivel ő elsősorban a családja férfitagjaira koncentrált). Az alsónyéki lelkész Hellénél nincsenek családi adatok: a kor viszonyai között messzire került szülőfalujától, a dél-baranyai Nagyarsánytól és saját családja eseményei nem illeszkedtek sem az ő és különösen nem közössége életébe. Aratónál azonban más a helyzet, a 20. század elején. Szülei magas kort éltek és az egyre jobb kommunikációs és a közlekedési lehetőségek segítségével folyamatos kapcsolatban állt szüleivel: beteg anyját, mint írta, havonta látogatta.⁶⁵ Akár Arató, Gyüker III. József is megemlékezett az anyja haláláról, de mélyebben megrázta a fia, majd a felesége halála. A fiára emlékezve így nyílt meg:

Nagy bajom vót a fiam vesztése is, a baj is nagyon megtört; míg vártam, nem eset oj nehezszen, de mikor megtutam, nem vót kedvem sémit se csinálni, mer igen nehezszen eset az elvesztése, mer szülei tisztelő gyerek vót 29 éven át, a nyomam se hágtá, hagyot három árvát, a felesége is jó állapotba került, vót szivbeli fájdalom az egész családra.⁶⁶

Nehéz eldönteni, hogy az életkorral változó időérzékelés, a háborús nyomor és az azt követő talpra állás nehézségei váltották-e ki Gyüker III. Józsefből az idézett és a forrásban még bőven fellelhető érzelmi megnyílást és még inkább nehéz megítélni, hogy mennyire lehet ezt általánosítani, különösen, hogy a Nagy Háború pszichés hatásainak hazai történeti kutatása még korai fázisában jár.⁶⁷ Öreg Gyüker József és az unokája között az események megragadásában fontos különbség, hogy míg előbbinél azok kerülnek kiemelésre, amelyek a család mint gazdasági egység szempontjából voltak relevánsak, addig utóbbinál a családra vonatkozóan észrevehető szerepet kapott az érzelmi idő, vagyis a fájdalom, a gyász elviselésének ideje és a születés feletti öröm is. A többi forrással összevetve pedig úgy tűnik, hogy mindez kevésbé köthető egy-egy társadalmi réteghez és sokkal inkább a változó idők következményének tekinthető.

⁶⁴ Uo. 87.

⁶⁵ SzKKMGy T.86.84.1. Arató Lajos visszaemlékezése

⁶⁶ Gyüker család feljegyzései 1979: 78.

⁶⁷ De jó példája Molnár Eszter Edina kutatása, lásd: Molnár 2014., 2021. Továbbá: Bihari 2014.

A PERIFÉRIA IDEJE

Ország

A változó idők során a külsőbőcsi gazdanemzedékek horizontja fokozatosan kitágult és hogy ez közel sem volt lineáris folyamat, azt támasztja alá, hogy a világtörténelem nagy töréspontjai, fordulópontjai közül volt, ami már elég korán emléket hagyott maga után Külsőbőcsön is. A távolság, a határok átlépése a globalizációs elméletek egyik, szinte állandó részeleme, még ha problematikus is meghatározni, hogy a távolságok alatt mégis milyen, mekkora távokat kellene pontosan érteni.⁶⁸ A falu centrumvilágába viszont töréspontok helyett az országos társadalmi, politikai folyamatok is egyre sűrűbben kapnak szerepet: a Gyűkerek feljegyzései között különböző „időfajták”⁶⁹ találkoznak vagyis a „történetek szóródásának teréről”⁷⁰ beszélhetünk: a már elemzett munka és családi idő mellett a közélet, a háború ideje, de a technikai fejlődése is szerepet kapott, radikálisan eltérő arányban. A Gyűker III. József feljegyzéseinek egyik első szakmai feldolgozása a politikai feljegyzésekre helyezte a hangsúlyt, bár azok számát kevesellve szerzője megjegyezte, hogy a feljegyzések közt „a gazdálkodás mindennapjaival és az időjárással kapcsolatos tudósítások dominálnak. Ez nyilvánvalóan a politika iránti hagyományos paraszti közömbösségből és alacsony műveltségi szintjükből eredt.”⁷¹ Pedig a feljegyzések évtizedeken keresztül történő vezetése, az ország és a világ eseményeire való egyre gyakoribb reflektálás épp Gyűker esetén teszi indokolttá, hogy egyedisége folyamatos hangsúlyozása mellett érzékeljük az egyre inkább táguló paraszti horizontot, miközben munkája a fejlődő eszközállománnyal, a tudatosabb pénzgazdálkodással összetettebb, bonyolultabb mint elődeié. Gyűker I. József feljegyzéseinek első publikációjakor pedig pont a közreadó döntött úgy, hogy a köztörténeti vonatkozásokat kihagyja a szövegből, mivel „a szerző csak távoli halálom után és nem egyszer tévesen vetett papírra, (...)”⁷² Pedig ezek a megjegyzések sokat elárulnak a belátható világ centrumát jelentő parasztfaluba beszűrődő, ebből a nézőpontból a periférián elhelyezkedő külvilág eseményeinek hatásáról. A hazai politikai események közül szimbolikus szerepe volt Gyűker I. József életében a francia háborúk magyarországi eseményeinek, így a például a győri csatának (1809), de inkább Bényei sógor majd a bátyja besorozása jelentette mégis a közvetlen érintettségét. A szabadságharc fejleményeit szintén relatíve hosszasan ismertette Öreg Gyűker József, ami kapcsán persze azt is lehet hangsúlyozni, amit a forrást levéltárba adó Hegyaljai Kiss Géza bőcsi lelkész fontosnak talált, vagyis hogy „kár, hogy többnyire hallomásból s nem közvetlen élményből táplálja emlékeit.”⁷³ Eközben Öreg Gyűker emlékei pontosan arról szólnak, hogy a harcokban résztvevő fia által mit tudott, mit tudhatott meg az eseményekről, másrészt, a falut is elérték a harcok, tehát nem elhanyagolható

⁶⁸ Tomka 2023: 29.

⁶⁹ Pócs 2002: 136.

⁷⁰ K. Horváth 2006: 22.

⁷¹ Romsics 1979: 128.

⁷² Varga 1964: 457.

⁷³ Hegyaljai Kiss 1929: 93.

a közvetlen élménye sem. Az ország sorsáért folytatott küzdelem így a legintimebb paraszti gazdálkodási szférába hatolt be: a határba, magába a faluba és nem mellesleg a pénzforgalmat tanuló Gyüker bugyellárisába, amikor a vagyonának Kossuth-ban-kókban levő, számottevő részét elveszítette.⁷⁴ De a békésebb idők során is születhettek politikatörténetileg értékelhető feljegyzések. Gyüker III. Józsefhez az országot és a Monarchiát szimbolizáló császár a trónörökösrel együtt 1881-ben, a környéken zajló hadgyakorlatok alkalmával házhoz jött: „a Kiráj Ferencs József vót és a fia Rudolf is it vótak a mi kapunkban és it bámultuk őket, rengeteg nép (...).”⁷⁵ A császár személye különben a többi forrásban is előfordul, 1852. évi országjáró körútja alkalmával látta őt Helle János és Kátai Gábor is. Kátai elragadtatottan írt az eseményről: „A Felső Ausztriai Császár Ferentz Jósef Le jött bétsből pestre junius 5,dik napján ott vóltam, (...).”⁷⁶ Az uralkodóval és a fiával való személyes találkozás intenzív élményének a jeleként lehet értelmezni, hogy Rudolf főherceg öngyilkosságáról Gyüker III. József külön megemlékezett.⁷⁷ Úgy vélem, hogy a szabadságharc, a király országjárása illetve az ország periférikus helyein való későbbi megjelenései majd a világháború beleilleszkednek azon események sorozatába, amelyek fokról-fokra engedtek egyre nagyobb rálátást a falu horizontján túli világra, ráadásul ezek az alkalmak egyre rövidebb időközönként követték egymást.

Egyre nagyobb helyet kapott a szabadságharcot követően a parasztok életében az adóztató állam is. Ami kötelességet eddig a földesúr felé panaszolt, most már az államnak fizette Öreg Gyüker József: illetékbélyeget kellett vegyen a hivatalos iratokra, ha földet vásárolt, adóznia kellett utána és dohánytermesztésért is fizetnie kellett.⁷⁸ Gyüker III. József megrökönyödése még nagyobb volt, amikor a kutyatartásért is fizetnie kellett, de feljegyezte azt is, hogy a „polgári házasság begyöt 1895 október elejin.”⁷⁹ Igaz ugyan, hogy a születéseket és a halálozásokat is be kellett ezentúl jelenteni, hogy államilag (is) anyakönyvezzék, de a házasság nemcsak bejelentést, hanem az egyházzal együtt ezentúl már két szertartást jelentett és ez is csak a kiadásokat növelte. Az első világháborút követően Gyüker már elég rendszeresen feljegyezte a kiadásait is, szövege egyre inkább gazdálkodási napló jellegét öltötte és hogy mennyire közvetlen kapcsolatban állt az ország helyzete a saját életével, azt jól példázza az adófajták és összegek sorolása: „nem győztük a sok adót fizetni, (...)” – fakadt ki végül.⁸⁰

Hogy miként érte el az ország a falut, azt az egyre több régiót behálózó vasút is példázza, ami a személyek, hírek és eszközök gyorsabb áramlását biztosította. A vasút építése emellett a falvak számára munkaalkalmat teremtett: „a pézskeresésnek nagy ideje vót”, hogy a miskolci vasúti hídhöz hordani kellett a fát, az azon dolgozó munkásoknak, kubikusoknak „bő fizetések vót (...)”.⁸¹ Talán Öreg Gyüker számára

⁷⁴ Gyüker család feljegyzései 1979: 23.

⁷⁵ Uo. 39.

⁷⁶ Kátai Gábor krónikás könyve (1838–1866) 541–550.

⁷⁷ Gyüker család feljegyzései 1979: 42.

⁷⁸ Uo. 25.

⁷⁹ Gyüker 49.

⁸⁰ Gyüker 95.

⁸¹ Gyüker 26.

is irigylésre méltóan gyors pénzszerzési lehetőséget jelentett ez, különösen a kocsmárosnak, akinek az építkezésen során „nagy haszna vót rajta, sütötek, főztek, Bort Pájinkát mértek, (...)”⁸² Az építkezéseket követően azonban a vasút azok számára, akik helyben boldogultak, nem igen jelentett többet, mint tájékozódási pont a határban – Gyüker III. József bejegyzései között a századfordulót követően meglehetősen ritkán került említésre.

Világ

A külvilág eseményei több hullámban, egyre sűrűbben érték el Külsőbőcsöt. A globális jelentőségű folyamatok egyik első, közvetlenül is megmutatózó eseménye a francia háborúk voltak. Természetesen a gazdálkodásban ennél korábbi jelei is megtalálhatók, mint a 18. század végéről például a burgonyatermesztés terjedése vagy a dohánytermesztés kiépülése és kereskedelmének birodalmilag centralizált működtetése.⁸³ A francia háborúk esetén sem „a forradalmi program és annak Franciaország határain belüli alkalmazása, hanem annak katonai eszközökkel történő külföldre való kiterjesztése volt az, ami kisugárzó következményekkel járt.”⁸⁴ Ennek hatását tükrözik nemcsak Gyüker korai emlékei, de az a tény is, hogy a korai események között 1863-ban emlékei lejegyzésekor is fontosnak tartotta érzékeltetni a jelentőségét. A világ és annak történelmi ideje így került a paraszt látószögébe, és szerepe bár nagy, mégis epizodikus. Nem vont le belőle következtetéseket és azontúl hogy a családi gazdálkodást éveken át kihívások elé állította, nem volt maradandó hatása.⁸⁵

Az 1848-as forradalom európai perspektívája a vizsgált forrásokban csak a szélesebb látókörű, már ekkor nemcsak a kupecektől, de az újságból is tájékozódó Helle Jánosnál jelent meg.⁸⁶ 1848/49 magyar ügyként rögzült a parasztság tudatában, erre épült rá a kulturális emlékezete is, így mondható, hogy a világ a 19. században látszólag újra a perifériára sodródott Külsőbőcsön, ahol a Habsburg császár is csak mint király jelent meg, tágabban vett közép-európai, vagy kontinentális szerepe itt tehát nem volt. A világháború azonban már felforgatta a falut: a sorozás lépcsőről lépésre egyre többeket érintett. A világtörténelem ideje a paraszti család idejével összekapcsolódott. Még a háború elején, a galíciai fronton meghalt Gyüker IV. József: apja úgy tudta Varsó, valójában Krakkó alatt.⁸⁷ A háború megpróbáltatásai viszont nemcsak kollektív tapasztalat

⁸² Uo. 27.

⁸³ Goodman 1994.; Goodman 2005.

⁸⁴ Osterhammel – Camiller 2009: 52–58.

⁸⁵ „Az ezüst pénzforgása megszűnt még 1800 előtt, még mikor a francs a németi háborút indítot nem fojt egyéb csak bankó - veres pénzt az apám Anyám eltet egy húszast és egy tízest, mutatónak és én 1825 nem látam egyebet anél a két darabnál, ekor kezdet fojásba jöni 50-be let vége a fojásának.” – Gyüker család feljegyzései 1979: 17.

⁸⁶ „Március 15-kén Magyarországban a Forradalom Budapesten kiütött a Francia, Olasz országok példájára, Ausztriáéra, mit soztán más országokban is az egy Orosz birodalmon kívül követtek, (...)” – MMgMK IV. 456. Helle János feljegyzései (1821–1870).

⁸⁷ MNL Adatbázisok Online. Az első világháború veszteségi adatbázisa. 30128. folyószám: Gyüker József.

volt, a mindennapi munkavégzés részévé vált az eseményekről való gondolkodás, az azokra való reflektálás. Gyüker III. József 1916 nyarán írja ezeket a háborús években jellemző társítást tartalmazó sorokat:

Julius száraz vót 15-ikéig, ekor kezsdet el az eső esni, megázot a föld jól, az élet nagyon véknyán fizetet, nem hijába, hogy nem vót rá eső; és még hozsá az oroszokai is ekor fojt a nagy csata, azok száz ezren estek áldoz satui, ami a világ legnagyobb csatája vót.⁸⁸

Ezek a kapcsolódások tették lehetővé, hogy gondolatában a helyi és a külvilági események összeérjenek, hogy gondolkodjon, értékelje azokat. A horizontja megnyílt, amit végül betetőzött az a döntése, hogy több-kevesebb rendszerességgel újságot vett a kezébe.

A hírek, benne a politikai mellett a gazdasági és a kulturális hírek olvasása abba az irányba mozdította az újságolvasó parasztembert, hogy gondolkodása kialakult kapcsolódási pontjait megerősítve magában, vagy inkább többekkel megvitatva, át gondolja, tudatosítsa a körülötte zajló folyamatokat.⁸⁹ „(...) a háborús évek hozták meg az országokba a nagy változást, a levegő ara let a repülő; 28-ba kezsték a tengeren Európából Amerikába átrepülni vagy egyik országból a másikba repülni, (...)” – írta Gyüker III. József, később pedig úgy folytatta: „lengyenországba 45 fokos hideget irt az újság, az istálóba tehenek és apró szárnyasok fagytak meg; Görög országba százsával hatoltak be a farkasok, (...) a bikbű [Bükkből] is csordástól jelentek meg a farkasok és megtámaták az embereket; (...)”⁹⁰ Gyüker gondolkodásában a társadalmi idő kitágult: a világ történéseinek helyi szinten is relevanciát tulajdonított. 1932-ben, a nagy válság éveit Gyüker III. József végül meghalt, de hogy eddigre ez a tudatosulás rögzült benne, azt bizonyítja egyik, 1930 nyarán kelt feljegyzése: „30-ikán ráduplezta, eset jó kis eső, ami a jókori szőlőt megrohasztota, a daráz is megetet, szóval vót a föld népe bajba, a nagy szükségbe nem vót kenyér, sok éhező ember vót, tüntetek, srajoltak, munkát követeltek, az élelem, ami vót, nem kelet, ócsó vót.”⁹¹ Jelentőségét aláhúzza, hogy Gyüker gazda pedig az ideje egy részét immár rendszeresen a világ változásainak nyomon követésére áldozta.

ÖSSZEGZÉS

A Külsőbőcs 22. számú házban élt Gyüker-család időérzékelése hosszú, alig vagy egyáltalán észre sem vett előzmények után radikálisan megváltozott. Gyüker V. József hamar felhagyott nagyapja feljegyzéseinek a folytatásával, ahogy lánya, az utolsó bejegyzéseket tevő Gyüker Erzsébet indokolta: „Édesapámnak sok a dolga, neki nincs

⁸⁸ Gyüker család feljegyzései 1979: 81.

⁸⁹ A tudatosításhoz lásd: Tomka 2023: 25–26.

⁹⁰ Gyüker család feljegyzései 1979: 110.

⁹¹ Uo. 114–115.

ideje irni, (...).⁹² Nincs már mód megtudnom, mi minden másra vélte érdekesebbnek fordítani az idejét Gyüker V. József, de maga a döntés, ennek az egyedi krónikának a vezetésével való felhagyás önmagában is tanúsítja: a paraszti világ gondolkodása ennél a családnál visszavonhatatlanul megváltozott. A párhuzamosan felhasznált források egyrészt rámutatnak, hogy a vidéki elitnek erre a radikális átalakulásra vélhetően kevés ráhatása volt, másrészt az átalakulás jóval a világháború előtt elkezdődött, amit példáz a folyószabályozás következtében egyre gyakrabban fellépő szárazság és a mind gyakoribb marhavész. Ezek újrastrukturálták a paraszti időt és a szántóföldi gazdálkodás jelentőségét növelték. A gabonatermelés mellett a gabonakereskedelemben is egyre inkább beletanuló parasztok számára az időjárással és a távolabbi piacok gabonaárfolyamaival kapcsolatos hírek a 19. század közepétől egyre nagyobb hangsúlyt kaptak. A századfordulón a piacra termelő paraszti gazdálkodásnak már fejlett formáját látni a Gyüker-családban, amit aláhúznak a sokasodó árfolyam adatok is: ezeknek a termelés szempontjából sokkal nagyobb szerepe volt, mint az óra megjelenésének. Az óra azonban lehetővé tette, hogy az erősebb érzelmi töltettel bíró eseményeket pontosabban rögzítsék és ezáltal azt jobban megragadhatóvá tegyék. A századfordulótól a Gyüker-családban már egyre inkább kimutatható az érzelmi idő szerepének a növekedése, ami a születésszám korlátozásával együtt járhatott. Az első világháborút ideje alatt fokozódott a külvilág eseményeinek figyelemmel kísérése, ami a háború után is folyamatos maradt. Az újságok olvasása a világban zajló eseményekre adott egyre tudatosabb reflexiót váltott ki, amit az otthoni körülményekkel való összevetés igazolt. A centrum és a periféria felcserélődése ezzel a parasztok számára is megkezdődött.

Irodalom

BARNA Gábor

2002 Idő és emlékezet. In Árvai Judit – Gyarmati János (szerk.): *Közelítések az időhöz. Tabula könyvek* 3. 152–171. Budapest: Néprajzi Múzeum.

BIHARI Péter

2014 *A nagy háború száz éve. Személyes történetek*. Pozsony: Kalligram.

BODA Ferenc

1970 „Gyalogul és lovastul is megfagytak” *Tolna Megyei Népújság* 20 (75): 6.

ELIAS, Norbert

1990 Időben élni. In Gellériné Lázár Márta (szerk.): *Időben élni. Történelmi-szociológiai tanulmányok*. Hermész könyvek. 15–47. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ERDEI Ferenc

1973 *Parasztk. Erdei Ferenc összegyűjtött művei 1*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

EVANS-PRITCHARD, E. E.

2000 Nuer Idő. In Fejős Zoltán (szerk.): *Idő és antropológia. Fordítások gyűjteménye*. 69–84. Budapest: Osiris.

⁹² Uo. 119.

FEJŐS Zoltán

- 2000 Az idő-képzetek, rítusok, tárgyak. In Fejős Zoltán (szerk.): *A megfoghatatlan idő. Tabula könyvek 2.* 7–22. Budapest: Néprajzi Múzeum.

FORRAI Ibolya

- 2000 Az írás mint az idő rögzítésének eszköze és az emlékezet támasza. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A megfoghatatlan idő. Tabula könyvek 2.* 84–102. Budapest: Néprajzi Múzeum.

FRÖHLICH Ida

- 2002 Idő és történelem az ókori Izraelben. In Árvai Judit – Gyarmati János (szerk.): *Közelítések az időhöz. Tabula könyvek 3.* 34–45. Budapest: Néprajzi Múzeum.

GOODMAN, Jordan

- 1994 *Tobacco in History: The Cultures of Dependence.* Oxfordshire: Routledge.
2005 *Tobacco in History and Culture. An Encyclopedia.* New York: Charles Scribner's Sons.

GYÁNI Gábor

- 2016 A történés ideje – a történész ideje. In Fónagy Zoltán (szerk.): „*Atyám megkívánta a pontosságot*” *Ember és idő viszonya a történelemben.* 9–19. Budapest: Magyar Történelmi Társulat – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

HALL, Edward T.

- 2000 Az élet tánca. In Fejős Zoltán (szerk.): *Idő és antropológia. Fordítások gyűjteménye.* 169–190. Budapest: Osiris.

HEGYALJAI KISS Géza

- 1929 Egy borsodmegyei falu élete. *Magyar Szemle* 7 (1): 91–94.

INGOLD, Tim

- 2000 Munka, idő és ipar. In Fejős Zoltán (szerk.): *Idő és antropológia. Fordítások gyűjteménye.* 191–220. Budapest: Osiris.

K. HORVÁTH Zsolt

- 2006 Lineáris? Homogén? Folytonos? Szempontok az idő fogalmának társadalomtudományos dekomponálásához. In Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Személyes idő – történelmi idő.* 13–29. Szombathely: Hajnal István Kör – Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára.

KESZEG Vilmos

- 2002 A genealógiai emlékezet szervezése. In Árvai Judit – Gyarmati János (szerk.): *Közelítések az időhöz. Tabula könyvek 3.* 172–212. Budapest: Néprajzi Múzeum.

KOVÁCS I. Gábor

- 1988 *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig: A magyar kalendáriumok történeti és művelődés-szociológiai vizsgálata.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

KOVÁCS Imre

- 1937 *A néma forradalom.* Budapest: Cserépfalvi.

K. KOVÁCS Péter

- 1956 A falu tehene. Szerepe, jelentősége Böcs község szarvasmarhatartásának tükrében. *Néprajzi Értesítő* 38. 277–302.

KÖVÉR György

- 2014 *Biográfia és társadalomtörténet.* Budapest: Osiris.

KÜLLÖS Imola

- 1981 Parasztkrónika. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 4 (N–Szé)*. 186. Budapest: Akadémiai Kiadó.

LEACH, Edmund R.

- 2000 Két tanulmány az idő szimbolikus ábrázolásához. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Idő és antropológia. Fordítások gyűjteménye*. 85–102. Budapest: Osiris.

MÁTAY Mónika

- 2006 A testáló ideje. 18–19. századi debreceni végrendelkezők időfelfogása. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Személyes idő – történelmi idő*. 151–165. Szombathely: Hajnal István Kör – Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára.

MOHAY Tamás

- 1994 *Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajzi Tanszéke. Dissertationes Ethnographicae 8.

MOLNÁR Eszter Edina

- 2014 Csáth Géza tragédiája: Psziché és történelem. *Aetas: Történettudományi folyóirat* 29 (3): 78–96.
- 2021 Mobilizáció, társadalom és háborús közeg: magyar értelmiségiek szerepvállalása, személyes attitűdjei és lelki tapasztalatai az I. világháború idején. *Disszertáció-kézirat*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskola.

OSTERHAMMEL, Jürgen – CAMILLER, Patrick

- 2009 *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*. Princeton: Princeton University Press.

ÖRSI Julianna

- 2006 Időmeghatározás a paraszti emlékezetben, 18. századi tanúvallomások alapján. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Személyes idő – történelmi idő*. 143–149. Szombathely: Hajnal István Kör – Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára.

PINTÉR-NAGY Katalin

- 2017 „Az emlékezetnek méltó történetek” *Fejezetek Bócs község múltjából a kezdetektől 1990-ig*. Bócs: Községi Önkormányzat.

PÓCS Éva

- 2002 Ünnepek, rítus és időszemlélet a parasztság hagyományos kultúrájában. In: Árva Judit – Gyarmati János (szerk.): *Közelítések az időhöz. Tabula könyvek 3*. 134–151. Budapest: Néprajzi Múzeum.

ROMSICS Ignác

- 1979 A gazdagparasztság és a forradalmak kora (Két forrás a XX. századi magyar parasztság politikai tudatához). *Történelmi Szemle* 22 (1): 127–144.

SZEGŐ Márta

- 2000 Idő a gazdaságban. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A megfoghatatlan idő. Tabula könyvek 2*. 56–69. Budapest: Néprajzi Múzeum.

TAKÁCS Edit

- 1997 *Petrák-krónika*. Szentes–Szeged: Csongrád Megyei Levéltár.

THOMPSON, Edward P.

- 1990 Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. In Gellériné Lázár Márta (szerk.): *Időben élni. Történelmi-szociológiai tanulmányok. Hermész könyvek.* 60–116. Budapest: Akadémiai Kiadó.

TOMKA Béla

- 2023 Globalizáció: jelentések és definíció. *HistGlob Working Paper* 10.

TÓTH István György

- 2016 Harangkongás és óraketyegés. A parasztok és kismesek időfogalma a 17–18. században. In Fónagy Zoltán (szerk.): *„Atyám megkívánta a pontosságot” Ember és idő viszonya a történelemben.* 51–74. Budapest: Magyar Történelmi Társulat – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

VARGA János

- 1964 Öreg Gyüker József krónikája 1787–1866. *Agrártörténeti Szemle* 6 (3–4): 453–472.

VIGA Gyula

- 1990 *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon.* Miskolc: Ethnica.

VOIGT Vilmos

- 2002 Az idő szerepe a magyar folklórban. In Árva Judit – Gyarmati János (szerk.): *Közelítések az időhöz. Tabula könyvek* 3. 119–133. Budapest: Néprajzi Múzeum.

Források

Family Search (Genealogical Society of Utah)

DGS 8305504. Az 1869. évi népszámlálás felvételi ívei. Zemplén vármegye

DGS 4838079–4838081. Belsőbücsi állami anyakönyvek

DGS 4704131. Belsőbücsi református anyakönyv

Gyüker család feljegyzései. Évszázadok történetei. Gyűjtötte: Igaz Mária. Néprajzi Közlemények XXII (1979)

Kátai Gábor krónikás könyve (1838–1866). Sajtó alá rendezte és bevezetővel ellátta: S. Püski Anna. Néprajzi tanulmányok. A Hajdú-Bihar Megyei Múze-umok Közleményei 39. kötet (1982) 541–550.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

IV. 456. Helle János feljegyzései [1821–1870]

Magyar Nemzeti Levéltár Adatbázisok Online

Katonaállítási lajstromok gyűjteménye. B 579. Szerencs körzet.

Az első világháború veszteségi adatbázisa. 30128. folyószám. Gyüker József

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára

XI. 605. I. B. 57. Vajszlói uradalom, számadási iratok

Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei

Kt. 3635. Öreg Gyüker József Naplója 1787–1866.

Szeghalmi Könyvtár és Közérdekű Muzeális Gyűjtemény

T.86.84.1. Arató Lajos visszaemlékezése

Tíz nemzedék és ami utána következik... Vidéki társadalom az úrbérrendezéstől a vidék elnéptelenedéséig, 1767–2017.

Paraszti egodokumentumok. Online elérhetőség: <https://10generacio.hu/hu/eredmenyek/paraszti-egodokumentumok>.

A vajszlói krónika 1830. In Mándoki László: Ormánság népeletéből. A Kiss Géza Ormánsági Múzeum állandó kiállításának és szabadtéri bemutatóinak vezetője. Sellye. 1979. 52–70.

Koloh Gábor

tudományos munkatárs, BTK Történettudományi Intézet

E-mail: koloh.gabor@abtk.hu

Gábor Koloh

The time of the peasant The changing perception of time in rural Hungary in the 19th–20th centuries

The author examines the changes in peasants' perception of time through the chronicles of two generations of a peasant family and through other records written by pastors, teachers and peasants in the 19th and 20th centuries. The aim is to address a favourite metaphor of globalisation theories, the “shrinking of space and time”, by focusing on temporal experiences. The focus on peasant communities is justified by the fact that it is within the traditional peasant community that the awareness of the changing world, which culminates the globalisation process, took place at the latest. The author examines the changes in the peasants' perception of time from three angles: memory, the local as the centre, and the reaction to events in the peripheral external world. In relation to memory, the genesis of recollection, the structuring of texts and the evaluation of events is analysed. Time, perceived as continuous in the centre, was structured primarily by natural conditions (the weather, the flooding of the river Hernád), the work phases of animal husbandry and agriculture, and, increasingly, by the growth and decline of the family. The increasing frequency of droughts due to river regulation and the increasing occurrence of cattle diseases restructured peasants' time and pushed it more and more towards arable farming.

For the peasants, who were becoming increasingly involved in the grain trade, news about the weather and grain prices in distant markets became increasingly important from the mid-19th century.

By the turn of the century, the Gyöker family was already showing an advanced form of peasant farming producing for the market, as is underlined by the proliferation of data on exchange rates, which played a much greater role from the point of view of production than the appearance of the clock. The clock, however, allowed events with a stronger emotional charge to be recorded more accurately and thus to be better captured. From the turn of the century onwards, the role of emotional time in the Gyöker family became increasingly evident, which may have been accompanied by a limitation of the birth rate. During the First World War there was an increased attention to the events of the outside world, which continued after the war. Reading the newspapers triggered an increasingly conscious reflection on events in the world, as evidenced by comparisons with the circumstances at home. The inversion of centre and periphery thus began for the peasantry as well.

Közelítések magyarországi ponyvairodalom történetéhez (18–19. század)¹

BEVEZETÉS²

Tanulmányunk a magyarországi, világi tárgyú füzetes ponyvák történetét szeretné bemutatni a 18. század elejétől a hosszú 19. század végéig, részben esettanulmányok segítségével.³ Némi kitekintést enged a magyar nyelvterület legnagyobb példányszámú nyomtatványtípusa, a kalendáriumok alakulástörténetére is, hiszen a kettő között jelentős tartalmi átfedés figyelhető meg. Elsősorban a ponyvakultúra újkori alakulástörténetének társadalmi aspektusait, valamint a kiadás és terjesztés módjait kívánjuk megvilágítani, emellett tartalmi ismertetést, valamint a tartalom változására vonatkozó áttekintést is nyújtunk.⁴

A 19. századot megelőzően a Magyarország területén megjelenő ponyvanyomtatványok zöme vallásos témájú volt, imákat, hagiográfiákat, mirákulumokat, szent helyek legendáit tartalmazták. A világi témájú ponyvák arányának megnövekedésével a 19. század első évtizedeitől számolhatunk, de már a 18. század második felében is számos, nem vallásos témájú populáris nyomtatvány jelent meg.⁵ A ponyvakiadás 18. századi volumenéről nem rendelkezünk átfogó ismeretekkel, de összességében a

¹ A tanulmány megírásában Mikos Évának az MTA Bolyai Kutatási Ösztöndíj nyújtott nélkülözhetetlen segítségét. Csörsz Rumen István kutatásait 2017–2022 között a Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 kutatócsoport támogatta. A dolgozat első, áttekintő része zömmel Mikos Éva, a második, elemző rész túlnyomórészt Csörsz Rumen István munkája. Ez utóbbi rész némely bekezdése – amely magyarul itt jelenik meg először – bekerült a szerző hamarosan lezáruló kismonográfiájába is: *Újdonnan új régiségek. Magyar világi ponyvaköltészet 1700–1830*. Irodalomtörténeti Füzetek.

² Jelen írás egy angolul Nagy-Britanniában megjelent munka átdolgozott, aktualizált változata. Az eredeti szöveg külföldi olvasók számára, felkérésre készült és áttekintő jellegű, ezért helyenként a magyar olvasó számára redundáns közléseket is tartalmaz, ezeket azonban az eredeti szövegösszefüggés miatt kénytelenek voltunk megtartani. Mivel a témából összefoglaló írás kevés született, s azok is több évtizeddel ezelőtt, talán nem felesleges egy ilyen nemzetközi környezetbe szánt írás magyarra való átültetése, amelyet elsősorban egyetemi tananyagként ajánlunk. A munka angol címét az eltérő terminológia okán átalakítottuk. Az eredeti cím és a megjelenés helye: *Cheap Prints in Eighteenth- and Nineteenth Century Hungary*. In: *Cheap Print and the People. European Perspectives on Popular Literature*. Edited by David Atkinson and Steve Roud. Cambridge Scholars Publications, 2019: 274–306.

³ Jelen írás tisztelgés az idén száz éve született Pogány Péter emléke előtt.

⁴ Az eredeti szövegben főként angol, kisebb részben német nyelvű szakmunkákra hivatkoztunk, amelyek a külföldi olvasók számára is elérhetők, a szakirodalom nemzetköziségére különösen a történelmi háttér megrajzolásánál igyekeztünk ügyelni. A magyar változatban megtartottuk az eredeti hivatkozásokat, melléjük rendelve azok magyar párhuzamait, ha volt ilyen. Ahol szükségnek éreztük, további magyar nyelvű referenciákat is beépítettünk, s igyekeztünk olvasmánylistánkat aktualizálni, figyelemmel az utolsó négy év szerencsés ponyvakutatási fejleményeire.

⁵ Tartalmi áttekintést nyújt: Süvegh 2002: 179–205.

könyvkiadásról vannak statisztikai adataink: Benda Kálmán számításai szerint 1710-ben a magyar nyelvű kiadványok 96%-a vallásos tárgyú volt, a 18–19. század fordulóján már csak 40%.⁶ A vallásos ponyvák ugyanakkor nagy példányszámokkal voltak jelen az egész 19. században, s hatásuk jóval tovább érvényesült, mint a világi ponyváké, szórványosan egészen a 20. század végéig.⁷ Munkánk második fő szempontja felhívni a figyelmet néhány érdekességre a ponyva világiasodásának folyamatában, illetve a vallásos és világi ponyvakultúra néhány összefüggésére.

Harmadik szempontunk a verses ponyvaszövegek és a 17–19. századi, főként nemesi értelmiség által alkotott és használt kéziratos versgyűjtemények, az úgynevezett *közköltészet* közti összefüggések, átjárások megvilágítása. A közköltészet Magyarországon a kéziratos írásbeliség és zártabb közösségek szóbeliségének kettősségében élt, egy-egy behatárolt társadalmi réteg használatában. A korlátozott nyilvánosság, valamint a viszonylagos elszigeteltség miatt regionális típusai is létrejöttek. A kéziratos terjedés a 19. század első harmadában fokozatosan beszűkült, 1830 után már csökkenő mértékben keletkeztek újabb kéziratos füzetek a kollégiumokban, illetve a nemesi jellegű értelmiség soraiban. Ezzel párhuzamosan azonban az iskolareformok hatására az iparos és a paraszti rétegek egyre nagyobb része vált olvasóvá, aminek következtében mind a kéziratos, mind a nyomtatott nyilvánossághoz egyre erősebben tudtak kapcsolódni. A ponyvák azonban a század elejéig létrehozott kéziratos szövegek variánsait tovább terjesztették a társadalom egyre szélesebb rétegeiben, s a 19. század végére egészen a paraszti szájhagyományig is eljuttathatták őket.

Tanulmányunk a 19. század második harmadáig jut el a téma tárgyalásában, ekkor ugyanis olyan hirtelen, intenzív társadalmi, gazdasági és kulturális változások zajlottak Magyarországon, amelyek egyebek mellett a ponyvakultúrát is gyökeresen átalakították, ezeknek az átalakulásoknak a vizsgálata már szétfeszítené a kereteinket. Ahol szükséges, igyekszünk kitekinteni a 19. század végének fejleményeire is.

RÖVIDEN A MAGYARORSZÁGI PONYVÁK KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETÉRŐL

A magyar nyelvterületen sosem folyt a populáris olvasmányokkal kapcsolatos módszeres, szervezett tudományos kutatás, ugyanakkor nagyszámú publikáció jelent meg a témában, amelyek céltételezésükben rendkívül szerteágazók. A térben és időben távoli szerzők és művek között nem alakul ki diskurzus, nem teremtődött fórum a kulcskérdések megvitatására. A téma feldolgozását nehezíti, hogy nincs rendszeres nyilvántartás, amely a mai Magyarország, valamint a korábban hozzá tartozó magyarok lakta területek magyar nyelvű, valamint az egykori ország nemzetiségeinek

⁶ Benda 1978: 289. Idézi: Süvegh 2002: 181–182.

⁷ Lengyel 2004.

nyelvein (szlovák, német, szerb, horvát, román, jiddis), továbbá latinul kiadott populáris nyomtatványok lelőhelyeiről számot adnának.⁸

Az eddig megjelent áttekintő munkák jelentős anyagfeltáráson alapulnak, és nagyon sokféle kérdésre keresnek választ. Pogány Péter az 1950-es és 1970-es évek között hatalmas adatfeltárási és tipologizálási munkát végzett, amit két reprezentatív monográfiában és egy antológiában tett közzé.⁹ Elsősorban a líratörténet, ezen belül is a népdalok alakulása foglalkoztatta, de *A magyar ponyva tükröire* című kötetében teljes körűen tekintette át a témát, nyomda-, sőt várostörténeti adatokkal.¹⁰ Heroikus munkája az ő életében alig talált folytatókra.

Békés István sajátos nézőpontból, a bűnügyi történetek alakulása szempontjából közelítette meg a 19. századi ponyvakultúra történetét, amely egy igen jelentős szelete a hazai világi nyomtatványoknak.¹¹ Az 1980-as évek végén összegezte kalendárium-kutatásait a társadalomtörténész Kovács I. Gábor. Főként a sok színes, szórakoztató és hasznos ismeretet közlő kalendáriumok szerepét vizsgálta a magyar polgárosodásban, kapitalizálódásban, valamint a parasztság emancipációjában.¹² Szilágyi Ferenc a 18–19. századi győri kalendáriumok anyagából készített gazdag szöveggyűjteményt.¹³ Dukkon Ágnes monográfiája szintén a kalendáriumok hazai kultúrtörténeti összefüggéseit, illetve nyugati előképeit vizsgálta.¹⁴ Mind a négy munka máig kiindulási és állandó hivatkozási alap a téma kutatói számára.

A populáris nyomtatványok iránt Magyarországon leggyakrabban két terület, a folklórtudomány és az irodalomtudomány képviselői érdeklődnek. A *folklorisztika* hosszú ideig viszonylag szerény érdeklődést mutatott, mivel hazánkban a szóbeli folklórgyűjtés prioritást élvezett. A magyar kutatási hagyományban ráadásul még a 20. században is erősen tartotta magát az a 19. századi elgondolás, hogy a folklór önmagától létező, „autochton” jelenség, az alsó társadalmi rétegek alkotják és használják, s a társadalom felső rétegeiből származó kezdeményezések nem befolyásolják. Bár ezt a nézetet már

⁸ Lásd például a szlovák kalendárium-katasztert: Kispová – Vančová – Gešková 1984. E probléma orvoslását szolgálja egy kiépítés alatt álló online adatbázis: <https://ponyva-lendulet.iti.btk.mta.hu/menu.php>. A közelmúltig ennek szoftver háttere készült el, s néhány száz ponyvafüzet került rögzítésre. Ez a projekt e sorok egyik szerzője, Csörsz Rumen István kezdeményezése, az *Irodalmi nyilvánosság a polgárosodó Nyugat-Magyarországon (1770–1820)* című Lendület-kutatócsoport támogatásával, kialakítása Kőszeghy Péterrel közös munkájuk.

⁹ Pogány 1978.

¹⁰ Pogány Péter Szaléz (1923–1993) bencés szerzetes, irodalom- és folklórkutató ponyvafeltáró és népdaltörténeti munkáját 1951 és 1958 között a Népművészeti Intézetben kezdte. Később szabadfoglalkozású értelmiségiként folytatta. További munkái a témában: Pogány 1983.; 1993. Jelentős feltárási munkájának köszönhetően készült el a máig kiadatlan, és lényegében feldolgozatlan Magyar Népdalszöveg Kataszter, amely írott és szóbeli forrásokat egyaránt tartalmaz. Lelőhelye a budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivuma. Pogány Péter életéről és munkásságáról részletesen lásd jelen lapszámban Chikány Judit írását.

¹¹ Békés 1960. Békés István (1900–1982) író, újságíró. Az 1960-as évektől az anekdota műfajával foglalkozott elsősorban, bűnügyi ponyvákrol szóló összegzése a magyar krimi történetének első fejezeteként íródott.

¹² Kovács 1989.

¹³ Szilágyi 1983.

¹⁴ Dukkon 2003.

a 19. század vége óta sokan sokféle módon cáfolták, a marxista társadalomszemléletben kitüntetett helyet kapott, s Magyarországon kisebb vagy nagyobb mértékben, akár öntudatlanul is szinte valamennyi tudóst befolyásolt. A francia és az angol gyakorlatra jellemző megközelítés, hogy a folklórba az alsó rétegek sokáig más rétegek által is használt kultúrájának sokféle szóbeli, rituális, írott stb. megnyilvánulása beletartozik, egészen az 1990-es évekig csak esetlegesen érintette meg a hazai kutatókat.¹⁵ A folklórkutatás Magyarországon a 19. század közepétől a szájhagyománygyűjtés lázában égett, ami szintén hozzájárult a folklór és írásbeliség kapcsolatainak háttérbe szorulásához. Azonban azt is látni kell, hogy az elitek és a társadalom egyéb rétegei, valamint a szóbeliség és az írásbeliség közti kapcsolatok nálunk meglehetősen bonyolultak voltak, s ábrázolásuk korántsem lehetséges kétpólusú modellek segítségével.

Az irodalomtörténet irányából főként esztétikai problémák nehezítették a téma tárgyalását, hiszen a populáris írásbeliség szétfeszíti a műveltségi elit esztétikai kategóriáinak kereteit. Egy irodalomtudós látóterébe főként akkor kerülhettek a populáris nyomtatványok, amikor valamely jeles író, kanonikus költő valamely művének filológiai elemzése során fény derült annak populáris előzményeire, vagy egy-egy alkotás utóéletében játszott szerepet a ponyvai megjelenés. Előbbi a 20. század első felében a magyar irodalomtörténet-írást meghatározó filológiai iskola, illetve a német eredetű tárgytörténet képviselőire volt jellemző.¹⁶ Hasonló kutatások ma is zajlanak, amelyek a korábbiaknál erőteljesebben vonják be a populáris hatást egy-egy mű értelmezésébe.¹⁷ Jellemző továbbá nagy hatású irodalmi művek ponyvai utóéletének kutatása is.¹⁸ Az ún. *tárgytörténet* a folklórtudományban is érezte hatását a 20. század elejétől napjainkig: a ponyvanyomtatványok a szóbeliségből ismert témák és motívumok írásbeliség és szóbeliség, valamint különböző társadalmi rétegek közti közvetítésében játszhattak szerepet. Nagy Ilona például a bibliai apokrifek motívumai és a magyar népköltészet biblikus történetei között fellelhető párhuzamok lehetséges írott forrásait számba véve talált ponyvai közvetítőket.¹⁹

Magyarországon a társadalomtörténeti, művelődésszociológiai, valamint médiatörténeti megközelítés meglehetősen későn fordult e korai források felé, holott nálunk a sajtó, s különösen a tömegsajtó viszonylag későn jelent meg: a 19. század derekán. Funkcióját korábban, majd vele párhuzamosan is bizonyos társadalmi rétegekben a populáris nyomtatványok töltötték be. Az utóbbi évtizedekben e területen is jelentős elmozdulás történt, s a sajtótörténet egyre nagyobb figyelmet szentel a témának.²⁰

Az utóbbi két évtizedben soha nem látott érdeklődés övezi a 18–19. századi populáris nyomtatványok történetét Magyarországon. Miközben az élő szájhagyomány zenéi és népköltészeti kutatása kényszerűen visszaszorul, az irodalomtudományban újra

¹⁵ Lásd Burke 1991 (1978). A mű magyarul közvetlenül a rendszerváltás után jelent meg, a Burke munkássága iránti hazai érdeklődés azonban ennél korábbi. Lásd még: Burke 1984.

¹⁶ Scheiber 1984. Baros 1918.

¹⁷ Csörsz 2016.

¹⁸ Chikány 2015.

¹⁹ Lásd pl. Nagy 1999.

²⁰ Ezen munkálkodik Országos Széchényi Könyvtárban működő *Res Libreria Hungariae* Kutatócsoport.

feltámadt társadalomtörténeti érdeklődés viszont nyitottá tette a kutatókat a kánonon kívüli irodalmi jelenségek iránt. A ponyván terjedő anonim szövegek kutatása már az 1960-as években összekapcsolódott a 17–18. századi magyar énekköltészeti emlékek kritikai kiadásával (Stoll Béla, Varga Imre, Küllös Imola, Csörsz Rumen István).²¹ Párhuzamosan egy önálló antológiasorozat is megindult, így elérhetővé válhatnak a nehezen áttekinthető, sokféle köz- és magángyűjteményben szétszóródott ponyvák legfontosabb szövegei.²²

A legtöbb ellentmondást és izgalmas kutatni valót az jelenti, hogy a közköltészet a régi Magyarországon túlnyomórészt kéziratos (ezáltal interaktív, továbbköltésre-szerkesztésre serkentő) másolatok útján terjedt. Ezt a működésmódot és szövegrepertoárt jelentősen befolyásolta a ponyvák elterjedése. A korszak populáris irodalmát célzó történeti-poétikai vizsgálatokban is nagy hangsúlyt kapnak a két médium eltérései, az alkotók és a befogadók körének változásai.

A PONYVÁK KIADÓINAK ÉS OLVASÓINAK TÁRSADALMI HÁTTERE

A 18. század végén a populáris nyomtatványok (ponyvák, kalendáriumok) a magyar társadalom eléggé tagolt középső rétegében terjedtek leginkább. Magyarországon a polgárosodás a kora újkort átívelő török hódoltság miatt a nyugat-európaihoz képest megkésett, a 18. században még jellemzően az északnyugati és erdélyi szász városok, valamint Buda, Pest és környéke középkorban betelepült német lakosai tekinthetők polgárságnak. A csekély lélekszámú magyar polgársággal együtt is nagyon kevesen voltak. Az értelmiség kiterjedt, lélekszámában legnagyobb alsó rétege, a falvak és mezővárosok értelmisége (papok, tanítók, jegyzők) többsége ún. *honorácior* volt, azaz nem nemesi származású, de a tradicionális városi polgársághoz sem tartoztak. Ők tekinthetők a későbbi polgári értelmiség előfutárainak, s ők voltak a népes köz- és középnemességgel együtt a korszak leglelkesebb ponyvaolvasói.

A 19. században felgyorsult a középosztályosodás folyamata, számos különböző társadalmi csoport integrálásával, noha egységes középosztály kialakulásáról a 20. század elejéig sem beszélhetünk. A középréteg új tagjai legnagyobb számban a középbirtokos nemesség, a magyarul angol szóval dzsentrinek (gentry) nevezett csoport soraiból verbuválódtak, akik különböző okokból polgári hivatást választottak. Emellett a reformkortól az emancipálódó zsidóság köréből kerültek ki. A modern magyar polgárság megteremtésében a nemességnek jutott a legfontosabb szerep, akik magukkal

²¹ A 17. századi magyar költészet kritikai kiadásait nagy terjedelmű, egyes antológiák formájában adták közre. A ponyvaszövegek tekintetében érintett kötetek, gazdag jegyzetanyaggal: RMKT XVII/3 (1961), 9. (1977), 10. (1981), 11. (1986) és 14. (1991). A 18. századi közköltészet kritikai kiadása önálló alsorozatát képez az RMKT-n belül. Eddig négy kötet jelent meg: RMKT XVIII/4. (2000), 8. (2006), 14. (2013) és 15. (2015). A hamarosan lezáruló következő kötet (*Ünnepi közsöntőversek*) anyagában nincs ponyvaszöveg, de az azt követő kötetekben, a szerelmi költészet körében annál több ilyen forrást hasznosítunk majd.

²² Eddig két kötet jelent meg: *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820*. Csörsz (szerk.) 2018. és 2020. A 19. századi repertoárból adott legfrissebb ízelítő: Domokos 2022.

hozták a korábbi évszázadokból kissé zárt, régies, provinciális műveltségüket és történelemszemléletüket.²³ A középső társadalmi réteg sajátos alakulástörténete a magyar kulturális életet, s ezen belül a populáris nyomtatványokat is alapvetően határozta meg.

Mindez nyomon követhető a könyves szakma, a könyvnyomtatók, -terjesztők, akárcsak a szerzők társadalmi összetételén, illetve annak változásán.²⁴ A könyvkiadó dinasztiák Magyarországon a 19. századot megelőzően szinte kivétel nélkül német eredetűek voltak, hiszen ügyfeleik is jelentős részben németül olvastak, a német nyelvű könyvek részesedése a könyvforgalmazásból a 19. század elejéig jelentős maradt. A nyomdák legnagyobb részt felvidéki és erdélyi polgárvárosokban, valamint Pest-Budán működtek. Ezek üzemeltetői közül többen az Örökös Tartományokból, illetve a német nyelvterület más részeiről érkeztek, mert piacszerzési lehetőséget láttak Magyarországon. A Landerer, Beimel, Werfer családokhoz a század végén csatlakoztak az emancipálódó családokból származó könyvkiadók és könyvterjesztők. Tárgyalt korszakunk a magyarországi nemzetiségek emancipációjának fénykora volt, egyúttal a nemzetépítés, a magyarosítás kora is, amely folyamatban kitüntetett szerep jutott az írásbeliség különböző fajtáinak, így a sajtónak és az irodalomnak. A magyar nyelvű irodalom és sajtó feltételrendszerének megteremtésében legnagyobb erőfeszítéseket például az osztrák származású Heckenast Gusztáv vagy az erdélyi szász Tilsch János tették.

A 19. század közepét megelőzően nem voltak még az olcsó nyomtatványok kiadására és terjesztésére szakosodott vállalkozások; a ponyvakiadást a műveltebb rétegeknek is dolgozó kiadók végezték.²⁵ A középréteg szélesedésével a populáris nyomtatványok fogyasztóinak köre is szélesedett. A 18. század utolsó évtizedeiben a népszerű olvasmányokat a falusi és mezővárosi értelmiség használta, ezért az ő műveltségük és irodalmi elvárásaiak jelentek meg benne. Verses anyaguk is jellemző e réteg kultúrájára; a magyar kutatási hagyományban *közköltészet*ként megnevezett szociokulturális gyakorlatot tükrözi, s kéziratokban, szóbeliségben és populáris nyomtatványok segítségével terjedt. E médiumok egymást is erősítették, szabályozták; bővebben lásd az utolsó fejezetben.

A magyar ponyvakultúrát azonban nem lehet pusztán a közköltészet fogalmával leírni. Nemcsak az itt közölt alkotások vegyes eredete miatt jelent ez problémát, bár a közköltészet tágabb értelmezési tartományába természetesen minden beletartozik és (alkalmilag) egyenrangúvá válhat. Egyaránt anonim formát ölt az a dal, amelyiknek már akkor sem ismerték a szerzőjét vagy továbbbíróját, de a legnépszerűbb költők kézíratosan variálódó alkotásai is. Nem szabad azonban leszűkítenünk a kört a verskultúrára sem, hiszen a nyomtatványokon a kéziratoknál sokkal jelentősebb a szórakoztató prózai szövegek, például kisepikai műfajok – szólás, közmondás, találós kérdés, rejtvény, tréfa, anekdota – részesedése.²⁶ Ezek ekkor és később is a szóbeliség és írásbeliség kettősségében léteztek, s jelentős szerepet játszottak a társasági életben, feltehetően több társadalmi rétegben is. Emellett a korai populáris nyomtatványokban sok

²³ Kövér (szerk.) 2004: 3–270. különösen 90–151. Kövér (szerk.) 2006.

²⁴ Lásd Lipták 2016.

²⁵ Pogány 1959.

²⁶ Pogány 1978: 31–122., 176–187.; Mikos 2020.

más nyelvből fordított szöveg jelent meg, ami – tekintettel Magyarországi rendkívül változatos etnikai-nyelvi összetételére, valamint a könyvszakma németes jellegére – egyáltalán nem csodálható. Az egykori Magyar Királyság területén ebben az időben élt nemzetiségek alfabetizációja eltérő ütemben zajlott. Az egyes kiadók igyekeztek tekintettel lenni a különböző csoportok igényeire, s a különböző anyanyelvű csoportokat is kiszolgálták.²⁷

A 18. század második felében a széles néptömegek még nem részesülhettek a ponyvanyomtatványok áldásaiból. A vidéki földművelők írástudóvá tételéhez az első lépések a 18. század utolsó harmadában történtek meg. Nagy előrelépést jelentett ebben Mária Terézia császár- és királynő 1777-es *Ratio educationis* című tanügyi rendelete, amely központilag szabályozta az egész Habsburg Birodalom területén a korábban az egyházak felügyelete alá tartozó oktatást.²⁸ A rendelet hatására jelentősen megnőtt a falusi népiskolák száma.²⁹ Azonban még egy teljes évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy az állam szándékai testet öltsenek, s a vidéki agrárnépesség soraiban jelentősen csökkenjen az analfabetizmus. A kutatások a magyarországi alfabetizáció történetét illetően még nem szolgáltatnak elegendő adatot arra nézve, hogy a társadalom alsó rétegeinek hány százaléka tudott olvasni, illetve írni, s tudásuk minőségének vizsgálata is hátra van még. A kutatások az eddigiekben főként az írástudást vizsgálták, ebből azonban közvetlenül nem lehetséges az olvasni tudásnak sem mennyiségi, sem pedig minőségi aspektusait elemezni.³⁰ A korabeli ponyvakiadványok tartalma és példányszáma nem utal arra, hogy paraszti olvasók statisztikailag kimutatható arányban részt vettek volna azok megvásárlásában. Ugyanakkor a ponyvák tartalmához nem csupán azok megvásárlásával juthattak hozzá, hanem például mások általi felolvasások segítségével is.³¹

Mindez nemcsak a hétköznapi íráshasználatot érintette, hanem a (szép)irodalmi alkotásokat is. El kell ismernünk: jórészt a Habsburg oktatáspolitikája hatásával magyarázható, ahogyan a 18. század közepétől ugrásszerűen megnőtt a *világi kézíratos versgyűjtemények* száma, s ezt némi késéssel követi a datálható világi ponyvák görbéje is. A terjedő íráshasználat néhány évtized alatt jelentősen kitágította a szövegek elterjedtségének határait horizontálisan (földrajzi értelemben), majd vertikálisan (társadalmi rétegek tekintetében) is. Irodalomszociológiai értelemben a 18. század Magyarországon egyszerre volt a kiteljesedés és az alapvető változás kora. A kéziratokon túl a század közepétől már a ponyvakiadások is terjeszteni kezdik a közköltészet régebbi és újabb alkotásait, többszörös ízlésformálóként.³² Épp az átalakuló iskolahálózat

²⁷ Az első román világi versgyűjtemény (1768) szintén ponyvafüzet jellegű; elemzése: Csörsz-Szilágyi 2016.

²⁸ *Ratio educationis*, 1777.

²⁹ Rathmann (szerk.) 2002.

³⁰ Tóth I. Gy. 1996: 63–99.; 2000: 47–93.

³¹ Schenda 1993. Schenda összegző munkája számos példát hoz az írásbeliség szóbelivé válásának lehetőségeire olyan közösségekben, ahol nem feltétlenül tudnak még olvasni a zárandokhelyektől a házaló kereskedőkön, vásári ponyvaárusokon keresztül az állomásozó katonákig, s a sort még folytathatnánk. Részletesen: 217–238.

³² A Magyar Művelődéstörténeti Lexikonba írt szócikkünk ezt a művelődéstörténeti szerepet igyekezett megragadni a régebbi magyar irodalom kapcsán; Balázs-Hajdu – Csörsz 2009.

nyomán, az írni-olvasni tudás terjedésével válik valóban közköltészetté mindaz, ami korábban szűkebb nemesi-értelmiségi körök olvasmánya, egyazon kollégiumban lakó diákok helyi dalkincse, netán titokban terjesztett, bizalmi körben mozgó (rebellis vagy túl profán) szövegegyüttes volt. A ponyvák, majd a 19. század elejétől a kalendáriumok egyszerre fölöznek le és alakítják át a repertoárt, mivel saját szövegtípusokat és később akár elsődlegessé váló variánsokat hoznak forgalomba. E folyamat kiszélesíti a vevők körét a mezővárosok és a falvak felé, ugyanakkor hátráltatja a közköltészet jól bevált működését: a nyomtatás nem teszi lehetővé az interaktív viszonyulást, a személyes szöveggondozást (javítás, rövidítés, továbbírás, parafrázis stb.).

A 19. század első évtizedeitől a ponyvafogyasztók táborába fokozatosan új társadalmi csoportok kapcsolódtak, a mindenkor polgárság újonc tagjai. A paraszti társadalom széles tömegeinek olvasóvá válása csak a 19. század végén, a kiegyezéssel (1867), valamint báró Eötvös József kultuszminiszter népiskolai törvényével (1868) vált lehetővé.³³ Amint már említettük, a 19. század közepét megelőzően igen kevés ismeretünk van a ponyvák és más olcsó nyomtatványok legalsó társadalmi rétegben való használatáról. Szórványos adatok mutatnak e réteg ponyva- és általában íráshasználatára is,³⁴ de tömeges paraszti olvasóközönséggel ebben a korszakban semmiképp sem számolhatunk. Az alfabetizáció a 19. század folyamán fokozatosan gyorsult, s egyre többen kapcsolódtak az olvasók táborába. A paraszti társadalom olvasóvá válásában kiemelkedő jelentősége volt az 1848-as jobbágyszabadságharcnak is, amelynek köszönhetően a gazdák tulajdonosává váltak korábban jobbágyként művelt földjeiknek. Az immár birtokos parasztság be tudtak kapcsolódni az árutermelésbe, a piacon szerzett pénzüket pedig egyéb, például szellemi javakra is fordíthatták.³⁵

Az országos érdekltségű ponyvakiadók megjelenésével a paraszti réteg egyelőre még szórványos bekapcsolódásától, az 1840-es évek elejétől lehet számolni, ekkor indult útjára a mosonmagyaróvári Czéh Sándor, valamint a pozsonyi, később pesti Bucsánszky Alajos, akik élen jártak a későbbi évtizedek, az 1848-at követő időszak nyomdászati konjunktúrájának kihasználásában. Hozzájuk csatlakozott 1862-től Bartalits Imre a patinás pesti Patzkó nyomda felvásárlásával és profilja átalakításával. Szintén az 1860-as évek elejétől tett szert jelentős piaci részesedésre Méhner Vilmos.³⁶ A legnagyobb kiadók is foglalkoztak ugyanakkor kalendárium-kiadással, így a kalendárium a 19. század végéig megőrizte első helyét a nyomdatermékek példányszámait tekintve. A naptárkiadás a legjelentősebb pesti kiadóknak, így a Trattner és Károlyi, valamint a Heckenast (korábban Landerer és Heckenast) cégeknek is állandó, komoly bevételt biztosított.³⁷

A ponyvanyomtatványok előállítását a megírástól a terjesztésig továbbra is a középréteghez tartozó értelmiségiek, iparosok kezében maradt. Miközben a fogyasztók társadalmi hovatartozása gyors változáson ment át, e füzetek tartalma csak nagyon lassan tudott átalakulni, s erősen magán viselte a középréteg konzervatív, dzsentri ere-

³³ Vörös 1972.

³⁴ Sz. Kristóf 2008.

³⁵ Kovács 1989: 53–111.

³⁶ Pogány 1978: 293–303.

³⁷ Kovács 1989: 78–118.

detű részének műveltségeszmenyét, hagyományfelfogását, történet szemléletét. Másrészt azonban hatással volt rá a reformkor, az 1820–1840-es évek közti időszak magas kultúrájának számos fejleménye, mindenekelőtt az irodalmi életben tapasztalható események, így az *irodalmi népiesség*, sőt a magyar nyelvterületen ekkor megjelenő romantika ízlésvilága is.³⁸

NYOMTATÁS, KIADÁS, TERJESZTÉS

A magyar kutatási hagyományban a *populáris olvasmány*, *populáris irodalom*, illetve *populáris nyomtatvány* kifejezések az utóbbi két évtizedben kezdtek terjedni, elsősorban német hatásra, különösen Rudolf Schenda műveinek köszönhetően.³⁹ Ezt megelőzően a szaknyelv a köznyelvi *ponyva* szót használta minden nagy példányszámú nyomdatermék megnevezésére.

A *ponyva* kifejezés eredendően gúnynév, s arra utal, hogy a 18. századtól a vásárokon – engedély híján – a földre terített olcsó szövetről, azaz ponyváról árusítottak. A korabeli irodalmárok a *pótrás* (*'polturás'*) vagy *krajcáros (h)istória* névvel illették e füzeteket, utalva filléres árukra, amelyet a hátlapon gyakran árvers adott a vásárlók tudtára:

Kérdést itten ne tégy, mi árra ezeknek?
Két Garas az árra mind a' hét éneknek.

Másutt:

Jó barátom ne-is kérdezd-meg az árrát,
Hanem tsak add ide azt a' réz polturát.

Két krajtzáron tartom, Polturán adhatom
Ne kotzódj az árrán, azt én ki-mondhatom.

Egy negyedik füzetben:

Haj dunátum zatskó,
nálád van a' zatskó,
vedd ki a' három krajtzárt,
végy meg rajta Jankó,
hadd olvaffa a' Latzkó,
hallgaffa a' Ferkó,
danolja a' Gyurkó.⁴⁰

³⁸ Vermes 2014.

³⁹ Schenda 1970.; 1989.;³ 1976.

⁴⁰ Az idézett árversetek kiadása (több hasonló szöveggel együtt): *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820*. Csörsz (szerk.) 2020: 113–123. sz. Az árak elemzéséhez lásd még: Csörsz 2023.

Az összegek korabeli vásárlóértéke a magyar árviszonyok között egy napszámos vagy egy közkatonai napi bérének felelt meg, tehát talán időnként a legszegényebbek is megengedhették maguknak a ponyvák vásárlását.

A ponyvák előállítására sem volt különösképp drága. Fennmaradt néhány felvágatlan példány (Budapest, Marosvásárhely), ezek nyomán világosan látható a technológia.⁴¹ Nyolc oldalanként egyetlen ív papírt használtak a füzetekhez, amelynek mindkét oldalára négy–négy oldalt nyomtattak. Így egy vágással és egy hajtással elkészült egy nyolclapos kiadvány, két ilyenből pedig egy komolyabb füzet is összeállt. Maradék, hitvány minőségű rongypapírra nyomtatták, maradék időben, nyilván az épp szabadon álló betűkészletből, korrektúra nélkül. A szedést nem volt érdemes hosszan tartani a keretben, így ugyanannak a ponyvának sem újranyomásairól beszélhetünk (ha igen, akkor a címlapkép cseréjével), hanem egyszerűbb volt pár óra alatt újraszedni.

A füzetek terjedését ugyanez az elv biztosította: a rivális nyomdák egyszerűen újraszedték egymás eladhatónak ítélt kiadványait, például így találkozunk a váci vagy győri kiadványok replikájával Erdélyben, és viszont. A ponyvákat semmiféle szerzői vagy kiadói jog nem védte, már csak kétes besorolásuk miatt sem. Illusztrációik gyakran nem egyediek, hanem az adott nyomda más könyveiben köszönnek vissza. Így kerül a Toldi Miklósról szóló, 1574-ben írt, sokszor kiadott históriás ének borítójára 1768-ban egy postakürtös lovast ábrázoló embléma. A később ugyanitt, a győri Streibig cégnél nyomtatott *Magyar Hirmondó* folyóiraton is ez köszöntötte az olvasókat. A török kori vitéz, *Kádár István halálának históriája* címképén egy római vitéz (Hercules?) lépdel a Halak zodiákus jelén. A kesergő lányok rokokó dalos füzetén Klió múzsa látható, egy betyárballada címlapján pedig egy barokk lovaskatona. Máskor virágos-puttós-madaras csendéletek köszönnek ránk a teljesen másról szóló ponyvák borítóján, viszont némely füzetek a jobb helykihasználás miatt kép nélkül, sűrűn szedett szöveggel jelentek meg. Akadnak azért célzott, a szövegek témáit exponáló képek is, például a nyugati kiadványokról ismerős szerelmespárok, mulató társaságok, hordón lovagoló Bacchus, díszruhás vőfély virágos bottal,⁴² illetve Napóleon vagy a lovas betyárok (Angyal Bandi, Barna Péter, Zöld Marci) stilizált képe. Ez a tendencia már az 1750-es években, a kezdeteknél megfigyelhető, de leginkább 1800 után válik jellemzővé.⁴³

A populáris nyomtatványokat a 18–19. század fordulóján még többnyire maguk a nyomdász-kiadók árusították. A könyvkereskedő szakma megerősödésével csak a 19. század második harmadától számolhatunk. Az utcai árusok, a házaló kereskedők, valamint a könyvkereskedők részesedése a füzetes nyomtatványok eladásából a század végéig csekély vagy egészen jelentéktelen maradt. Az utcai árusítást a hatóságok igyekeztek tiltani, egészen a század végéig, mivel a Habsburg Birodalom erősen tartott a politikai propaganda ilyen formán való terjesztésétől. (Gondoljunk a francia forradalom gazdag röplap- és gúnyvertermésére, amelyeket a párizsi nyomdák naprakészen

⁴¹ A marosvásárhelyi töredékek egy ház boltozatából, tömönyagként kerültek elő. Vö. Orbán – Csörsz 2016.

⁴² A vőfélyekről, vőfélyköltészetről, valamint a téma közköltészeti összefüggéseiről lásd Tóth A. 2015.

⁴³ Bővebben: Csörsz 2017.

gyártottak, s máig elsőrangú forrásai a korabeli közhangulatnak.) A könyvnyomtatás és -kereskedelem az egész korszakban szigorúan szabályozott volt. Egyrészt az állam meghatározta, hogy kiből milyen feltételekkel válhat könyvnyomtató vagy -kereskedő, s igyekeztek alacsonyan tartani az iparengedélyek számát. Másrészt a kiadványok tartalmát a cenzúra szigorúan ellenőrizte. Emellett az udvar szándékai találkozottak az iparosokéval, akik nem szerették volna szaporítani a konkurenciát.⁴⁴

A legtöbb kisnyomtatvány az éves, országos sokadalmakon talált gazdára, kisebb részüket a heti vásárokon, piacokon.⁴⁵ Ezért az olcsó nyomtatványokat Magyarország vonatkozásában sokkal inkább nevezhetnénk 'square literature'-nek, azaz tér-irodalomnak, mint 'street literature'-nek, vagyis utcai irodalomnak.⁴⁶ A 19. század végéről, valamint a 20. század első feléről fennmaradt leírások arról számolnak be, hogy a ponyváárusok, főleg a verses ponyvákat árusítók a vásárokon történeteiket énekelve, kántálva elő is adták, ezzel kívántak kedvet csinálni potenciális vásárlóiknak.⁴⁷ Ezzel egyúttal a szájhagyomány, azaz a recepció folyamatába is beavatkoztak, modellt adva a későbbi népi előadásmódhoz, lehetővé téve a régies dallamok szinte valószerűtlenül hosszú tovább élését.

A cenzúra és az öncenzúra, mint látni fogjuk, kettős kényszer alatt tartotta a ponyvakiadókat. Ennek fontos jelei a hiányzó műfajok a kéziratossághoz képest (bővebben lásd az utolsó fejezetben). Az íróársadalom ponyvákra tett megvető megjegyzésein túl hivatalos rosszallásról, sőt büntetésről is tudunk. 1790 táján a nagyváradi cenzor fölterjesztést írt a Helytartótanácsához, amelyben az egyik, Kassán nyomtatott ponyvafüzet (*Szép Dallos Dinnom Dánnomok*) ifjúságra káros hatásáról ír. Hamarosan el is kobozták a füzet 61 példányát Debrecenben, a Lőrinc-napi vásáron, erkölcsstelenség, továbbá az uralkodó és a katonaság elleni lázítás vádjával.⁴⁸ Mai szemmel mindegyik erős túlzás, a szerelmi dalok közt legfeljebb egy-két pajkosabb utalás rejtőzik, a másik két gondot pedig ugyancsak egy szerelmi panaszdal két sora rejti, ahol a lány megátkozozza kedvesét, mert katonának szegődött, így el kell váljanak:

Az Isten ne mentsen a' Budai Vártól,

A' Ferentz császárnak szürke Mondéjától.⁴⁹

A tiltások baljós árnyékát jelzi az 1790–1800-as évekből ránk maradt nagyszámú keltezetlen vagy félrevezető humorral datált kiadvány. Ha ugyanis egy füzet „nyomtatott ebben az esztendőben”, akkor a hatósági ellenőrzés szinte lehetetlenné válik, a

⁴⁴ Kókay 1990: 80–99.

⁴⁵ Dankó 1992.

⁴⁶ Az angolban a populáris olvasmányok egyik legelterjedtebb megnevezése a *street literature* vagyis 'utcai irodalom' kifejezés a nyomtatványok arra felé legjellemzőbb terjesztésének módja – utcai árusítás, házalás –, valamint a városi utcákon való éneklés, szóbeli elterjedés okán. (Emellett használatos még a cheap print, a popular print, valamint a chapbook megnevezés is.)

⁴⁷ Takács 1958.; Katona 1996.

⁴⁸ Pogány 1959: 69. Az adat az MNL OL „több XVIII. századi helytartótanácsi aktája” nyomán, sajnos hivatkozás nélkül szerepel.

⁴⁹ Pogány 1959: 69; *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820*. Csörsz (szerk.) 2018: 65. sz. 121–122.

tavalyi és régebbi termékek közé vegyült maradék áruként szépen eladogatható, amit idén már tilos kinyomtatni... A kutatás e két évtized anyagában a legnehezebb, a kiadások időrendjét jószerével csak a kéziratos másolatok és szekunder adatok (irodalmi említések) nyomán tudjuk megállapítani. Szerencsére az 1810-es évektől a kiadók többsége visszatért az évszámok feltüntetéséhez.

A magyarországi populáris irodalom egyik fénykora a 19. század közepső harmada volt. Ekkor a paraszti származású olvasók bekapcsolódásával mind a példányszámok, mind a kiadványok száma jelentősen megnőtt. A szakirodalom előszeretettel nevezi a korszak populáris nyomtatványait *népies ponyvának*. Ez azt a feltevést implikálhatja, hogy a népnek gyártott nyomdatermékeknek volt némi közük a népi kultúrához, folklórhoz, az alsó társadalmi rétegek – leginkább a parasztság – szájhagyományozó műveltségéhez. Azonban a viszony meglehetősen egyoldalú volt: a fentről lefelé mozgás sokkal inkább jellemezte, mint az alulról felfelé, bár utóbbi sem zárható ki teljesen.

A magyar ponyvák alkotói a középrétegből származtak, igaz ez a kiadókra, nyomdászokra is, akik saját műveltségüket tudták közvetíteni a nép, a heterogén köznépi olvasótábor felé, változó sikerrel. A középrétegek műveltsége pedig sokkal inkább merített a korabeli szellemi elit körök műveltségéből, mint a népéből. Az orális folklór elemei is a szellemi elit szűrőjén keresztül juthattak el a ponyvakultúrába. A népies ponyva pedig abban az esetben tudott hatni a tömegekre – elsősorban témák, szüzsék, motívumok, közhelystrófák és -sorok, mentalitásbeli jellemzők szintjén –, amikor az elit által megismert folklóralkotások átíratait sikerült közvetítenie. A Grimm-mesék fordításai vagy korabeli magyar mesegyűjtemények szüzséi például így juthattak el bizonyos ponyvákra, amelyek révén aztán széles körben népszerűvé válhattak, folklorizálódhattak.⁵⁰

Volt néhány típusa a magyar populáris nyomtatványoknak, amelyekben a kiadók és az olvasók igényei szorosabban kapcsolódtak össze, s az írásbeliség és szóbeliség közti rendszeres oda-vissza csatolás sem zárható ki. Noha ugyancsak a hagyományos műveltségű középréteg ízlése határozta meg ezeket, de nagy hatásuk lett a szájhagyományra is: a bűnügyi és a betyárponyvák. A magyar művelődéstörténetben, nemzeti identitásban jelentős helyet foglalnak el a betyárok, akárcsak a magyarokról kialakult sztereotípiákban, ahol az alföldi lovasbetyár máig fontos szereplő, ezt a képet pedig a turizmusipar is igyekszik erősíteni. Sobri Jóska vagy Rózsa Sándor a *jó rabló* archetípusát testesítették meg a 19. század közepétől az irodalmi művekben, ponyvákon és a népköltészetben, aki a gazdagoktól ellopott pénzt a szegények közt osztogatja, aki megsarcolja a hatalmasokat, és segíti az elesetteket.

A 18. század végétől se szeri, se száma a betyárokról szóló ponyváknak, de az első ilyen kiadványok hősei (Angyal Bandi, Sallai Pista és Barna Péter, sőt valamivel később Zöld Marci) éppenséggel nem lovagias betyárok, hanem eltévelyedett emberek, kevélységből vagy virtusból lett rablók, akik rossz társaságba keveredtek, máskor a szeretőjük kedvéért loptak. Sorsukból mindig a válságos fordulatokat emelik ki: az árulást, a fogságba esést és a kivégzést. Ezzel, illetve a gyakori bűnbánó strófákkal a kalandok, a szórakoztatás helyett a moralizáló szándék, az elrettentés vált uralkodóvá.⁵¹

⁵⁰ Domokos 2022.

⁵¹ Lásd Békés 1966. Küllös 1988.

Lám meg-mondtam Angyal Bandi, ne menny az Alföldre,
 Tsikósoknak Gulyásoknak közibe, közibe.
 Mert meg tanulsz lovat lopni izibe, izibe,
 Majd úgy kerülsz a Vármegye kezébe, kezébe.⁵²

A pozitív betyárkép nálunk – akárcsak Nyugat-Európa bizonyos részein is – a romantikus szellemű irodalmi műveknek, majd ezek ponyvára került változatainak volt köszönhető.⁵³ A folyamatokat az is erősítette, hogy Kelet- és Közép-Európában a későbbi ébredő nemzeti kultúrák valósággal szomjazták a hősokeket, egyes vidékeken így lettek hősök az útonállókból, haramiákból.⁵⁴ A magyar ponyvák pozitív betyárképének kialakulásához irodalmi művek és színdarabok, népszínművek is hozzájárulhattak, ez a zenés-táncos műfaj a bécsi *Volksstück* mintájára jött létre a 19. század derekán, egyik jellegzetes zsánerfigurája volt a betyár. A szélesedő, immár romantikus háttérhez jutó betyárkultusz hatása a népi díszítő művészetben éppúgy kimutatható, mint a szájhagyományozó költészetben⁵⁵ – természetesen nemcsak ponyvaszövegek nyomán.

Hasonló kettős fejlődés, mintegy „hagyomány-továbbtükrözés” jellemzi a *vőfélykönyveket*. A menyasszony búcsúját és az örömszülők érzéseit helyettük versebe szedő vőfély fő feladata a lakodalmi szertartás irányítása: rigmusokkal köszönti az ételfogásokat, táncra-zenére biztat, adományokat gyűjt a szakácsnék és a cigányzenészek számára.⁵⁶

Az elsőként Mátyus Péter (1793), majd névtelen szerzők által kiadott versfüzetek a köznemesi-mezővárosi lakodalmak 18. századi, diákos-biblikus szöveggyűjteményét transzponálták a falusi használat felé, gazdag, egyedi variantúra és ezernyi új vers mintájaként. Nem meglepő, hogy a modern városi kultúra, a 20. századi kispolgári esküvők szokásanyaga is kapcsolatot tart e füzetekkel, a versek változatait máig használják!

A hagyományos populáris nyomtatványoknak a 19. század utolsó harmadától meg kellett küzdeniük a nyugati típusú tömegirodalommal. Ekkor már a nemzetközi irodalomban – viszonyulástól függően – kolportázs, szennyirodalomnak stb. nevezett műveket is a *ponyva* szóval illette a köznyelv, így a két kulturális szint sokszor még a kutatási gyakorlatban is összekeveredik, holott merőben különböző jelenségekről van szó. A nyugati jellegű olcsó irodalom, a füzetes regények megjelenése nem jelentette azonnal a magyar ponyvakiadás végét. Az évszázados múltra visszatekintő, provinciális 18–19. századi populáris nyomtatványok egészen az I. világháborúig jelen voltak (a vallásos kiadványok, imafüzetek, búcsúénekek még tovább), bár a század utolsó harmadától erősen megkopva, főként újrányomások vagy átiratok formájában.⁵⁷

⁵² Kiadása pl. Békés 1966: 40.

⁵³ Lásd erről Franciaország vonatkozásában: Chartier 1984: 321–331.

⁵⁴ Küllös Imola kárpátaljai, valamint balkáni példákat említ: Küllös 1992: 271–273.

⁵⁵ Fél – Hofer 1966. A VI. és 33. képek.

⁵⁶ A műfaj történeti áttekintését lásd Tóth A. 2015.

⁵⁷ Tipológiájukról bővebben pl. Tüskés 2002.

KORSZAKOK, KIADVÁNYTÍPUSOK

Magyarországon a szó szoros értelmében vett populáris nyomtatványokról a 18. század közepéig nem beszélhetünk; korábban nem mutatkozott igény olcsó, tömeges világi kiadványokra. Nagy példányszámú, viszonylag széles rétegeket elérni képes nyomtatványoknak a könyvnyomtatás első két évszázadában kizárólag a kalendáriumokat tekinthetjük.⁵⁸ A naptárfunkció mellett egyéb hasznos és/vagy szórakoztató olvasmányokat tartalmazó kiadványok a 19. században is jelentősek maradtak. Úgy sejtjük, mind a kiadványok számát, mind az összes eladott példányszámot tekintve a legjelentősebb magyar nyomtatványtípus maradt egészen a 19. század végéig. A 19. század második harmadától differenciálódott, immár nemcsak a kisalakú, 32° formátumú kalendáriumok jelentek meg, hanem ennél egy, illetve két mérettel nagyobbak is (16°, valamint 8° formátumban). A különböző méretek az egyes olvasói rétegek eltérő igényeihez igazították tartalmukat, legalábbis látszólag.⁵⁹ A legtöbb esetben egyazon kiadó adott ki különböző formátumú naptárakat. A kisebb méretűek a nagyobbak kivonatai voltak, s ez hozzájárult a felső középosztályi műveltség alsóbb rétegeiben való terjedéséhez.

A kalendárium, mint kiadványtípus és művelődési forma kitartó jelenlétéhez az a tény is hozzájárulhatott, hogy az 1840-es évek vége előtt nem létezett Magyarországon tömegsajtó, főként a megfelelő olvasói bázis elégtelensége, illetve az erős birodalmi cenzúra, a sajtószabadság hiánya okán. Nem csupán a példányszámok nagyságrendje miatt játszottak fontos szerepet: a kalendáriumok és ponyvák tartalma közt jelentős átfedések figyelhetők meg, sokszor azonos alkotók készíthették azokat. Az 1810–20-as évek zsebkalendáriumaiiban például több olyan dalszöveget kinyomtattak, amelyek korábban a füzetes ponyvák profiljába tartoztak, onnan azonban fokozatosan kiszorultak, s a „dalfüzér” típusú ponyvák helyét hosszabb antológiák vették át (például a váci *Énekes Gyűjtemény*, 1799–1803; *Érzékeny és víg dalok*, 1826, 1834).

A kalendáriumok tartalmi összetevőinek változása a tárgyalt időszakban sokkal nagyobb spektrumon történt, de itt is megfigyelhető bizonyos elmozdulás a verses tartalomtól a próza irányába. Bár a kalendáriumok már a 18. században is sok prózai szöveget hoztak, például tanácsadó fejezeteik, történelmi vagy földrajzi ismeretterjesztő írásaik, a rövid csattanós történeteket, anekdotákat tartalmazó (többnyire záró) fejezetek mind-mind prózai alkotások voltak, ugyanakkor jó néhány dalszöveget is közöltek.⁶⁰

Az első, nagyobb tömegeket mozgósító orgánus, amely a példányszámokból következtethetően már eljutott a középső társadalmi réteg alsó szegmensébe, a városi kispolgárokhoz és a mezővárosi módos gazdákhöz is, a *Vasárnapi Ujság* volt. A szórakoztató és ismeretterjesztő, illusztrált folyóiratok első hazai példájaként közel 70 évig állt fenn.⁶¹ Hosszú története során többször cserélt szerkesztőt, ami a tartalom átrendeződésével is járt. Ezen átrendeződések a lap olvasóinak társadalmi hovatartozását is érintették, ami a felső középrétegtől az alsó felé való elmozdulást jelent. Az 1850-es

⁵⁸ Dukkon 2000.; 2003.; 2017.

⁵⁹ Kovács 1989: 84–111.

⁶⁰ Mikos 2009.

⁶¹ Lipták 2007.

éveket követően a képes, szórakoztató magazinok nagy hatással voltak a még mindig nagyon virulens ponyvakultúrára: témákat és cikkeket éppúgy cseréltek, mint ahogy esetenként szerkesztőik és szerzőik is azonos személyek voltak. A század vége felé pedig megfigyelhető a hagyományos, a magyar szaknyelvben – némileg indokolatlanul – népiesnek nevezett ponyvatermékek és a tankönyvek közti átjárás is.⁶²

A PONYVÁK MINT IRODALMI ÉS ÍZLÉSTÖRTÉNETI FORRÁSOK

Az olcsó nyomtatványok tartalmi jellegzetességei sokszor változtak a vizsgált korszakban. Az 1750–1830 közti időszak füzetes ponyvái főként lírai dalokat, illetve hosszabb-rövid epikus költeményeket tartalmaztak.⁶³ A kora újkori magyarországi ponyvakiadás némiképp eltér a nyugat-európai populáris nyomtatványok újdonságokra-aktualitásokra kihegyezett kiadói stratégiájától: meglepően sok régebbi szöveget adtak ki füzetes formátumban. Elsők voltak e körből a magyar verses elbeszélő műfajok klasszikusai, némelyikük már a 16–17. században füzetes kiadásban került az olvasók kezébe. A három legfontosabb ilyen história az *Árgirus* (Gergei Albert, 1580-as évek?; átdolgozás: Piskólti István, 1781), az *Apollonius* (1591) és *Tholdi Miklós históriája* (Ilosvai Selymes Péter, 1574). A sort néhány vitézi balladatörédektől Gyöngyösi István (†1704) főúri barokk eposzaiig és Gvadányi József (1725–1801) satirikus elbeszélő költeményeiig folytathatjuk.

A magyar ponyvarepertoár legfőbb sajátossága emiatt a közköltészeti hagyományban játszott, egyidejűleg konzerváló és frissítő, (re)kanonizáló szerep lett. A ponyván kiadott rövidebb világi versek között a 18. század végén, sőt néha még a 19. század elején is bőven akadnak 17. századi eredetűek, amelyek spontán divatját a kéziratokban ekkor már nemigen lehet adatolni. Ez az „értékmentés” hozzájárult ahhoz, hogy a régi szövegek a szélesedő alfabetizáció segítségével a 19. század végére eljussanak a paraszti folklórba, ami még tovább hosszabbította ismertségüket és variálódásukat (*A kánai menyegző*, *Kádár István históriája* stb.).⁶⁴

Hasonló a helyzet az epikus történetekkel, akár prózai, akár verses formában jelentek meg. A magyarországi ponyvák kontinuitást jelentettek a késő középkori, kora újkori prédikációs exemplumok, a lovagregények, novellagyűjtemények, valamint az újkor második felében a magyar nyelvterületre is eljutó német népkönyvek, majd a 19. század második felének gyermek- és ifjúsági irodalma között.⁶⁵ Például néhány középkori (vagy akár ókori) eredetű népkönyv-történet már a 16–17. században eljutott hozzánk, először előkelő olvasók számára készült kiadványokban, majd a 17–18. században a középréteg számára nyomtatott olcsóbb füzeteken jelentek meg, s a 19. század második felében már a parasztság számára készült ponyvákön találjuk őket.

⁶² Lásd Mikos 2006.

⁶³ Az előbbiekből készült tematikus válogatások: *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820*. Csörsz (szerk.) 2018.; 2020. A sorozatban a verses epikából és a prózai szövegekből is tervezünk kötetet.

⁶⁴ Csörsz 2018: 9–10.

⁶⁵ S. Sárdi 2005.

Ilyen például *Melusine* (17. század közepéről adatolható), a *Szép Magelona*, vagy *Szent Genová*a története, valamint a Nibelung-mondakör egyik epizódja, a *Csontos Szigfrid* (Hürnen Seifred).⁶⁶

A közköltészet egészét tekintve több-kevesebb százalékban szinte minden műfaj és alműfaj képviselteti magát a ponyvákban is.⁶⁷ Mindenképp beszédes, hogy melyik *nem*. Például teljesen hiányzik e kiadványokból a politikai költészet, de nemcsak a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) emlékeit ébren tartó rebellis dalok, hanem az aktuálpolitikai műfajok is. Nincs nyoma a külföldi uralkodók nevében írt helyzetdaloknak, a hazafias nemesi kesergőknek, indulóknak, antijozefinista gúnyverseknek. Ezek kizárólag a kéziratos útján terjedhettek, e hagyománylanc elegendő és biztonságos volt a hatékony jelenlétükhöz – a magyar ponyvakiadásra e tekintetben sem vált jellemzővé az angol *street literature* rugalmas és provokatív szerepköre. Némelyik szöveg csak a nemesi körökben mozgott, mások azonban országosan ismertek lettek, felekezeti és műveltségi határok nélkül. Nyomdafestéket először a 19. században láttak, amikor már maguk is muzeálisnak és veszélytelen(ebb)nek számítottak.

A kéziratos arra utalnak, hogy maguknak se sokan másolták le a kiadott, társadalmi témájú szövegeket. Ritka kivétel a *Porció-ének* és a *Csaknem elájultam...* kezdetű németcsúfoló,⁶⁸ de ezek a kéziratos hagyományból léptek át alkalmilag a nyomtatott közköltészetbe. Az egykorú ponyvakkal leginkább a rokokó szerelmi és kesergő líra alkot közös halmazt, pl. *Bezzeg van Bács vármegyében; Hervad szívem, s árad naponként bánatom; Felnyitnám már bús szívemnek régen bézárt ajtaját* stb.

A világi kéziratosság Magyarországon műfaji szempontból is korábban és összetettebben teljesedett ki, mint a nyomtatványok repertoárja. A korai (16–17. századi) nyomtatott anyag műfajkínálata eleve foghíjas, s ezt az eltolódást a 18. század végéig is csak részben küzdi le. A ponyvakultúra ebben a pótló folyamatban komoly szerepet játszott. A zsebkönyv méretű váci *Énekes Gyűjtemény* előtt,⁶⁹ tehát jóformán 1800-ig nem volt a piacon kötetnek nevezhető magyar világi énekantológia! Ilyesmit ekkor még kizárólag ponyvák közöltek.

A 17. század viszonylag szűk termése után a 18. századi kiadók (Landerer, Patzkó, Ambró, Máramarossy Gottlieb stb.) fedezik fel az új médium lehetőségeit. Úgy tűnik, a vallásos kiadványokkal kezdték a kísérletezést, s ezek sikere már a század első felében számottevő, bizonyára üzleti értelemben is. A birodalmi szintű rekatolizációs programban jelentős szerephez jutottak az aprónyomtatványok (filléres szentképek, egylapos imádságok, énekfüzetek búcsújárásra vagy egyes egyházi ünnepekre). A kiadók ráadásul az egyházi központokban működtek, ahol sokféle hivatalos felkérésre is számíthattak (Buda, Győr, Szombathely, Vác, Nagyvárad, Szeged stb.). A protestáns ponyvakiadás ilyen lehetőségek híján a városi, illetve kollégiumi nyomdák körében talált partnerekre, elsősorban Debrecenben és Erdélyben.

⁶⁶ A nemzetközi vándortémákról lásd pl. Breuer–Tüskés (hrsg.) 2010.

⁶⁷ A *Régi Magyar Költők Tára* eddigi négy közköltészeti kötetében összesen 906 szövegcsaládot közöltünk. Vö. RMKT XVIII/4 (2000), 8 (2006), 14 (2013) és 15 (2015).

⁶⁸ Ezek ponyvaváltozatainak kiadása: *Magyar világi ponyvairódalom 1700–1820*. Csörsz (szerk.) 2020: 10. sz. 28–29, illetve 91. sz. 205–206.

⁶⁹ Erről a forráscsoportról bővebben: Csörsz 2016: 353–381.

A világi füzetek némi fáziskéséssel, de szerkesztői-terjesztői tapasztalatokkal indultak hódító útjukra. A korai ponyvák egyrészt a megőrizték a vallásos füzetek külalakját, másrészt a német és nyugat-európai világi kiadványok tartalmi megoldásait közvetítették a hazai közönséghez, nemcsak a szövegek, hanem a címlap-illusztrációk tekintetében is a barokk-rokoko könyvkultúrát idézve. A mozgóárusoknál feltehetőleg mindkét típus kapható volt.

Fontos, hogy a ponyvák tudatosan *nem* a kéziratok mintáját követik. A maguk szerény eszközeivel ők igazi könyvek akartak lenni, lezárt és valamelyest gondozott szövegekkel. A régi előzményeket továbbgörgető minikönyvek fő küldetése a didaktizmus volt, akár komoly, akár mulattató eszközökkel, akár a kompozíció segítségével. Sokszor közöltek párhuzamba állítható, egymásra utaló hosszabb szövegeket. *A rossz fonyók históriáját* egy végre férfihöz jutott vénlány frivol dicsekvésével párosították, a részeg férj és felesége közti verses vitát a még részegebb falusi bírák zsánerjelenetével, *A nyúl énekét* pedig egy szintén 17. századi verssel *A vadászatnak dicséretéről*.⁷⁰

A már feltárt szövegcsaládok, de a még kritikai kiadásra váró, ezres nagyságrendű szerelmi közköltészet is azt sugallja, hogy más volt egy szöveg „helyi értéke” a ponyvamezőnyben és más a kéziratok műfajhálóban. A lírai dal mint önvallomás egy kézirat másolatban vagy énekelve a személyiség intim terében maradhatott, nyomtatásban viszont már megszűnt ez a védettsége. Bizonyos önfeltáró, érzelemgazdag sorok vagy strófák épp ezért szorulhattak ki a ponyvákról, mivel ezzel a személyességgel nem nagyon tudtak még mit kezdeni az olvasók, s határátlépésnek tekintették volna. A ponyvák ezt kezdetben úgy hidalták át, hogy vagy nagyon régies szerelmi dalokat közöltek (a 17. századi főúri kéziratosság néhány emlékét, amelyek életideje így anélkül hosszabbodott meg, hogy valóban közismertek lettek volna az egykorú kéziratokban), vagy pedig olyan zsánerdalokat, amelyeket senki sem olvashatott konkrét bizalmas közlésként. Akadnak rokokó szókinsű, epekedő műdalok és érzékeny versek is, de ez utóbbi csoport szűkebb a kéziratok kínálatához képest. Az általános keservesek, életpanaszok viszonylag gyakoriak; ezt a műfaj fohászokhoz közeli, vallásos utalásokban gazdag, veretes nyelvezetén túl azzal is magyarázhatjuk, hogy e szövegek egyúttal egy régies, bejáratott műfaj képviseltek. Több, 17. századi gyökerű alkotás így látott először nyomdafestéket, köztük bujdosóénekek (*Ideje bujdosásimnak*) és keservesek (*Jaj, mely szerencsétlen időre jutottam*).⁷¹

Ez nemcsak a cenzúra miatt volt fontos. A vágyak és azok beteljesülése még mindig kényes témakör volt a nyomtatásban, s a kiadók nem akarták a fejükre hozni az erkölcsstelenség vádját. Mezővárosi, majd falusi vevőket feltételezve úgyis tudták, hogy számukra nem a szerelmi dalkincs pótlására kell a ponyva, hiszen ilyesféle népdalokról bőven lehetett már tudomásuk. Így 1800 táján még gyakrabban válogattak be mulató vagy mulattató dalokat, oktató és dramatikus szövegeket, mint szerelmiéket. Még a ponyváknak tudatosan hátat fordító (bár épp a neves váci ponyvagyártó, Gottlieb Antal

⁷⁰ Számos más példával együtt: Csörsz 2017. A nyúl énekéről és a Pitypalatty-nótáról idő közben önálló tanulmány is megjelent: Csörsz 2019.

⁷¹ Ponyvaszövegeik új kiadása: *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820*. Csörsz (szerk.) 2018: 109. sz., 175–178, illetve 116. sz., 191–192.

által kiadott!), irodalmi és közköltészeti repertoárt közlő *Énekes Gyűjtemény* előszava is mentegetőzik (1803): az itt közölt dalok erkölcsileg semmiféle botránkozást nem okoznak.⁷² Miközben tehát az irodalmi folyóiratok már átléphetik ezt a személyesség-határt, a popularitásban még küzdelmet kell vívni a kiadóknak a téma elfogadtatásáért.

Pogány Péter összeállította az 1800-ig megjelent váci világi ponyvák repertóriumát,⁷³ s az itt kirajzolódó arány nagyjából érvényes más kiadók termékeire is. A 160 tételes műjegyzéknek legfeljebb a harmadát tekinthetjük szerelmi tárgyúnak, de ezek közt is akad mulatódal vagy egyéb, átmeneti műfajú kontaminált szöveg. Jó néhány vers származik a 17. századból, zömében kesergő vagy búcsúzó karakterűek. Ha a régebbi kéziratokban *cantio flebilis* gyűjtőnévvel jelölt keserveseket és sorsénekeket is hozzászámítjuk a szerelmi-személyes tömbhöz, még akkor sem érjük el a kiadott szövegek 50%-át. Ez az arány a kéziratosságban jóval magasabb. Más kérdés, hogy e dalok kinyomtatása önmagában bátor és ízlésformáló vállalkozás volt; nem véletlenül rejtegetik a ponyvakiadók az évszámokat. A hazai közönség ilyen típusú dalokat (még ha néha nem is a legfrissebbeket) első ízben a ponyvákön olvashatott nyomtatásban. Érthető, hogy a személyesebb, rokokó ponyvaszövegeket 1790-től viszonylag nagy számban kezdték másolni kéziratokba,⁷⁴ sőt némelyikük ki is szorította a korábbi, kéziratot variánsokat.

A világi ponyvák kínálata tehát nem fedi le a teljes közköltési műfajhálózatot, sőt a bekerült szövegtípusok korszakonként más arányt mutatnak. Az 1750-es években még jellemzőek, de később megritkulnak az olyan füzetek, amelyek teljes egészében szerelmi dalokat közölnek, ezek is jórészt szomorúak: a *Kesergő szíveknek szomorú énekei* (1791) csak keserveseket közölt, a *Szívreható dallok* (1818) csak műköltői panaszdalokat.⁷⁵ A ponyvák többsége hangsúlyozottan vegyes tartalmú. Az 1750–1760-as években még valamelyest szorosabban komponált füzeteket a század végére felváltják a vegyes dalfüzérek, illetve a régiségeket kiszorító hosszabb-rövidebb epikus művek (pl. bűnügyi és betyárballadák). Az erős többséget alkotó nem szerelmi dalok műfajrendje igen változatos: lakodalmi intő és oktató énekek, moralizáló versek, legény-, férj- és asszonypanaszok, tanköltemények (a szántóvetőkről, az időjárásról), a Mária Terézia által letelepített cigányok nevében írt panaszvers (1768), sokféle csúfoló és soroló, ivó- és mulatódalok, néhány prózai paródia (cigánykeresztelő és -temetés, németes kiejtéssel írt magyar prédikáció, *A rendes pipázás privilégiumjai* stb.), verses rejtvények, sőt néhány vallásos ének is megbújik köztük. Az általuk sugallt karneváli, szórakoztatva tanító, néha tréfára hajló világkép egyfajta magyarázattal is szolgálhatott azok számára, akik a túlzott világiságot kérték volna számon. A ponyvának mindenekelőtt áruként kellett helyt állnia, s a kiadók eladhatóbbnak ítélték a vásári érdekességet, a szövegek játékosságát, laza kompozícióját, mintsem hogy túl komoly olvasnivaló látszatát keltsek. Erre a célra megmaradtak a régi, sokadszor kiadott történeti és széphistóriák, a

⁷² Vö. Csörsz 2016: 369–370.

⁷³ Pogány 1959. Függelék.

⁷⁴ Jankovich Miklós: *Magyar világi énekek*; Daróczi József: *Dávidné Soltári* stb.

⁷⁵ E ponyvák teljes anyagát közöltük forráskiadásban: *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820*. Csörsz (szerk.) 2018: 101–103. és 118–120. sz.

Gyöngyösi-művek – jellemzően olyan szövegtípusok, amelyek hosszabbak annál, mint amit az emlékezet könnyen átfog, így a füzetkéék újbóli elolvasását, esetleg megtanulását igénylik (vőfélyversek és násznagyok számára írt prózai szövegek).

A váci székhelyű, de leányvállalatokat (pl. Debrecen, Nagyvárad) üzemeltető Gottlieb Antal ugyanakkor részt vállalt a szépirodalom új kiadványtípusainak megjelentetésében is: folyóiratokat, egyszerűs versesköteteket (pl. Csokonai Vitéz Mihály több kötetét) és az *Énekes Gyűjteményt* szintén ő adta ki. Módja volt tehát megvalósítani, mit szánt ponyvára s mit nem; az antológiából például kihagyta a ponyvaszövegeket. Az, hogy a friss magyar műköltői termésből viszonylag keveset látunk ponyván forogni, épp ezzel függhet össze: a kiadók nem akartak konkurenciát saját egyéb kiadványaiknak. Emiatt vált saját feladattá a régies repertoár felélesztése, akárcsak az óvatosan mért, de annál fontosabb szerelmi dalkínálat.

A magyar ponyvákon tehát ne a legfrissebb anyagot keressük, hanem a kiadó profiljába legjobban illő, a megcélzott vevőkört megszólító műveket. Épp ezért fontosak a műköltői szövegek, de fordítva, mint a kéziratokban: amazok a befogadói választást tükrözik, emezek pedig a nyomdász művelődési vagy üzleti törekvéseit. Csokonai Vitéz Mihálynak például viszonylag kevés verse került ponyvára 1810 előtt, olyannyira erős volt a kéziratok hagyomány, majd az egyre népszerűbb saját kötetek, amelyek mintegy elvették a ponyva elől az adott művek terjesztési lehetőségeit. A *Szerelemdalt a csikóbőrös kulacshoz* című mű viszont például egy korábbi változatban, az 1805-ben, posztumusz megjelent *Ódák* „hivatalos” változatánál rövidebb formában került sajtópréss alá.⁷⁶ A ponyvák igazi beszállítói a kisebb tehetségű, de szerény tiszteletdíjjal kielégíthető versfaragók voltak, mint Kuruzs, *Az özvegy Karnyóné s két szeleburdiak* című vígjátékában (Csurgó, 1799) megörökített versgyáros és csodadoktor.⁷⁷ Ő azzal büszkélkedik, hogy nemrég vitték el a kompaktorok (könyvkötők) az egyik friss versét, ami persze nem saját munka, hanem közköltési egyveleg – de a hösnőnek, Borisnak épp jó lesz ez is.

Az, ha egy szöveg ponyvára kerül, gyakran az elavulást jelzi, különösen a kéziratok gyorsabb ízlésreakcióihoz képest. A 17. századi virágénekek száz évvel későbbi ponyvakiadásai például együtt járnak azzal, hogy e versek szinte teljesen elmaradnak a kéziratokból, mintegy közeget váltanak. Az *Iffjúság, mint sólyommadár* kezdetű dalra így ragad át a megvetett *Argirus-história* sorsa: a ponyvákat gyakran vádként érő porosság, elavultság. Másfelől a füzetes kiadások falusi használata (amelyre már a kortársak, illetve a 19. századi népdalgyűjtők is figyelmeztetnek) azzal a lehetőséggel hosszabbította meg e szövegek életét, hogy a parasztság eltanulta s a szájhagyományba emelte e dalokat, amelyek mögül eközben teljesen eltűnt hajdani közönségük, a fő- és köznemesség. Több szöveg esetében ilyen „áthidalásokat” láthatunk:

17. század	18. század	19–20. század
nemesi kéziratosság	ponyvakiadások	szájhagyomány
	nemesi és diák kéziratok	— — — > kihalás

⁷⁶ Utóéletéről a ponyván, illetve kalendáriumban lásd Mikos 2005.

⁷⁷ Szerepéről Csokonai életműve vonatkozásában pl. Csörsz 2016: 315–323.

A ponyvák a kéziratossághoz képest még erősebben kapcsolódnak az olvasáskultúrához. Ám míg a kéziratosság megmaradt saját virágzó keretei között, addig a ponyva és a kalendárium expanzívan viselkedett, s hamarosan megkerülhetetlen tényezővé vált a nyomtatott nyilvánosságban. Hosszú aranykora épp ekkoriban kezdődik. A kéziratossági és ponyvai műveltségszálak összekapcsolását azoknak köszönhetjük, akik a piarista tanár, nyelvész és tudományszervező, Révai Miklós felhívása (1782) nyomán tudatosan gyűjteni kezdték a közköltési forrásokat. Jankovich Miklós, Aranka György és a Sebestyén család a különálló ponyvafüzetek egybekötésével voltaképp tematikus, rétegirodalmi antológiákat állítottak össze, némiképp pótolva a hasonló köteteket. Ezek a lenézett és veszendő kiadványok a maguk „könyvpótlék” módján, Jankovichék és Erdélyi János (az első magyar népköltési antológiák szerkesztője, 1846–1848) védelmében mégiscsak beléptek a magyar irodalomtörténetbe.

Irodalom

BALÁZS-HAJDU Péter – CSÖRSZ Rumen István

- 2009 Ponyva. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): Tamás Zsuzsa (szerk.): *Magyar művelődéstörténeti Lexikon: Középkor és kora újkor. 9. kötet. Pálffy - rénes forint.* 224–227. Budapest: Balassi Kiadó.

BAROS Gyula

- 1918 Arany, Petőfi és a ponyvairodalom. *Magyar Könyvszemle*, 26. 154–181.

BENDA Kálmán

- 1978 A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. In uő: *Emberbarát vagy hazafi.* 287–308. Budapest: Gondolat Kiadó.

BÉKÉS István

- 1966 *Magyar ponyva Pitaval. A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig.* Budapest: Minerva Kiadó.

BÖDY, Paul

- 1972 Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1870: A Study of Ideas of Individuality and Social Pluralism in Modern Politics. *Transactions of the American Philosophical Society*, 62. 2. 1–134. 98–108.

BREUER, Dieter – TÜSKÉS, Gábor (hrsg.), CSÖRSZ, Rumen István – HEGEDÜS, Béla (Mitarb.)

- 2010 *Fortunatus, Melusine, Genovefa. Internationale Erzählstoffe in der deutschen und ungarischen Literatur der Frühen Neuzeit.* Bern: Lang.

BURKE, Peter

- 1984 A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén. Ford. Mohay Tamás. *Ethnographia*, 95. 3. 362–373.
1991 (1978) *Népi kultúra a kora újkori Európában.* Ford. Bérczes Tibor. Budapest: Századvég – Hajnal István Kör.

CHARTIER, Roger

- 1984 *The Cultural Uses of Print in Early Modern France.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

CHIKÁNY Judit

- 2015 Tündéres széphistória és bohózat, avagy mivé lettél, Lúdas Matyi? In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 4.* 407–432. Budapest: Reciti Kiadó.

CSÖRSZ Rumen István

- 2016 *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig. Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800).* Irodalomtudomány és kritika. Budapest: Universitas Kiadó.
- 2017 Kompozíciós elvek a XVIII. századi magyar világi ponyvaköltészetben. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok 5.* 65–100. Budapest: Reciti Kiadó.
- 2018 Előszó. In: *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820*, 7–15.
- 2019 A nyúl, a farkas és a pitypalatty. Moralizáló versek a XVIII–XIX. századi magyar közköltészetből. In: Mercs István (szerk.): *Nagy az Isten állatkertje... Állat(sá)gok a magyar irodalom- és művelődéstörténetben.* 48–78. Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület.
- 2023 Márjást-is el-vészen ha húszast nem adnak. Pénz és gazdálkodás közköltészeti tükrében (1700–1840). In: Balogh Gergő – Hites Sándor – S. Laczkó András (szerk.): *Poétai ökonómiák. Költészet és gazdaság az irodalomtörténetben.* 11–33. Verso Könyvek, Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék.

CSÖRSZ Rumen István (szerk.)

- 2018 *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820. I. Lírai dalok és versek.* ReTextum 8. Budapest: Reciti Kiadó.
- 2020 *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820. II. Oktató és szórakoztató költészet.* ReTextum 11. Budapest: Reciti Kiadó.

CSÖRSZ Rumen István – SZILÁGYI N. Zsuzsa

- 2016 *Kintyets Kimpenyesty* (1768). Egy román–magyar verses ponyva tanulságai. In: Lengyel Réka (szerk.): *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században.* 69–93. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet.

DANKÓ Imre

- 1992 *Régi vásáraink világa.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

DOMOKOS Mariann (s. a. r.)

- 2022 *Grimm-mesék magyar ponyvákön (1850–1900).* /Retextum 13./ Budapest: Reciti.

DUKKON Ágnes

- 2000 Historische deutschsprachige Kalender in Regionen von Ungarn im 17. Jahrhundert. In: Astrid Blome (hrsg.): *Zeitung, Zeitschrift, Intelligenzblatt und Kalender. Beiträge zur historischen Presseforschung.* 237–244. Bremen: Edition Lumiere.
- 2003 *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

- 2017 Le cheminement dans l'Europe des XVIe et XVIIe siècles du „Calendrier historial” un type de publication populaire. In: Claire Madl – István Monok (édité par): *Ex oriente amicitia: Mélanges offerts à Frédéric Barbier à l'occasion de son 65e anniversaire*, L'Europe en réseaux. Contribution à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918, 7. 63–85. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- FÉL Edit – HOFER Tamás
- 1966 *Saints, Soldiers, Shepherds. The Human Figure in Hungarian Folk Art*. Budapest: Corvina Press.
- KATONA Imre
- 1996 Homérosz egy kései utóda Csongrádon. Lóczi Franci vak históriás élete és versei. *Oppidum Csongrád* 3. 55–88.
- KISPOVÁ, Mária – VANČOVÁ Tatiana – GEŠKOVÁ Želmíta
- 1984 *Bibliografia slovenkých a inorečových kalendárov 1701–1965*. Bratislava: Matica Slovenská.
- KÓKAY György
- 1990 *Geschichte des Buchhandels in Ungarn*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- KOVÁCS I. Gábor
- 1989 *Kis magyar kalendáriumtörténet a kezdetektől 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KÖVÉR György
- 2004 Inactive Transformation: Social History of Hungary from the Reform Era to World War I. In Gyáni Gábor, Kövér György, Valuch Tibor (eds): *Social history of Hungary from the reform era to the end of the twentieth century*. Transl. by Mario Fenyo. Highland Lakes, N.J.: Atlantic Research and Publ.; New York: Columbia Univ. Press.
- KÖVÉR György (szerk.)
- 2006 *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest: Századvég.
- SZ. KRISTÓF Ildikó
- 2008 How to Make a (Legal) Pact with the Devil? Legal Customs and Literacy in Witch Confessions in Early Modern Hungary. In Gábor Klaniczay – Éva Pócs (Ed. by.): *Witchcraft Mythologies and Persecutions*. 164–183. Budapest: CEU Press.
- KÜLLÖS Imola
- 1988 *Betyárok könyve*. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó.
- 1992 Betyárfolklor és nemzeti önkép – Magyarországon és Európában. In Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. 271–284. Debrecen: Ethnica Alapítvány.
- LENGYEL Ágnes
- 2004 A szakrális ponyvanyomtatványok jellemzői, szerepük a palóc népi vallásosságban. *A Nógrád megyei múzeumok évkönyve*, 27–28. 239–255. Salgótarján: Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.

LIPTÁK Dorottya

- 2007 Illustrierte Bildungs - und Unterhaltungspresse und das Leseublikum in der Donaumonarchie zur Zeit Franz Josefs (1850–1914). In Norbert Bachleitner – Andrea Seidler (hrsg.): *Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn. Studien zur Presse im 18. und 19. Jahrhundert*. Wien: LIT Verlag, 177–234.
- 2016 Szeletek az „erdélyi” könyves- és sajtóvilág 19. századi történetéből. Pályakevek, generációk, tendenciák várostörténeti és vállalkozástörténeti kontextusban. In Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina (szerk.): *MONOKgraphia, Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. 491–503. Budapest: Kossuth Kiadó.

MIKOS Éva

- 2005 Szerelmedal... Megjegyzések egy Csokonai-vers népszerűségéről, valamint társadalom- és művelődéstörténeti kapcsolatairól 19. századi kalendáriumok alapján. In Gulyás Judit – Tóth Arnold (szerk.): *Mindenes Gyűjtemény II: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*. 169–189. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék.
- 2006 A magyar honfoglalás történeteinek konstruálódása a 19–20. század fordulójának ponyva-, ifjúsági- és tankönyvirodalmában: Esettanulmány Böngérfi János életművének példáján. In Ekler Andrea – Mikos Éva – Vargyas Gábor (szerk.): *Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*. 442–461. Pécs – Budapest: L'Harmattan – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék.
- 2009 „Elegy tárgyú dalok”: A dalműfaj térnyerése és fogalmi problémái a reformkor magyar nyelvű kalendáriumában. In Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklor és zene. Folklor a magyar művelődéstörténetben* 4. 140–173. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2020 Fazekas Mihály költői és szerkesztői munkásságának folklor és populáris irodalmi kapcsolataihoz. *Studia Litteraria*, 59. 3–4. 160–190.

NAGY Ilona

- 1999 The birds of the Child Jesus. A Story in Apocryphal Gospels and Folklore, *Cesi v Cizine* 11. 73–80.
- 2001 *Apokrif evangéliumok, népkönyvek, folklor*. Budapest: L'Harmattan.

ORBÁN János – CSÖRSZ Rumen István

- 2016 Kéziratok és nyomtatványok egy marosvásárhelyi kereskedőház boltozatából, *Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények (2015)*, 275–314.

POGÁNY Péter

- 1959 *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán, 1770–1823*. Irodalomtörténeti Füzetek, 1. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1978 *A magyar ponyva tüköre*. Budapest: Magyar Helikon.
- 1993 Der Bilderschatz der alten ungarischen Jahrmarktliteratur. In Leander Petzoldt – Ingo Schneider – Petra Streng (hrsg.): *Bild und Text. Internationale Konferenz des Komitees für Ethnologische Bildforschung in der Société Internationale pour Ethnologie et Folklore (SIEF)*. 190–193. Bratislava: Národopisný ústav SAV.

POGÁNY Péter (szerk.)

- 1983 *Riadj magyar! 1848–1849 famesztes ponyvái, csatakrónikái*. Magyar Hírmondó. Budapest: Magvető Kiadó.

RATHMANN János (szerk.)

- 2002 *Die ungarische Aufklärung und der zeitgenössische [zeitgenössische] Unterricht – Ratio educationis 1777 – A magyar felvilágosodás és a kortárs oktatás – Ratio educationis 1777.* Gödöllő: Magyar Tudományos Akadémia – Szent István Egyetem.

Ratio educationis

- 1777 *Ratio educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem annexas,* közrem. Ürményi József [et al.]. Vindobonae: Typ. Trattner.

Régi Magyar Költők Tára, XVII. század (RMKT XVII.)

- 1961 RMKT XVII. 3. *Szerelmi és lakodalmi versek.* S. a. r. Stoll Béla. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1977 RMKT XVII. 9. *A két Rákóczi György korának költészete, 1630–1660.* S. a. r. Varga Imre. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1981 RMKT XVII. 10. *Az 1660-as évek költészete, 1661–1671.* S. a. r. Varga Imre. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1986 RMKT XVII. 11. *Az első kuruc mozgalmak korának költészete, 1672–1686.* S. a. r. Varga Imre. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1991 RMKT XVII. 14. *Énekek és versek, 1686–1700.* S. a. r.: Jankovics József, [mts.: Stoll Béla]. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század (RMKT XVIII.)

- 2000 RMKT XVIII. 4. *Közköltészet 1. Mulattatók.* S. a. r.: Küllös Imola, mts.: Csörsz Rumen István. Budapest: Balassi Kiadó.
- 2006 RMKT XVIII. 8. *Közköltészet 2. Társasági és mulató költészet.* S. a. r.: Csörsz Rumen István és Küllös Imola. Budapest: Universitas Kiadó.
- 2013 RMKT XVIII. 14. *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom* [A társadalmi élet költészete 1]. S. a. r.: Csörsz Rumen István és Küllös Imola. Budapest: Universitas Kiadó – Editio Princeps Kiadó.
- 2015 RMKT XVIII. 15. *Közköltészet 3/B: Közkerölcs és egyéni sors* [A társadalmi élet költészete 2]. S. a. r.: Csörsz Rumen István és Küllös Imola. Budapest: Universitas Kiadó.

SCHEIBER Sándor

- 1984 *Folklór és tárgytörténet III.* Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete.

SCHENDA, Rudolf

- 1970 1989³ *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910.* Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- 1976 *Lesestoffe der kleinen Leute. Studien zur populären Literatur der 19. und 20. Jahrhunderten.* München: C.H. Beck Verlag.
- 1993 *Von Mund zu Ohr. Bausteine zu einer Kulturgeschichte volkstümlichen Erzählens in Europa.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

S. SÁRDI Margit

- 2005 Középkori témák a folklórban és az irodalomban. In Szemerkényi Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom.* 102–115. Folklór a magyar művelődéstörténetben 1. Budapest: Akadémiai Kiadó.

SÜVEGH Veronika

- 2002 „... világi énekkel tölté meg a száját...” A kisnyomtatványtár ponyvagyűjteménye – „...Filled her mouth with secular songs...” The Chapbook and Dime Novel Collection of the Department of Small Prints, In Mária Cseh. (szerk.): *A nemzeti könyvtár kisnyomtatványtára / The small-print collection of the National Széchényi Library*. Budapest: National Széchényi Library – Osiris Kiadó.

SZILÁGYI Ferenc (szerk.)

- 1983 *Elmét vidító elegy-belegy dolgok, rövidebb és hosszabb csípős históriák, melyeket a győri magyar kalendárium 1749–1849 éveiből ki-szedeztetett, össze-rendezett s mostan az olvasóknak okulására közrebocsát* Szilágyi Ferenc. Magyar Hírmondó Budapest: Magvető Kiadó.

TAKÁCS Lajos

- 1958 *Históriások, históriák*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

TÓTH Arnold

- 2015 *Vőfélykönyvek és vőfélyversek a 19. században. Kézírtos vőfélykönyvek Északkelet-Magyarországon*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.

TÓTH István György

- 1996 *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
2000 *Literacy and written culture in early modern Central Europe*. 47–93. Budapest – New York: Central European University Press.

TÜSKÉS Gábor

- 2002 Vallásos ponyvanyomtatványok a XVIII. században. In: Tüskés Gábor – Knapp Éva, *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században*. 235–266. Irodalomtörténeti Füzetek 151. Budapest: Argumentum Kiadó.

VERMES Gábor

- 2014 *Hungarian Culture and Politics in the Habsburg Monarchy, 1711–1848*. 247–342. Budapest – New York: Central European University Press.

VÖRÖS Károly

- 1976 A két Ratio Educationis és népoktatás Magyarországon, 1774–1868. In *Schul- und Bildungswesen im pannonischen Raum bis 1918 mit besonderer Berücksichtigung des niederen Schulwesens. Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf 1975 in Mogersdorf*, hrsg. Amt der Burgenländischen Landesregierung, Landesarchiv. 219–258. Eisenstadt: Selbstverl. des Amtes der Burgenländischen Landesregierung: Landesarchiv.

Mikos Éva

PhD, tudományos főmunkatárs, Magyar Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet

E-mail: mikos.eva@abtk.hun-ren.hu

Csörsz Rumen István

PhD, tudományos főmunkatárs, Magyar Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet

E-mail: csorsz.rumen.istvan@abtk.hun-ren.hu

Éva Mikos– István Csörsz Rumen

Chapbook or popular reading?

Popular secular publications in 18th–19th-century Hungary

This study is a Hungarian version of a paper originally published in English in Great Britain, which gives an overview of the early Hungarian history of cheap prints. The authors first review the history of research on the subject in Hungary (printing history, motif history, textology, etc.). They then shed light on the social background of the authors and readership of popular publications, touching on the restructuring that affected mass-market printed products. In the next section, the study provides a detailed account of the distribution of publications that differed from that of in Western Europe, since in the Hungarian language area cheap prints were sold at occasionally held fairs and markets rather than via door-to-door or street sales.

The second half of the study gives an overview of the contents of the cheap prints. The main genres and types of texts are examined, revealing the unique features of the popular print culture and its specific relationship with the manuscript tradition and popular poetry of intellectuals. Examples of texts of particular importance include love songs, outlaw ballads, groomsmen's books, serious and satirical works about Roma people. Even the old (dating back to the 16th–17th century) and more recent works of verse epic were mainly distributed in the form of cheap print in Hungary until the first third of the 19th century. The popular prints had both taste-forming and educational role. At the same time, they are also often mentioned as a source of cheap entertainment, as sources of jokes, riddles and anecdotes. The chapbook had to be a commodity first and foremost, which maintained its syncretic features and its miscellaneous characters for many decades. It can be seen today that, alongside the slow conquest of secular publishing and the mass press, the texts of the chapbooks and almanacs had a vast influence on Hungarian folk poetry, and also provided many themes, topics and formal models for elite literature (cf. the poetry of Arany, Petőfi, Garay etc.).

Az európai érintősoros citerák átalakulásai a 19. és 20. században II.

Az európai érintősoros citerák átalakulásairól szóló tanulmányunk első részében azt foglaltuk össze, hogy a több száz éves hagyománnyal rendelkező citerák a 19–20. században Európa északi és nyugati részén gyakorlatilag eltűntek a vidéki lakosság zenei életéből.¹ Az alpesi citerák viszont Bajorországban, Tirolban, Ausztriában a változó zenei igényeknek megfelelően több lépésben fokozatosan átalakultak. A korábban a *Scheitholt/Hummel/Kratzither* nevű érintősoros citerák burdon hangszerként működtek. A dallamot ugyanis folyamatosan tonika-domináns-tonika hangmagasságokra hangolt szabad húrok kísérték, amely játék közben egy jellegzetes monoton zúgást, zümmögést eredményezett. A kísérő húrok számának fokozatos csökkentésével (az üres dallamhúrokkal azonos magasságúra hangolt egyetlen kísérőhúrral) létrejött a *Scherrzither*, amely már lehetővé tette, hogy e citera más hangszerekkel (gitárral, cimbalommal, hegedűvel) zenei együttest alkosson.² A kísérő húrok teljes elhagyásával, összesen három dallamhúrral rendelkező citera, a *Raffele* már nem burdon hangszer, hanem szóló dallamhangszerként és zenei együttes tagjaként is jellegzetes, dinamikus megszólaltatója a német népzene.³

A Kratzither továbbfejlesztésének másik iránya az a törekvés volt, hogy a dallamot játék közben harmonikus, változatos akkordokkal lehessen kísérni. Erre a célra alakították ki a *Schlagzithert*, amellyel a hagyományos citera húrozása, hangolása és a játékmódja is gyökeresen átalakult.⁴ A *Schlagzitheren* a különböző magasságúra hangolt 3–5 dallamhúrt csak egy ujjal, a hüvelykujjra húzott gyűrűs pengetővel szólaltatják meg. A jobb kéz további ujjával történik az akkordok megpendítése a különböző magasságúra hangolt 15–20 kísérőhúr felhasználásával.⁵ A *Schlagzither* szisztematikus továbbfejlesztésével alakult ki a már klasszikus zenei igényeket is kielégítő osztrák,⁶ német koncertcitera (*Konzertzither*). A fenti átalakulásokkal az érintősoros, fogólapos citerák továbbra is fontos, meghatározó szerepet játszanak a német és osztrák népzeneben.⁷

Az érintősoros citerák fentebb bemutatott szerves fejlődése mellett a *Scheitholt*-nak, *Hummel*-nek olyan változtatásaira, átalakításaira is sor került, amelynél a változtatás bizonyos mechanikai eszközöknek a hangszertestre, a hangszertestbe történő beépítésével történt. E szerkezeti változtatások mellett azonban igyekeztek megőrizni a hagyományos citeráknál megszokott dinamikus pengetési módot és a burdon húrok alkalmazását is.

¹ Kohl 1846: 177–178.; Michelsen 1876: 53–56.; Ulrich 2011: 35–41, 51–54.

² Schraudorf 1988: 13.; Bredl 1979: 5–25.

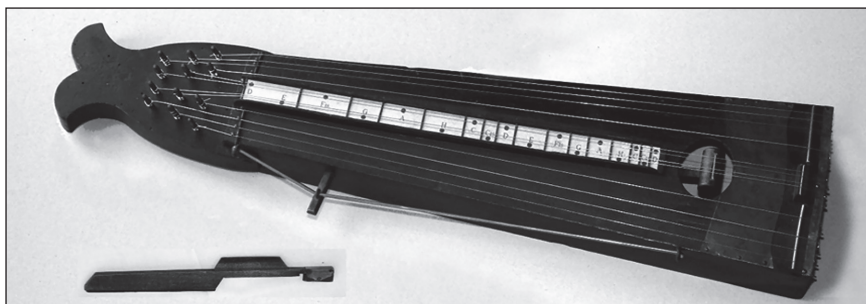
³ Niederfriniger 2015: 107–118.

⁴ Hamberger 2006: 5–35.

⁵ Mayer 2010.

⁶ Weigel 1844.

⁷ Brandlmeier 1963: 261–279.

MANDOLIN CITERA (TREMOLANDO-SCHLAGZITHER)⁸

1. kép. Mandolin citera (Tremolando-Schlagzither), a Schleswigi Folklor Múzeum tulajdona. Ulrich 2011: 92.

A 19. század második felétől egyes hangszerkészítők úgy próbálták vonzóbbá tenni a hagyományos (*Scheitholt/Hummel*) hangszerüket, hogy az eredeti hangszert újszerű hangeffektusokkal, vagy új játékmódot biztosító mechanikai szerkezetekkel egészítették ki. A 20. század elején elsősorban a nem-érintősoros citeráknál (*goldolin, mandolinophone, marxophone, celestophone*) olyan rugós mechanikai szerkezeteket szabadalmaztattak, amelyek nagy sebességgel ütögették a hangot adó húrt.⁹ Ezzel a dallam hangjainak tremolószerű hangzását biztosították anélkül, hogy gyorsan kelljen pengetni a húrokat. Hasonló mechanikai szerkezetet alakítottak ki a hagyományos érintősoros citeránál is.

Brunó Hundt, sziléziai hangszerkészítő Schosdorfban (ma a lengyelországi Uboczében) 1880 körül építette meg a „*Tremolando-Schlagzither*”-nek elnevezett mandolin citerát (1. kép). Ez egy sajátos húrelrendezésű *Kratzzither*, mert a *Scheitholt*hoz hasonlóan burdon kísérőhúrokkal rendelkező hangszer. A hagyományos citerához képest annyi a módosítás, hogy a hangszer belsejébe egy mechanikai szerkezet foglal helyet. Ez egy hosszú két karú emelő, amelynek az egyik karja egy rugós egységhez kapcsolódik. A másik kar végére egy kalapácsot erősítettek, amely a hangszer hangnyílása alatt helyezkedik el. Játék közben a hangszer oldalából kinyúló rúddal (1. kép) elindítható és további beavatkozás nélkül egy időtartamig folyamatos mozgásba hozható a rugós kar, amely a húrokat a hangnyíláson keresztül alulról gyorsan ütögeti. Érdekes megoldás, hogy az érintők és a dallamhúrok a hangszer közepén helyezkednek el, a fogólap mindkét oldalán kísérőhúrok találhatók.

Ahhoz, hogy a hangszer megfelelően működjön, ez az elrendezés igen precíz mechanikai beállítást igényel. Miután a belső részek fából készültek, hosszútávon nem volt garantálható a biztos működés. Bár annak idején több ilyen hangszer készült, de a bonyolult, és könnyen meg hibásodó mechanikai szerkezete miatt széles körben nem terjedt el.

⁸ Ulrich 2011: 92–94.

⁹ Rhoda 2008.

A 1. képen látható hangszert 2003-ban Flensburgtól nem messze Schafflundban egy farmon találták, és a Schleswigi Folklór Múzeum vásárolta meg. Egy másik hangszer, amely kiváló állapotban van, egy magángyűjtő tulajdona Neu-Ulmban.

AZ EURÓPAI ÉRINTŐSOROS CITERA JAPÁNBAN

Vannak olyan elméletek, hogy az európai érintősoros citera keletről, Ázsiából került Európába (Sachs,¹⁰ Brandlmeier,¹¹ Csajághy¹²). Erre az eredetre bizonyíték egyelőre nincs, és az azóta végzett kutatások eredményei alapján ezeknek az elméleteknek egyre kisebb a valóságalapja. Ugyanakkor meglepő lehet, és egyértelműen dokumentált, hogy az európai érintősoros citera kis változtatással eljutott és népszerűvé vált Távol-Keleten, Japánban és Indiában.

Goro Morita zenész és hangszerkészítő 1906-ban kétéves ösztöndíjat kapott a japán miniszterelnöktől. Az ösztöndíj célja az volt, hogy Morita tanulmányozza a nyugati zenét és hangszereket Európában és az Amerikai Egyesült Államokban. Japán ugyanis kész volt arra, hogy „nyitott legyen a nyugati kultúrára”. A nyugati világban a 20. század elején terjedt el a mechanikus írógép. Morita – saját elmondása szerint – amikor meglátott egy ilyen mechanikus írógépet, akkor támadt az az ötlete, hogy annak billentyűzetét össze kellene kombinálni a japán *koto*val. Igazából mégsem az érintősor nélküli domború felületű japán *koto*t kombinálta a billentyűzettel, hanem az európai *Scheitholt*t. Abban az időszakban, amikor Morita elkészítette az első ilyen hangszert, Japánban Taisho császár (1912 – 1926) uralkodott. Ezért Morita, hogy hangszerrel megörökítse az uralkodó nevét, szabadalmaztatott hangszerének a *taishokoto* nevet adta. A név második felével pedig a régi tradicionális japán hangszernek, a *kotonak* állított emléket. A hangszer másik elnevezése *Nagoya harp* (nagoyai hárfa), mert Morita Nagoyában készítette ezeket a hangszereket.

Morita elképzelése az volt, hogy így a dallam lejátszásához nem nyomófát, vagy a balkéz ujjait használjuk, hanem a dallamhúrokat billentyű segítségével nyomjuk hozzá a megfelelő érintőhöz. A jobb kézzel viszont ugyanúgy kell pengetni a dallam- és kísérfőhúrokat, mint a hagyományos *Scheitholt* vagy *Kratzziter* esetén (2. kép).

A 2. képen jól látható, hogy a hangszer billentyűzetének a beosztása pontosan meg egyezik a „dupla kótás” *magyar citera* érintősorával. A külső billentyűsor a *magyar citera* diatonikus hangsorának felel meg, a belső sötét billentyűk pedig a félhangok előállítására szolgálnak.

Morita szabadalmában szereplő keresztmetszeti rajzon (3. kép) látható a billentyű és a lemezzugó egység, amely a billentyűt visszaállítja a lenyomás előtti helyzetbe. Mind a billentyűk, mind a rugók a hangszer jobb oldalához rögzített, és ívesen a hangszer fölé hajló lemezen függenek. A 4. képen a *taishokoto* húrozását és hangolását mutatjuk be.

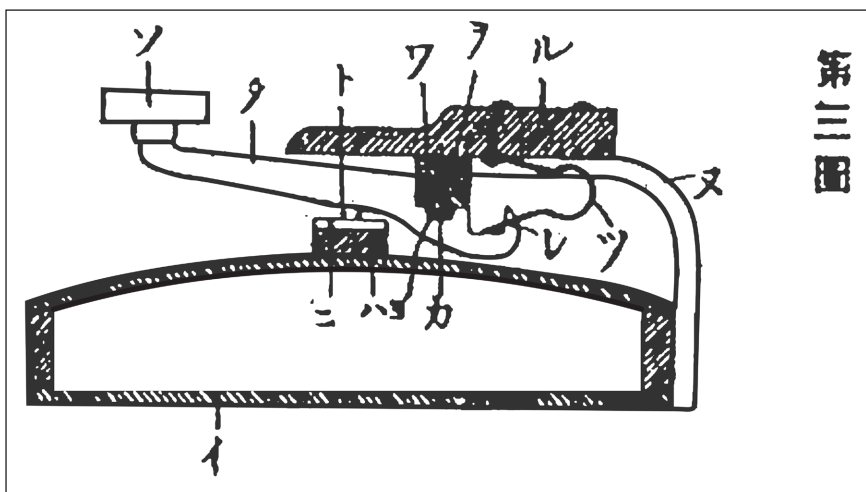
¹⁰ Ulrich 2011: 92–132.

¹¹ Brandlmeier 1963: 19–22.

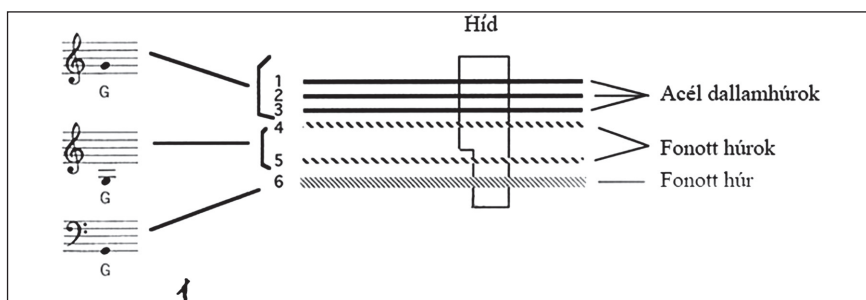
¹² Csajághy 1998: 195–207.

2. kép. Korszerű építésű taishokoto. https://www.lyrist.co.jp/kinshuukai/ayumi/history_en02.html

3. kép. A taishokoto billentyűjének keresztmetszeti képe. Morito szabadalmi bejelentésének részlete (Japán Szabadalom 1912. No. 26149) Ulrich 2011: 101.

4. kép. A taishokoto húrozása és hangolása. https://www.lyrist.co.jp/kinshuukai/ayumi/history_en02.html

A 2. kép billentyűzetéből látható, hogy a hangszer érintősora az európai citerákkal egyező módon mixolid beosztású, az üres dallamhúrokat egyvonalas g-re hangolják (4. kép). A billentyűk bő két oktáv hangterjedelmet fognak át. A hangszer a magyar prímcitera hangterjedelmének felel meg. A billentyűket beszámolták. A számok ok-távonként ismétlődnek. A hangszer fejétől (kulcsszekrényétől) számított harmadik, 1 számú billentyű a (kétvonalas) c^2 alaphangnak felel meg. A további számok a C-dúr skála hét fokát jelzik. A következő 1 számú billentyű lenyomásával a (háromvonalas) c^3 -t szólaltatható meg. A további számozás a 6 számozású billentyűig tart, ami a (háromvonalas) a^3 hanghoz tartozik. A sötét billentyűk a skála félhangjait jelölik.

A 4. képen látható elrendezésben a citerának a három fém dallamhúrja mellett három kísérőhúrja van. Ezek fonott húrok az alaphang alsó ötödik fokai: két kis g és egy nagy G. A hagyományos citerától az eltérés csak annyi, hogy a *taishokoto* esetén a kísérőhúrok a dallamhúrok baloldalán, a játékoshoz közelebbi oldalon helyezkednek el.

Kérdés, hogy milyen előnye van annak, hogy a dallamhúrokat nem közvetlenül ujjainkkal nyomjuk le, hanem billentyű segítségével. Kezdő citerásnak kényelmes megoldás, akinek az ujjvégei még nem keményedtek meg eléggé a kemény húrok lenyomásához. A citerának billentyűs hangszerré alakítása játéktechnikai szempontból a hangszernek a billentyűs hangszerekkel történő egységesülését jelenti. Kis mértékben segíti a gyorsabb darabok lejátszását is. De ugyanúgy, mint más érintősoros citeráknál a bal kéz dallamjátékát itt is össze kell hangolni a jobb kéz pengetőmunkájával.

Kezdetben ezeket a billentyűs citerákat nem hangszerboltokban, hanem játékboltokban árulták, mint gyermekjátékot. Japánban már 1926-ra 250 ezer *taishokoto*t adtak el. Kis változtatással végül is valódi zenei hangszerré változott. A dallamhúrok számát megnövelték, több burdonhúrt alkalmaztak a fogólapon kívül – olykor a fogólap mindkét oldalán – az azonos hangmagasságú dallamhúrok fényes hangzást biztosítottak. A citeráknál szokásos hangoló szegeket finoman hangolható gitárgépezetre cserélték.

Az európai *Hummeleknek/citeráknak* a fedőlapja alatt általában nincsenek bordák, ennél fogva a basszushangjai mélyebbek. A japán *taishokotonak* a fedőlap alatt két keresztbordája van és a húrláb alatt haránt erősítés található. Ez kevésbé mély, orrhang-gazdag színezetet ad a felhangoknak, amit a japánok nagyon kedvelnek. Ma a legtöbb *taishokoto*t feketére lakkozzák (korábban kidolgozott lakkozási technikával – vagy a mai DD-lakkozással) és festményekkel díszítik, gyakran a szent hegy, a Fuji hegycsúccsal, cseresznyevirággal vagy más díszítéssel.

Az egyszerűbb hangszerek juharfából készültek, míg az értékesebbekhez olyan egzotikus fákat használtak, mint a rózsafa vagy cocoboló. Gyöngyház berakást és szegélydíszítést ugyancsak alkalmaznak. Vannak olcsó hangszerek is a japán piacon, amelyek furnérlemezből készültek. Ezeknek nem jó a hangja, de szépen vannak lakkozva. Vannak elektromos hangszerek is nagy teremben történő játékhöz. Különböző méretű, szoprán, alt, tenor és basszus hangszereket készítenek. Ezeken klasszikus európai zenét játszanak valamint japán zenét vagy *enká*-t, ami európai és japán muzsika keveréke. Szóló hangszerként és dalok kísérésére is alkalmazzák. Tokyo és Hiroshima között számos *taishokoto* együttes működik.

Már félő volt, hogy a hangszer kihalhat, miután a fiatal generáció jobb zenei képzésben részesül az iskolában, megtanulják a modern kottairást, és más hangszereken

zenélnek. A fiatal japánok szeretik a popzenét, ugyanúgy, mint más országok ifjúsága. De a *taishokoto* versenyeken az látható, hogy a legkülönbözőbb korú tanulócsoportok érdeklődnek a hangszer iránt. Sok helyen a zongora szakos tanulókat a kezdetektől *taishokoto*ra is tanítják, mert a tanulók így hallhatják, láthatják és közvetlenül érezhetik a hangszer segítségével, hogy hol és hogyan jönnek létre a különböző zenei hangok. A hangszer egyszerűsége következtében a tanulók hamar együtt tudnak zenélni, ami motiválja őket a *taishokoto*n és a *zongorán* való gyakorlásra. A hangszer népszerűségét az is mutatja, hogy idős emberek is nagy lelkesedéssel tanulják a játékot.¹³

AZ EURÓPAI ÉRINTŐSOROS CITERA INDIÁBAN ÉS PAKISZTÁNBAN

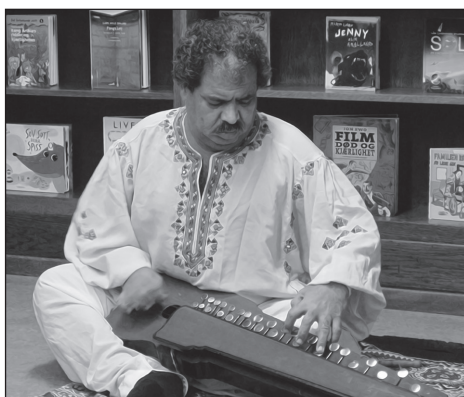
5. kép. Indiai zongorabillentyűs bulbul tarang hordozó dobozával egybeépítve. Ulrich 2011: 105.

Népszerűsége folytán a *taishokoto* Japánból Indiában is átkerült. Itt később az írógép billentyűzetet zongora billentyűzetre cserélték, mert a billentyűk szélesebbek, és azokat könnyebb lenyomni, mint a *taishokoto* kis kerek gombjait (5. kép). Indiában a hangszer a szép *bulbul tarang* nevet kapta,¹⁴ aminek a jelentése: *csalogány dala*. Ez a név kissé túlzó, mert a hangszer éles hangzása miatt leginkább az amerikai *indián bendzsó*hoz hasonlít.

Egy másik újítás, hogy a hangszert beleszerkesztették egy dobozba. Ez leegyszerűsíti a citera szállítását, és az utcai muzikusok számára nyújtott pénzadomány gyűjtése szempontjából is látványos. Míg a japán hangszerek kivitelezése magas színvonalú,

¹³ Ulrich 2010: 104.

¹⁴ Courtney 1998.

6. kép. Abdulrahman Surizehi baluchestani előadó művész benjun játszik. <https://events.kodoom.com/en/iraklion-greece/music-of-baluchistan-by-%CE%B1bdulrahman-surizehi/55919/e/>

van. Az 1-es és 2-es, 5-ös és 6-os húrt szabadon rezgő burdonhúrként használják. E kísérohúrokat az alaphangra és az ötödik vagy negyedik fokra, azaz C és G-re vagy F-re hangolják. A 3. és 4. két középső húr, mint dallamhúrok hangmagassága F vagy G. A dallamot a fémbillentyűk bal kézzel történő lenyomásával állítjuk elő, miközben a húrokat egyidejűleg a jobb kézben levő műanyag pengetővel tartják rezgésben.

Szakmai vélemények szerint jelenleg a legjobb *benju* játékos Abdulrahman Surizehi (6. kép), aki az elmúlt 25 évben Norvégiában él.¹⁵ Ő a fellépései során a *benju* muzsikát zenei együttesként a norvég *hardanger hegedű*vel és a norvég érintősoros *langeleikk*kel kombinálja.

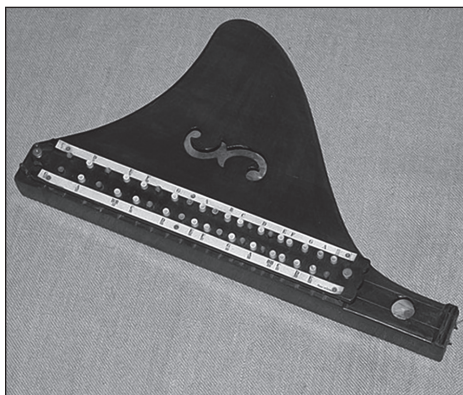
SOLOPHON

Amerikában és Angliában 1880 óta már létezett egy kéthúros citera, amelyet a londoni William Percival hangszerkészítő épített, és amelyet angol szabadalomként „Royal Patent”-ként Amerikában jegyeztetett be (W. H. PERCIVAL. Stringed Musical-Instrument. No. 225,997 Patented Mar. 30, 1880.) Az egyik megtalált hangszeren egy bélyegző 828-as számot mutat. Ez azt jelenti, hogy jó néhány ilyen citerát készítettek, nem számított ritka hangszernek. A hangszerest kiterjesztett nagy félszárnyhoz hasonlít, amely a pengetett, illetve vonózott rész felé elkeskenyedek (7. kép).

Ez az alak azt is jelzi, hogy a húrokat nem csak pengették, hanem vonóval is megszólaltathatták. A húrok elhelyezkedése folytán vonóval akár az egyik, akár a másik, de egyszerre akár mindkét húr megszólaltatható. A hangszer egyik elnevezése, a „*zither*

¹⁵ Ulrich 2011: 105.

¹⁶ Surizehi 2001: 28.; Ulrich 2011: 105.

7. kép. Solophon az Ulrich gyűjteményben. Ulrich 2011: 97.

violina” (hegedű citera) is a vonózásra utal. A hangszer tetejét egy nagyméretű, jellegzetes „f” alakú hangnyílás díszíti. A hangszernek egy g és egy c húrja van. Ezáltal a hangszer kétszólamú játékra is alkalmas. A hangszer érintői kromatikus sort alkotnak. A kromatikus érintősor és a két húr fölött helyezkedik el az az üreges lemez, amely a két gombsort tartalmazza (7. kép). Az üregben találhatók a gombokat alaphelyzetbe visszaállító rugók. A rugós gombok ugyanolyan alapanyagból készültek, mint a gombos harmonika gombjai. A felső oktáv félhangjainak egy része is elfér a fogólapon. Mivel e citerának nincsenek kísérőhúrai, szólóhangszerként is és zenei

együttesben is lehetett használni. Ezért indokolt a hangszer másik „*solophon*” (szóló hang) elnevezése is.

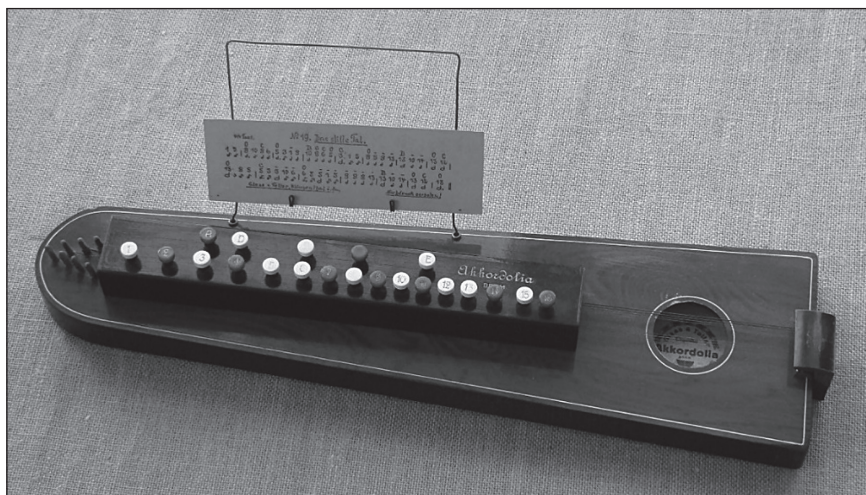
Az Ulrich gyűjteményben található *solophon* két billentyűsora mellett a készítő feltüntette az adott gomb lenyomásakor megszólaló abc-s zenei hangokat. Ebből látható, hogy a játékos felőli gombsor alatt feszülő üres húr g^1 -re, a belső húr pedig öt hanggal mélyebbre, c^1 -re hangolták. A játékos felőli húr hangmagassága a *magyar prímcitera*nak felel meg. A hangsor a hagyományos európai citerákkal egyező módon g -ról indul. E hangsor 20 gombjának megfelelő hangok gis^1 -től f^3 -ig tartanak. c^2 -ig a hangsor kromatikus, feljebb diatonikus. A játékostól távolabbi (belső) gombsor cis^1 -től h^2 -ig tart, f^2 -ig kromatikus, afölött diatonikus. Az egész hangok gombjai fehérek a félhangok gombjai pedig lila színűek.

Egy *solophon* a budapesti Zenetörténeti Múzeumban is megtalálható, bár a billentyűzete hiányzik. Az ismertető szerint utóbbi hangszer a szászországi Markneukirchenben készült a 19. század végén. A hangszer hossza 56,5 cm, szélessége 32 cm, magassága pedig 6 cm.

AKKORDOLIA¹⁷

Szászország déli részén Klingenthalban (a cseh határ közelében) Ottó Teller (1897–1969) üzletember és szomszédja Kurt Glass egy hangszerkészítő műhelyt és hangszerkereskedést működtetett. Elhatározták, hogy a hagyományos citera játéklehetőségeit úgy bővítik és alakítják át, hogy a kísérő húrok egyoldalú burdon hangzását megtörjék. Ez azt jelentette, hogy megpróbálták az érintősoros citerán megvalósítani azt a kihívást, hogy a burdonkíséret helyett a dallamot, a vele harmonizáló váltott akkordokkal lehessen kísérni. Ez hasonló a *Schlagzither*nél, majd a *koncertcitera*-

¹⁷ Ulrich 2011: 94–97.

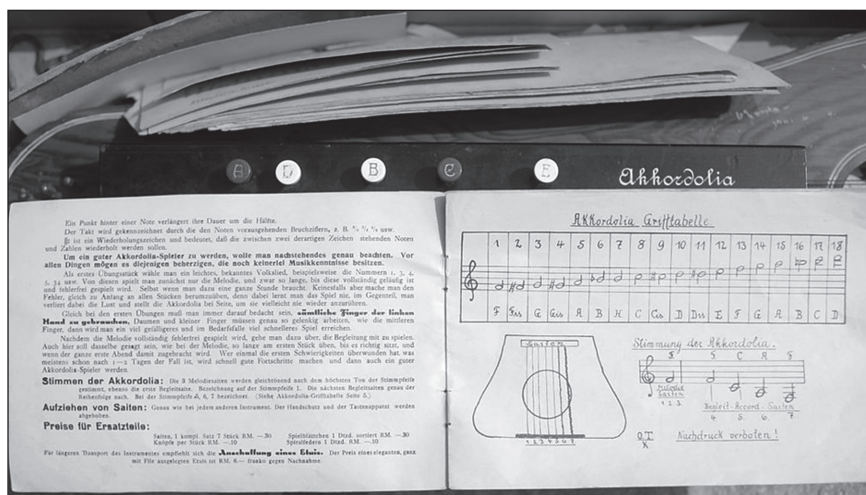
8. kép. Teller-féle Akkordolia. Ulrich 2011: 94.

nál már korábban megvalósított hangzáshoz, de tudatosan egyszerűbb eszközökkel próbálták mindezt megvalósítani. Az akkord kíséret lehetősége folytán a hangszer az *Akkordolia* nevet kapta.

Az *Akkordolián* a játék összetett feladatot rótt a játékos balkezeire. A dallamjáték mellett ugyanis az akkordokat gyorsan kell lefogni és gyorsan kell váltani. Ez technikailag úgy volt megoldható, hogy a citerajátékos mind a dallam, mind a kísérő húrokat nem közvetlenül, hanem gombok segítségével nyomja az érintőkhöz. Mindehhez a segítséget éppen az ekkorra már rivális hangszer, a gombos harmonika mechanikai szerkezete biztosította. Akkoriban már Klingenthalban jó néhány harmonikát gyártó műhely működött. Tellerék a citerát (a *Scheitholtot/Hummelt*) a harmonikánál is használt gombokkal kombinálták. Erre a megoldásra mindenképpen szükség volt, mert a dallamjáték mellett a megfelelő akkordot biztosító négy húrt ujjal egyidejűleg lenyomni, majd váltani lehetetlen lenne.

Mind a dallam-, mind a kísérőhúrok fölé lemezburkolatot helyeztek. A húroknak csak az a szakasza maradt szabadon, amelyet a játékos jobb kézzel penget. A húrok fölött a burkolaton két gombsort alakítottak ki (8. kép). Egyik sor a dallamhúrok, másik az akkordok lenyomására szolgált. A keményfából készült gombok kisméretű függőleges hengerek, amelyeket a húrok fölötti burkolatban rugóval rögzítették. A gombot lenyomva a kis henger filccel bevont alsó lapja nyomta hozzá az érintőhöz a húrokat. A gombot elengedve a rugó a gombot a harmonikához hasonlóan visszaemeli alaphelyzetbe.

A 9. képen bemutatott útmutatóban látható, hogy a három üres dallamhúrt egyvonalas f-re hangolták. A 18 gombból álló külső (a játékos felőli oldalon levő) gombsor a kétvonalas f-ig kromatikus, afölött háromvonalas d-ig diatonikus hangsort jelent. A felső oktávban ugyanis már nincs hely a félhangok gombjai számára. A kromatikus gombsornak megfelelően az érintősor kromatikussá egészítették ki, az érintősor olyan széles, hogy a kísérő húrok is az érintősor fölött feszülnek.

9. kép. Részlet az Akkordolia útmutatójából (Spielanleitung). Teller 1930. Az útmutatóban a dallamhúrok nyomógombjainak számozását, a kísérőhúrok húrozását és hangolását láthatjuk.
https://en.wikipedia.org/wiki/Akkordolia#/media/File:Akkordolia_zither_tuning_instruction.JPG

A játéktól távolabbi, belső sor gombjainak lenyomásával a kísérő húrokon 6 féle hármashangzatot lehet megszólaltatni. A hangszeren szereplő gombok segítségével A-, B-, C- D- és E-dúr akkordot lehet előállítani. A belső gombok lenyomása nélkül kapjuk a hatodik, F-dúr akkordot, mert a gombok lenyomása nélküli négy üres kísérőhúr (egy-vonalas f és c, kis a, és kis f) éppen F-dúr hármashangzatnak felel meg.

A használati utasításban¹⁸ az olvasható, hogy „Az *Akkordolia* a legjobb minőségű speciális fából nagy gonddal készült.” A hangszer tetejét és a hátoldalát sugármetszésű fenyő lapokból változó szélességben ragasztották. A hangszer hátoldalát és az oldalát feketére festették, a felső lap viszont fautánzatú vörös festést kapott. Ez a festési munka (sörmáz) nagyon népszerű volt abban az időben, mert a legolcsóbb faanyagból készült bútornak is egy kellemes, de még mindig fa jellegű megjelenést adott. Ezt a festést nagyon magas szintű művészi munkának tekinthetjük, mert a festők megtévesztően realiztikus módon imitálták a tölgy, kőris és fenyő famintázatot.

A gyártást úgy szervezték meg, hogy a hangszer különböző egységeit Klingenthal környékén levő háziiparosok készítették. Az összeszerelést viszont Teller műhelyében végezték. Így az ellenőrzés egy kézben maradt. A hangszernek árusítását utazó árusokra bízták, akik egymás között felosztották a Klingenthal közelében levő és a távolabbi falvakat. A hangszereket aktívan reklámozták, a hangszeren a játékot a potenciális vidéki vásárlóknak be is mutatták. A zeneileg nem túl képzett érdeklődőknek azt hangsúlyozták, hogy könnyen, gyorsan meg lehet rajta tanulni. Arra is rámutattak, hogy az akkor már jól ismert és jóval bonyolultabb *koncertciterán* mennyivel nehezebb megta-

¹⁸ Teller 1930.

nulni és játszani. Az *Akkodolián*nak jóval kevesebb húrja van, mégis sokféle akkorddal kísérhető a dallam, és a *koncertciteránál* jóval olcsóbb is. Az otthoni zenélés kiemelt jelentőségét is hangsúlyozták. A hangszert reklámozó könyvecskében az alábbiakat lehet olvasni: „Az élet valódi örömét nem a hangos fesztiválokbán, nem a gyönyörök egymás utáni hajszolásában, hanem otthon, meghitt családi körben, szeretteinket körülvevő harmóniában találhatjuk meg igazán.”

A cég a hangszert oly módon is igyekezett népszerűsíteni, hogy az *Akkordoliához* kézzel írt kottákat is árult, amely esetenként komolyabb zenedarabok kottaátirata volt. A lejegyzett kottákon a billentyűk sorszámát, ujjrendjét is a feltüntetetté aszerint, hogy milyen módon célszerű a dallamot és a kíséretet játszani. 1936-ban már 128 dallam kottáját ajánlották, amelyek német népdalok átíratái voltak *Akkordoliára* alkalmazva. A hangszerre vonatkozó lelkes visszajelzéseket egy 1936-ban megjelent tájékoztató füzet is ismertette, és arról tudósított, hogy az „Accordolia” német vidékeken széles körben elterjedt. Visszajelzések voltak Vogtlandból, Erzgebirge és Drezda környékéről, Sziléziából. Dicséret érkezett Bajorországból is, Teublitzből és Regensburg közeléből, amely már elég messze van Klingenthaltól. Egyre nyugatabbra is adtak el hangszereket, amelyet kották ismételt megrendeléseiből lehetett kikövetkeztetni.

A hangszer készítése 1939-ig folytatódott. A II. Világháború után Vogtland vidéke a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) része lett. Otto Tellernek ettől kezdve nem engedélyezték az egyéni vállalkozást. Ezzel megszűnt az *Akkordolia* gyártása.

SIEGRIST PEDÁLCITERA

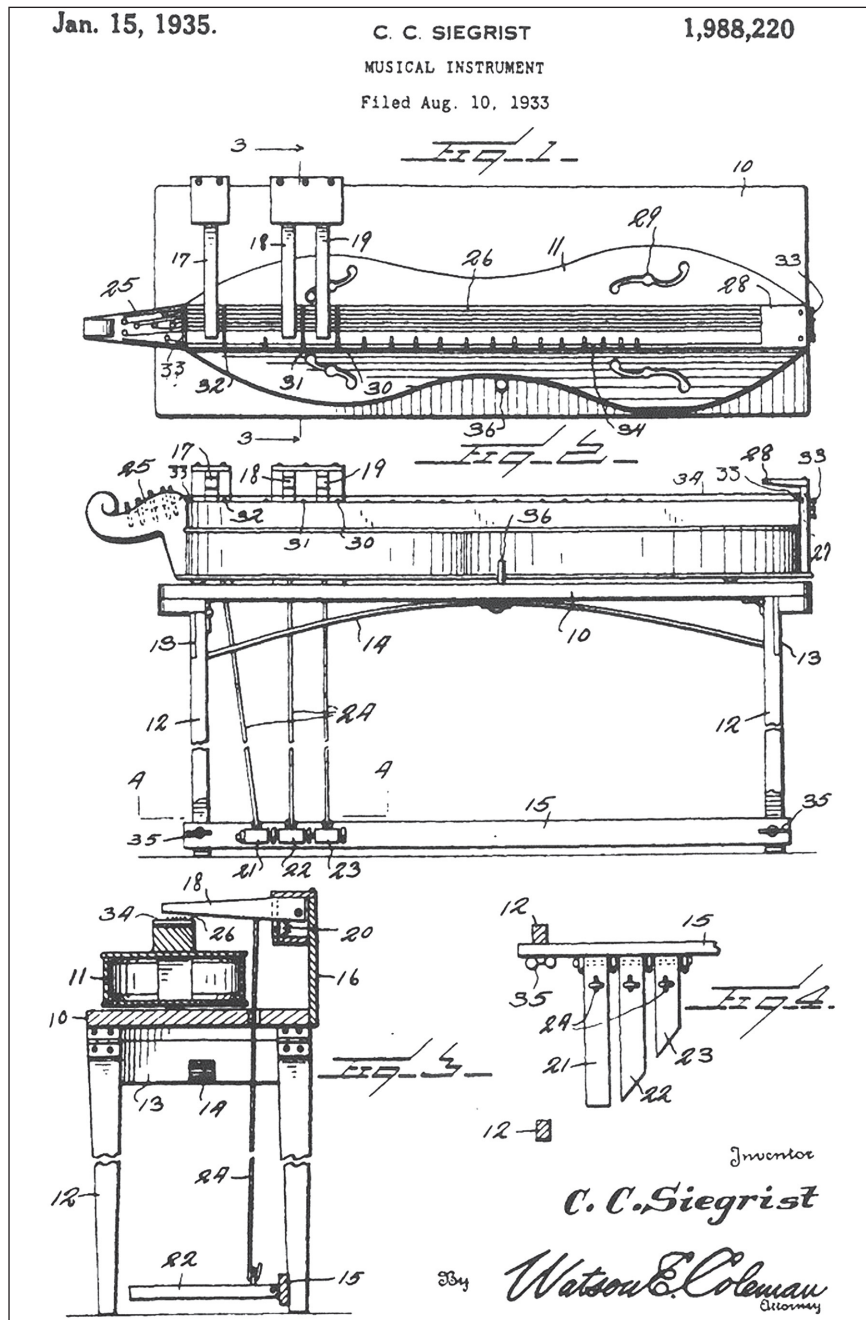
Ahogy a *Schlagzithernél*, a *koncertciteránál* és az *Akkordoliánál* is látható, a citerák fejlődéstörténetén végigvonul az a törekvés, hogy a dallamjátékkal egyidejűleg a dallammal harmonizáló kíséretet is meg lehessen szólaltatni. Ebből a célból az Amerikai Egyesült Államokban egy C. C. Siegrist nevű hangszerkészítő a hagyományosnak számító *Appalachian dulcimer*t alakította át, fejlesztette tovább.¹⁹

A szakirodalomból mára már részletesen dokumentált,²⁰ hogy az *Appalachian dulcimer*, mint érintősoros citera elődje Európából németföldről származik. Az Amerikába kivándorló német telepesek a 18. században vitték magukkal a *Scheitholtot/Hummelt*, és az Appalache-hegységben letelepedve fejlesztették tovább, és vált az ott élő népek fontos népzenei eszközévé. Az 1940-es évektől, a folklór újraéledésével ez a citera *Appalachian*, vagy *moutain dulcimer* néven az Egyesült Államok egész területén elterjedt.

Siegrist a szabadalmi leírás szerint (10. kép) az amerikai citerát egy erre a célra épített asztalra rögzítette. Az *Appalachian dulcimer* diatonikus érintősorát kromatikusra egészítette ki. Az asztal alsó részén, a játékos lábánál 11 pedált helyezett el, amelyek mechanikusan kapcsolódnak az asztal és a hangszer fölött elhelyezkedő 11 vízszintes rúdhoz. Ezek a rudak a kísérő húrokat a pedálok lábbal történő lenyomásával hoz-

¹⁹ R. L. Smith 2010: 142–144.

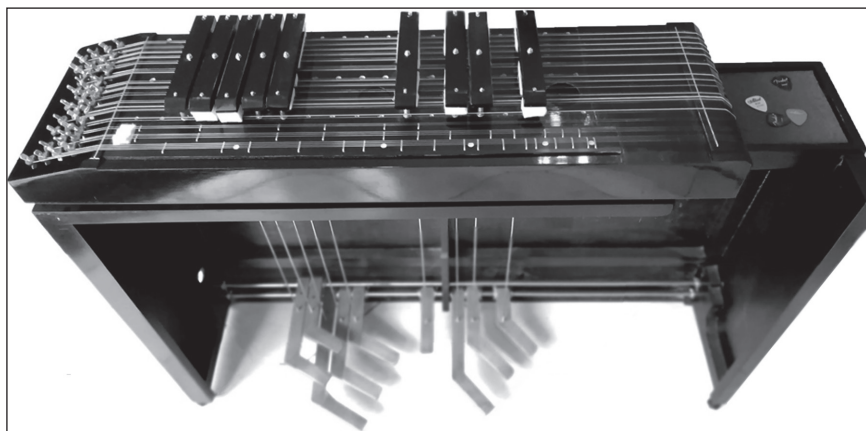
²⁰ Richie 1963: 3–15.; L. A. Smith 1980: 1–16.; Posta–Posta 2019: 72–90.

10. kép. A Siegrist pedálcitera szerkezete a szabadalmi dokumentumban. R. L. Smith 2010: 142.

zányomják a citera érintőihöz. A citera 5 kísérő húrját úgy hangolta össze, hogy egy dúr akkordot eredményezzen. A kromatikus érintősornak megfelelően az üresen szóló kísérőhúrok plusz a 11 pedál a kialakított kísérő dúr akkordot a kromatikus skála mind a 12 fokán létre tudja hozni. Ez az akkord-kíséret megfelel a gitárnál közismert barréfogásnak. Így míg bal kézzel játsszuk a dallamot, lábbal hozzá pedálozzuk a megfelelő akkordokat, jobb kézzel pedig pengetjük mind a dallamhúrt, mind pedig a kísérő húrokat. Siegrist a hangszerét 1935-ben szabadalmaztatta. Annak ellenére, hogy e hangszer viszonylag bonyolult elkészíteni, és nem könnyű használni, továbbá sok helyet foglal el, 1980-as években, az Egyesült Államokban több ilyen hangszer került elő.

GULYÁS PEDÁLCITERA

11. kép. A Gulyás pedálcitera

Gulyás Ferenc (sz. 1960) magyar citerakészítő, népi hangszeres előadóművész, néprajzkutató eddig egyéb népi hangszerek előállításán túl több mint másfélezer jó hangú és szép kivitelű hagyományos magyar citerát készített. Emellett maga is kísérletezik a burdon hangzású hangszer olyan módosításaival, amely lehetővé teszi, hogy a dallamot vele harmonizáló akkordokkal lehessen kísérni. E kísérletező munka eredményeként született meg az a magyar pedálcitera, amelyre a feltaláló 2020. augusztus 4-től 5535 lajstromszámmal megkapta a használati mintaoltalmat (magyar szabadalmat).

A készítője, Gulyás Ferenc a citerát egy olyan asztalra helyezte, amelyek a magassága olyan, hogy a játékos ülve kényelmesen játszhat rajta. A hangszernek a játékos felőli szélén a dallamhúrok alatt elhelyezkedő érintősorok megegyeznek a hagyományos magyar citeráéval. A 11. képen látható, hogy a hagyományos „duplakótás” citerához képest annyi az eltérés, hogy a félhangsört a készítő az alsó oktávban megkettőzte. Így a dallamhúrok alatt elhelyezkedő három érintősor már maga is alkalmas arra, hogy a dallamhúrokon az éneket, vagy más szóló hangszert hármas hangzatokkal, akkord

fogásokkal is lehessen kísérni. A diatonikus érintősor fölött 4, a félhangsor fölött 3, a kiegészítő félhangsor fölött 2 dallamhúr feszül.

A 9 dallamhúr mellett a hangszer testen 12 csoportban 25 kísérőhúr helyezkedik el. E kísérőhúr csoportok a kromatikus skála 12 fokának felelnek meg. A C alaphang kivételével a csoportokon belüli húrok húrpárt alkotnak, amelyek hangjai egymáshoz képest oktáv távolságban vannak. A C alaphang esetén a csoport három egymástól oktáv távolságra hangolt húrból áll. A kísérő húrpárok (húrcsoportok) sorrendje a dallamhúroktól elkezdve G, C, D, Es, H, B, F, As, E, A, Des, Ges. A készítő a húrcsoportoknak ezt a sorrendjét az akkordok lejátszásának célszerű, kényelmes eléréséhez igazította.

A kísérőhúrok fölött úgynevezett tompítószelvények helyezkednek el. Minden tompítószelvény egy-egy akkord létrehozására szolgál. E szelvények mindegyikét egy-egy függőleges rúd köti össze a lábpedállal. Ha a kívánt akkord képzésére a pedált lenyomjuk, a filc borítású tompítószelvény ráfekszik a kísérőhúrokra, és a játszani kívánt akkord húrjain kívüli minden más húr letompít, elnémít. Így a kísérőhúrokat megpendítve, 12 húrcsoportból csak az a három csoport (húrpár) rezeg, amely az adott hármashangzathoz tartozik. A pedált elengedve a rugózat a tompítószelvényt felemeli a kísérőhúrokról. A kísérő húrok fölött összesen 9 tompító szelvény található. Ennek megfelelően a citerának 9 pedálja van.

Ennek a citerának is, a magyar citerák általános hangolásnak megfelelően, C az alaphangja. Ezt figyelembe véve a készítő a hangszeren 9 akkordot alakított ki. Az alsó pedálok balról jobbra As, Cm, Es és Gm, a felső pedálok C és F hármashangzatok előállítását biztosítják. A jobb lábhoz tartozó három pedál balról jobbra a B, G és Fm akkordok megszólalását biztosítja. Ha ezt a citerát kizárólag kísérőhangszerként használjuk énekhanghoz, vagy más szólóhangszerhez, akkor az akkordok száma a dallamhúrok bevonásával tovább bővíthető például a könnyűzenében, dzsesszben alkalmazott szeptim, szeptim-nóna (pl. Dur⁷, Moll^{7/9} stb.) akkordokkal is.

A korábban bemutatott Teller-féle *Akkordoliával* és a *Siegrist pedálciterával* szemben a Gulyás pedálcitera a dúr és moll hármásokat is alkalmaz. Ezért a dallamok számára sokkal színesebb, árnyaltabb kíséretet, változatosabb hangzást biztosít az előbbiekhöz képest. A *koncertcitera* akkordjátéka ennél ugyan szélesebb lehetőséget biztosít, de a *Gulyás pedálcitera* megőrizte a magyar citerára jellemző dinamikus játékmódot. Természetesen, az *Akkordoliához*, *Siegrist pedálciterához* és a *koncertciterához* hasonlóan a dallamhoz illeszkedő kíséret biztosítása érdekében a *Gulyás pedálcitera* játékosának is összhangzattani ismeretekkel kell rendelkeznie.

CITRAFON

Király Ernő (1919–2007) újvidéki néprajzkutató, népdalgyűjtő, avantgárd zeneszerző²¹ nagyon sokat tett a magyar citerának a Délvidéken történő újraélesztéséért, népszerűsítéséért, a magyar népzene terjesztéséért.²² Őt mindezekon túl a citera sajátos

²¹ Siflis 2019.

²² Király 1995.

12. kép. Király Ernő a saját készítésű citrafonon játszik <https://mmakademia.hu/alkoto/-/record/MMA15071>

hangszíne ragadta meg, és azon munkálkodott, hogy mint zeneszerző, ezt a sajátos hangzást beemelje az avantgárd zeneműveibe. 1974-ben hagyományos magyar citerák felhasználásával egy új hangszeret készített *citrafon* néven.²³

A hangszer váza egy nagyobb hangszekrény, amelyben öt darab különböző nagyságú és hangolású citerát helyezett el lépcsőzetesen. A *citrafon*nak így 58 húrja van, amelyeknek hangolása a lá-pentaton skálán alapul. A hangszer hangterjedelme több mint öt oktáv. (E_1 –gisz³). A citerák érintősorát is átalakította. Egy oktávot nem 12, hanem 24 hangra osztotta fel, ami azt jelenti, hogy ezeken a citerákon negyedhangok is vannak; ez a fix hangolású

(például billentyűs vagy érintősoros) hangszereknél újdonság volt. A citerák húrjait, a dallamokat és az akkordokat ujjakkal, pengetővel, vonóval szólaltatta meg. A kiemelt kísérőhúrokat folyamatosan billegő mechanikai szerkezetekkel, különböző ütemben ütögető rudacskákkal hozta rezgésbe. Adott húrok fölött elhelyezett kis elektromos motorra szerelt forgó csipkés koronggal a húrokat egy-egy időtartamig folyamatos rezgetésben tartotta. Mindezekkel különleges hangeffektusokat, változatos hangszínhatásokat idézett elő. A hangszeren ketten is játszhatnak egyidejűleg, amivel többszólamú zenélést is elő tudott idézni. A *citrafon* természetes hangereje megfelel a gitár hangerejének. Ennek fokozása érdekében a hangszerbe 16 db hangszedőt (pick-up-ot) épített, amelyeket elektronikus erősítőhöz kapcsolva növelte meg a *citrafon* hangerejét. Ezt a hangszer a készítője a „húros orgoná”-nak is nevezte, mert a hangja ilyen hatást kelt. Király Ernő a *citrafon*ra életében több különféle zenedarabot és filmzenét írt, amelyeket koncerteken, filmbemutatók során, rádiófelvételek keretében ismerhette meg a közönség. Vicsek Károly Parlag című filmjének zenéjét, azaz a kísérőzene egy részét is a *citrafon* szolgáltatta. Király Ernő Diptychon és Evolúció című szerzeményét, Brownnak, egy amerikai szerzőnek a művét, valamint Komadina Refrének című szerzeményét is *citrafon*ra hangszerelte.

Ahogy a jelenlegi tanulmány alapján követhető, hogy az európai érintősoros citerák a 19. és 20. században különböző átalakuláson mentek át. Ebben az átalakulási sorba illeszthető az ugyancsak Európából a 18. században német bevándorlók révén az Amerikai Egyesült Államokba jutó érintősoros citera, amely az Appalache hegységben meghonosodva és módosulva vált *Appalachian dulcimer*, vagy *mountain dulcimer* néven a letelepedő német, angol, holland, svéd bevándorlók népi hangszerévé.²⁴

²³ Kovács 2002: 57–60.; Király 1998: 9.

²⁴ Smith R. L 2010: 35–41.; Smith R. L 2016: 9–20.; Smith L. A. 1980: 1–14.; Posta-Posta 2019: 72–90.

A HAGYOMÁNYŐRZŐ MAGYAR CITERA

Ha az európai hagyományos érintősoros citerák (*Scheitholt/Hummel/Kratzzither*) szerkezetét, hangolását, húrozását és játékmódját összevetjük a magyar citeráéval, megállapítható, hogy jelenleg a Magyarországon elterjedt és népszerű hangszer őrizte meg leginkább a több száz éves hangszer jellegzetességeit. Míg Észak-Európában a 19. században eltűnt a hangszer, az alpesi *kratzzither* pedig jelentős átalakuláson ment keresztül, addig Magyarországon a 18. században megjelent hangszer máig megtartotta hagyományos vonásait. A hangszer a 19. és 20. században jelentősebb szerkezeti változtatás nélkül nagy népszerűsége tette szert a magyar vidéki, falusi közösség körében. A magyar citera népszerűségének oka többek között az, hogy a hangszer elkészítése nem volt túl bonyolult. Ügyes parasztember a hangszert különösebb szakképzettség nélkül el tudta készíteni. A vidéki környezetben a szükséges elemek (fenyőfa, keményfa, hangoló szegek, lúdtoll) rendelkezésre álltak, de az acélhúrokat is be lehetett szerezni. Ezért a 19. század végén, 20. század elején a citera szerte az országban szinte minden vidéki portán jelen volt, ahogy korábbi évszázadokban a német, dán, holland vidéki portákon is. Egy másik kedvező körülmény a nyugat-európai diatonikus érintősoros citera újszerű és szerencsés találkozása a pentaton és modális hangsorú magyar népdalokkal. Ez a magyar népzenei anyag a nyugat-európai dallamokkal ellentétben nem kívánta meg klasszikus zenei harmonizálást,²⁵ amelynek biztosításához Nyugat-Európában a hagyományos hangszert át kellett alakítani. Ugyanerről az alapról nem merült fel a más hangszerekkel történő együttműködés igénye sem. Szinte a mai napig a citera egyéni hangszernek számít, amelyen táncos, zenés alkalmakkor a résztvevők (férfiak és nők is) felváltva játszottak. Magyarországon a 18. században megjelenő és a 19. században elterjedő citera mára integrálta a hagyományos nyugat-európai citerák minden előnyös morfológiai és akusztikai tulajdonságát. A kisebb testű és korlátozott hangerejű diatonikus érintősoros hasábciterából (Praetorius *Schelholztjából*) kiindulva²⁶ eljutottunk a mára már standardnak számító két érintősoros (dupla-kottás) *hasas-kisfejes citerához*.²⁷ Annak idején a saltzburgi típusú hasas hangszertest kialakításával a hangzás felhangdúsabbá vált és nagyobb is lett a citera hangereje. Az ilyen alakú *Kratzzithereken* jelent meg a kisfej is, amely segítségével a citera alaphangjánál magasabb hangfekvésű kísérlőhúrokat lehetett kifeszíteni, amivel tovább volt színesíthető a dallamkíséret.²⁸ További kisfejek telepítésével szélesíthető volt a felharmonikusak köre. A diatonikus érintősor mellett a félhangok lejátszását biztosító második érintősor²⁹ lehetővé tette, hogy a citerán játszott minden dallamnak közös alaphangja van, amihez a kísérlőhúrokat pontosan hozzá lehet hangolni. Azzal, hogy az érintősorok fölé egy vagy két húr helyett a magyar citerán akár öt dallamhúrt feszítettek, tovább volt növelhető a hangszer hangereje, és a pengetés dinamikája is erőteljesebbé válhatott.

²⁵ Richter 2017: 301–313.

²⁶ Praetorius 1980 (1619): 57.

²⁷ Brauer-Benke 2019.

²⁸ Urlich 2011: 86.

²⁹ Brauer-Benke 2019.

A magyar citeránál a citerajáték kisebb forradalmának számított, amikor a játékosok a nyomófáról áttértek az ujjal való játékra. Ezzel ugyanis a játékos balkézének négy, de akár mind az öt ujjá készen áll a dallamjátékra. A játék sokkal gyorsabb dalok lejátszását teszi lehetővé. A nagyobb hangugrások könnyen kijátszhatók a nyomófa csúszásakor hallható glisszandó hangzás nélkül. Az ujjal való játék megkívánja, hogy a húrok az érintősor teljes tartományában a lehető legközelebb legyenek az érintőkhöz. Ez a citerakészítők számára máig kihívás, mert csak akkor biztosítható, hogy a húrok közel legyenek az érintőkhöz, ha a fogólap tökéletesen vízszintes és az érintők pontosan azonos magasságúak.

Bár a balkéz ujjainak játékaival sok új lehetőség adódott, de a professzionális citerajátékosok állítása szerint a bal kéz a citerajátéknak csak a húsz-harminc százalékát jelenti. A játék színvonalának hetven-nyolcvan százalékáért a pengetőt tartó jobb kéz a felelős. Az árnyalt, sokszínű játékot minden esetben a jobb kézzel végrehajtott pengetés technika biztosítja. A dallam ütem-beosztása, a pengetések iránya, a negyed, nyolcad, tizenhatod időértékű hangokhoz tartozó pendítés-szám biztosítása, a hangsúlyok érzékeltetése, a dallam lüktetésének állandó és folyamatos biztosítása, a kísérő húrok váltakozó bevonása a dallamkíséretbe mind-mind a jobb kéz pengető munkájára hárul. A fejlett citerajáték része az úgynevezett „pedálhasználat” is. Ez azt jelenti, hogy a megpendített dallamhúrok és/vagy a kísérő húrok zengését a kívánt időtartamig engedjük szólni, majd a húrokat a jobb kéz kisujjal és a kisujjnal levő tenyér élével nyomjuk le, és a hangzás megszűnik. Ha a dallamhúrokat a tőke, azaz a húrok feltámasztási pontjának közvetlen közelében pengetjük, a dallam igen éles hangzású. Ettől a helytől minél távolabb pengetünk annál lágyabb a dallam hangszíne. Ha a kezünkkel alkotott pedált a tőkénél pontosan a dallamhúrok feltámasztási pontjára helyezzük, akkor a dallam úgy hangzik, mint amikor egy hegedűjátékos nem vonózza, hanem pengeti a hegedű húrjait.

A hagyományos érintősoros citera Magyarországi népszerűségének fenntartója és fokozója, hogy egyre szebb kivitelű, egyre tisztább hangzású hangszereket készítenek, és ezzel együtt egyre jobban felkészült, egyre kiválóbb játékosok születnek, akik a több száz éves hangszerből egyre újabb és érdekesebb zenei effektusokat képesek kihozni. A hangszerrel kapcsolatban nem igazán a hangszeren végrehajtott kisebb-nagyobb szerkezeti módosítás a hungarikum, mert e módosítások legtöbbször Nyugat-Európában már korábban megtörtént. Az igazi hungarikum az a játékmód, ami ezt a hangszerrel világviszonylatban egyedivé teszi.

A magyar citera szerepe az együttzenélésben is sajátos. Korábban egyéni hangszerként szerepelt a különböző népzenei alkalmakkor. Az 1950-es években, a folklórnak a világviszonylatban történt újraéledése időszakában a citera Magyarországon is a reneszánszát élte meg. A magyar citera fel került a színpadra. Eleinte a hangosítás kezdetleges volta miatt – szakítva a népzenei hagyományokkal – a hangerő növelése érdekében jöttek létre a citera együttesek. Kezdetben mindenki azonos hangolású hangszeren ugyanazt a dallamot játszotta. A mai citera együttesek különböző hangfekvésű (pikoló, prím, tenor, basszus) citerákon játszanak, ami teltebbé, színesebbé teszi az előadásukat. Az 1980-as években megjelentek olyan együttesek is, amelyek zenekari hangszerelést alkalmaznak, hangszer-csoportonként különböző szólamokat játszanak.

ÖSSZEGZÉS

Az európai érintősoros citerák, amelyek mintegy 500 éve jelen vannak a tágabb értelemben vett germán kultúrkörben, a 19 – 20. században jelentős változáson mentek keresztül. Európa északi, észak-nyugati részén a hangszer ekkorra eltűnt e területek népzenejéből. Bajorországban, Ausztriában, Tirolban viszont a más hangszerekkel történő közös zenélés igényéből fakadóan az eredeti *Kratzzither Scherrzither* és *Raffelévelé* alakult. Abból a célból, hogy a dallamot burdon hangzás helyett egyidejűleg változatos harmonikus akkordokkal kísérjék, kifejlődött a *Schlagzither*, majd ebből a klasszikus zenei igényeket is kielégítő *Konzertzither*.

Az érintősoros citerák átalakításának külön megoldásait jelentette a hangszernek különböző mechanikai eszközökkel történő kiegészítése. Ilyen volt az a hangszerestbe beépített rugós mechanikai szerkezet és kalapács, amely játék közben a dallamhúrokat nagy sebességgel ütögette. Ezáltal a dallamjáték közben tremoló hangzás lépett fel. A hangszer gyártója e citerának a *Tremolando-Schlagzither* nevet adta.

A *solophon* elnevezésű érintősoros citerának egymástól kvint távolságra levő két húrja van, amelyet pengetővel és vonóval is meg lehet szólaltatni (*zither violina*). A hagyományos citerához képest a hangszer különlegessége, hogy a húrokat nem közvetlenül ujjal, hanem billentyűkkel (gombokkal) kell az érintőkhöz nyomni.

Egy japán zenész, Goro Morita a 20. század elején európai tanulmányútja után az európai érintősoros citerát a mechanikus írógép klaviatúrájával kombinálva előállította a *taishokoto* (*Nagoya harp*) nevű hangszer, ami mára nagy népszerűsége tett szert Japánban. A hangszer átjutott Indiában is, ahol az írógép billentyűket később zongorabillentyűkre cserélték. A hangszer neve Indiában *bulbul tarang*. Baluchestan tartományba átjutva a *taishokoto* hosszát duplájára növelték és *benju* néven kiválóan beilleszkedett a tartomány zenei életébe.

Annak érdekében, hogy a dallamot harmonikus akkordokkal lehessen kísérni, Teller megalkotta az *Akkordolia* nevű érintősoros citerát. A dallamhúrokat ebben az esetben is közvetve gombok segítségével nyomják az érintőkhöz. A négy üres kísérő húr dúr hármas akkordra hangolták, és ezek hosszát is gombok segítségével rövidítve összesen 6 dúr akkord állítható elő.

Az Amerikai Egyesült Államokban 1935-ben ugyancsak felmerült annak az igénye, hogy az érintősoros citerán a dallamot ne burdon kísérettel, hanem váltakozó harmonikus akkordokkal lehessen kísérni. Egy Siegrist nevű hangszerkészítő a hagyományosnak számító *Appalachian dulcimer*t lábpedálokkal egészítette ki, amelyek lenyomásával a kísérőhúrok a dallamjáték közben 11 különböző akkordot szolgáltatnak.

Gulyás Ferenc magyar népzeneész, citerakészítő olyan *pedálciterát* épített és szabadalmaztatott, amelynek a 9 pedálja segítségével a dallamot összesen kilencféle dúr és moll akkordokkal lehet kísérni, megtartva a magyar citera dinamikus pengetési technikáját.

Király Ernő Délvidéki népzeneész és zeneszerző 1974-ben öt különböző nagyságú hagyományos érintősoros magyar citera felhasználásával megalkotott egy *citrafon* nevű hangszer. A citerák érintősorait negyedhangokkal is kiegészítette. A húrokat pengetés és vonózás mellett különböző mechanikus és elektromechanikus eszközök-

kel tartotta szakaszos vagy folyamatos rezgésben. Több avantgárd zeneművét erre a „húros orgonára” komponálta.

Ellentétben az érintősoros citerák 19. és 20. századi nagy átalakulásaival, Európában a magyar citera őrizte meg leginkább mindmáig a hangszer hagyományos szerkezetét, hangolását. E hagyományos hangszer nagy népszerűsége az egyre erősebb és tisztább hangzás, valamint egységes szerkezet mellett elsősorban az egyre kifinomultabb, egyre sokoldalúbb játékmódnak köszönhető.

Irodalom

ALBERT, Max

1878 Biografie von Nikolaus Weigel *Centralblatt Verein* 1. 2. 17.

BAKÓ Ferenc

1949 *Zeneszerszám-tambura leírás*. Tiszaigar/Heves EA 4.077/28.

BALLA Antal

1774 *A hangról és annak természetéről...*(kézirat) OSZK Kézirattár Quart. Hung. 1010.

BERECZKI Imre

1958 *Nagysárrét hangszerei*. H. n. EA 12260/1–5.

BERGER, Hans

2020 *Johann Strauss: Geschichten aus dem Wienerwald* (Mesék a bécsi erdőről) – Zithersolo
<https://www.youtube.com/watch?v=OzPkkizTcLg>

BOERS Jan Conradus

1882 De hommel of Noordsche Balk. In: *Tijdschrift der Vereeniging voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis, D. 1.* 1–9. Amsterdam: Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis.

BOONE Hubert

1976 *De hommel in de lage landen /The hommel in the Low Countries*. Brussel: Instrumentenmuseum, Brussel/het Volksmuziek-archief no 3. 104–105.

BRANDLMEIER, Josef

1963 *Handbuch der Zither: Die Geschichte des Instruments und der Kunst des Zitherspiels*. München: Süddeutscher Verlag.

BRAUER-BENKE József

2016 A koboz hangszertípus történeti vizsgálata. *Zenatudományi Dolgozatok 2013–2014*. 288 – 314. Budapest: MTA BTK Zenatudományi Intézet.

2019 A citera főbb típusai és elterjedése magyar nyelvterületen. *Ethnographia* 130. 1. 45–71.

BREDL, Michael

1979 Volksmusikinstrumente. *Ebbes Zeitschrift für das bayerische Schwaben*. Augsburg: Presse - Druck GmbH Jahrgang 1 Heft. 5 – 25.

BREDL, Michael

1979 Volksmusikinstrumente. *Ebbes Zeitschrift für das bayerische Schwaben*. Augsburg: Presse - Druck GmbH Jahrgang 1 Heft. 5 – 25.

COURTNEY, David R.

1998 Bulbul tarang: http://chandrantha.com/articles/indian_music/bulbul.html

CSAJÁGHY, György

1998 *A magyar népzene bölcsője: kelet.* Pécs: Alexandra Kiadó.

HAMBERGER, Petra

2006 *Johann Petzmayer – Der erste zitherspieler seiner Zeit.* Wien: Musikverlag Richard Grünwald.

2008 Kennt jemand Nikolaus Weigel? *Saitenspiel 2008. März-April* In English: Does anyone know Nikolaus Weigel? <https://www.zither.us/does.anyone.know.nikolaus.weigel>

HEIGL, Evi – KERN, Martin – LAMBERTZ, Christoph – SCHRAUDORF, Max

2008 *Max Schraudolf und die Scherrzither: 23 Volksmusikstücke für Scherrzither aus dem Repertoary von Max Schraudolf* Volksmusik von Musikantenpersönlichkeiten aus Bayerisch-Schwaben. 4. München: Krumbach Beratungsstelle für Volksmusik in Schwaben.

KARAS, Anton

1949 The third man (A harmadik ember) film zenéje: <https://www.youtube.com/watch?v=2oEsWi88Qv0>

KIRÁLY Ernő

1995 A citera és a durindó története (1958-1983) I-XV. *Magyar Szó* (hetente: július 22 – november 4. között): http://old.vmf.org.rs/Kiadvanyok/citera_tortenet.htm

1998 *Reflekciónok – Reflectiones.* Újvidék – Ifjúsági Szövetkezet, Kanizsa. Újvidék: Fórum Könyvkiadó Kft.

KLIER, Karl Magnus

1956 *Volksstümliche Musikinstrumente in den Alpen.* Kassel–Basel: Bärenreiter.

KOHL J. G.

1846 Eine Hommel. In *Marschen und Inseln der Herzogthümer Schleswig und Holstein.* 1. 177-178. Dresden und Leipzig: Arnoldische Buchhandlung.

KOVÁCS Zsolt

2002 Király Ernő spektrumai. *Magyar Műhely*, 44. 123. 57–60.

KUNZ Ludvik

1974 *Die Volksinstrumente der Tschechoslowakei.* Leipzig: VEB Deutscher Verlag für Musik. / In Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente Ser. 1. Bd II./

KURFÜRST, Pavel

2002 *Hudební nástroje v Čechách zemich.* 439 – 442. Praha: TOGGA.

LIPP, Konrad – ZETTLER, Eva

2012 Scherrzither Duo Lipp-Zettler: <https://www.youtube.com/watch?v=S3YadqkYbLE>

MAYER, Alexander

2010 *Nikolaus Weigel - Die Neue theoretisch praktische Zither-Schule (1857) Bausteine zu Werk und Leben,* Wien: Universität für Musik und Darstellende Kunst,

MICHELSSEN, A. L. Jacob

1876 Von unserem vorzeitigen musikelischen Instrumente, die „Hummel“ genannt. In *Schleswig-Holsteinischer Landeskalendar* 2. 53-56.

MITTWOCHSRENTKAMMER

1508 Köln 5/14/1508.

MÜLLER, Alois

- 2013 Citerajáték Robert Grasser raffelájén: <https://www.youtube.com/watch?v=erMJ0L4B40>

NIEDERFRINIGER, Gernot

- 2015 Das Raffele – vielseitig auf drei Saiten Eine alpenländische Kratzzither blickt auf eine lange Tradition zurück. *Jahrbuch des Österreichischen Volksliedwerkes* 64. 107–118.

POSTA Máté – POSTA József

- 2014 A citerakutatás szempontjai – A magyar citera és az európai fogólapos citerák. *Ethnica* XVI. 2. 17–22.

- 2019 Az amerikai citera és európai kapcsolatai. *Ethnographia*, 130. 1. 72 – 90.

PRAETORIUS Michael

- 1980 (1619) *Syntagma musicum* of Michael Praetorius: vol.two: de Organographia: first and second parts.(transl. by Blumenfeld, Harold) New York: Da Capo Press. A digitalizált eredeti kiadás online elérhetősége: <https://archive.org/details/imslp-musicum-praetorius-michael>

REŽNY, Josef

- 1975 *Lidové hudební nástroje v Čechách*. 35–36. Praha: Ústav pro kulturně výchovnou činnost.

RHODA, Katherine

- 2008 Katherine Rhoda discusses marxophone and plays „Snowbound”: <https://www.youtube.com/watch?v=7A9iIQj2mO4>

RICHIE, Jean

- 1963 *The Dulcimer Book*, New York: Oak Publication.

RICHTER Pál

- 2017 Népdalok harmonizálása Kodály műhelyében. *Magyar Zene* LV/3. 301–313.

SACHS, Curt

- 1930 *Handbuch der Musikinstrumentenkunde* 2. Aufl., Leipzig: Breitkopf & Haertel

SCHRAUDORF, Max

- 1988 *Die Bedeutung der Scherrzither*. Heft 13. Oberstdorf: Verschönerungsverein Oberstdorf.

SCHRAUDORF, Max – KERN, Martin

- 2009 Bayerische Volksmusik, Scherrzitherduo Schraudolf - Kern, Bogner Records, Germany: <https://www.artistcamp.com/scherrzitherduo-schraudolf-kern/scherrzitherduo-schraudolf-kern/4012897079539/index.html#>

SIFLIS Zoltán

- 2019 *Hangvarázsló. Portréfilm Király Ernőről*. Szabadka: Délvidéki Videokronika.

SMITH, L. Allen

- 1980 Toward a Reconstruction of the Development of the Appalachian Dulcimer: What the Instrument Suggest. *The Journal of American Folklore* 93. 370. 385–396.

SMITS, Ralph Lee

- 2010 *Appalachian Dulcimer Traditions*. Second Edition Lanham: The Scarecrow Press.

- 2016 *The Story of the Dulcimer* 2nd Edition Knoxville: The University of Tennessee Press.

SOHNREY, Heinrich:

- 1924 Die „Hümmelke” In: *Die Sollinger: Volksbilder aus dem Sollinger Walde*. 308 – 311. Berlin: Deutsche Landbuchhandlung.

- 1922 Die Hümmelke *Die Gardenlaube*. 3. 641.

SURIZEHI, Abdulrahman

- 2001 Nordic Sounds. NOMUS p. 28. OCLC 930542663. (Google Journal) https://en.wikipedia.org/wiki/Abd-ur-Rahm%C3%A2n_Surizehi

TELLER, Otto

- 1930 *Frohe Stunden mit dem Volksinstrument „Akkordolia“* (Spielanleitung). Klingental, Leipzig: Otto Teller.

ULRICH, Wilfried

- 2010 Mountain dulcimer relatives worldwide. Taishokoto in Japan. <https://www.yumpu.com/en/document/read/18728471/mountain-dulcimer-relatives-worldwide-the-taishokoto-in-japan>
- 2011 *Die hummel*. Geschichte eines Volksmusic-Instrumentes. Cloppenburg: Museumdorf Cloppenburg.
- 2011 *The story of the hummel*. (German scheitholt) Cloppenburg: Museumsdorf Cloppenburg.

WEIGEL, Nicolaus

- 1844 *Theoretisch practische Zitherschule*, München: Falter & Son.

Posta Máté

Egyetemi tanársegéd, PhD hallgató. Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola.
E-mail: postamate79@gmail.com

Máté Posta

Transformations of the European fretted zither in the 19th and 20th centuries

In the broader Germanic cultural context (Western and Northern Europe and the Alpine regions of Bavaria, Tyrol and Austria), fretted zithers have been present for about 500-600 years to meet the musical needs of the rural population. All these instruments, called *Scheitholt*, had the same characteristics in that respect that one or two melody strings were always stretched over a series of keys in a mixolid arrangement, and the varying number of accompanying strings constantly buzzed while playing. For this reason, the instrument is popularly known in many countries as a *Hummel*, which means bumblebee, wasp. Popular for centuries, the use of the fretted zither changed significantly during the 19th and 20th centuries. There was an increased demand for instruments and instrument ensembles with greater volume and more harmonic accompaniment. In North Germany, Friesland, Saxony, Czechia, Denmark, Sweden and the Netherlands, the traditional zither gradually disappeared from the folk music of the rural population.

However, the alpine zithers used in the southern German, Bavarian and Austrian regions did not disappear, but underwent modifications that allowed them to survive and serve the folk music occasions of the region. The first step was to increase the volume of the body of the narrow *Scheitholt/Hummel*. This Salzburg shape increased the volume of the instrument, the *Kratzzither*. The *Kratzzither* was further developed in two directions. One was to make it suitable for playing with other instruments. The number of accompanying strings was minimised or eliminated. This is how the *Scherrzither* and then the *Raffele* were created. The other development of the *Kratzzither* was the attempt to accompany the melody with harmonious, varied chords while playing. This was the purpose of the *Schlagzither*, which radically changed the way the traditional zither was strung,

tuned and played. This led to the development of the Austrian and German concert zither, which now also met the needs of classical music.

A special solution for the conversion of the fretted zithers was the addition of various mechanical devices to the instrument. One of these was the *Tremolando-Schlagzither*, which had a spring mechanism and a hammer built into the body of the instrument, which produced a tremolo sound by striking the melody strings at high speed while playing. In order to avoid having to press the melody strings against the keys with a press bar or finger, the zithers were fitted with spring-loaded buttons or keys. This is how the *solophone* was invented in Europe, the *taishokoto*, the *bulbul tarang* and the *benju* in Asia. In order to accompany the melody on the zither with harmonic chords rather than bourdon, the keyboard citera called the *achordolia* was created. The four empty accompanying strings were tuned to a major triad chord. By shortening the length of these chords using buttons, a total of six major chords can be produced. Another way of providing harmonic chord accompaniment is to construct pedal zithers. While playing the melody, the player changes the chords with the foot pedal. In the USA Siegrist, in Hungary Ferenc Gulyás produced the pedal zither. In 1974, Ernő Király, a folk musician and composer from southern-Hungary, created an instrument called the *citraphone* using five different sizes of traditional Hungarian fretted zither with touch-strings. In addition to plucking and bowing, he kept the strings in intermittent or continuous vibration by means of various mechanical and electromechanical devices.

Lengyel András

A paraszti írásbeliség kutatásáról. Az elméleti háttérrel – in nuce

A magyarországi paraszti írásbeliség kutatásának tétje egy történeti aszimmetria szerepének megértése. A legnagyobb létszámú populáció körében élt ugyanis a legkevésbé az írásbeliség, mint ismeretszerző és -földolgozó technológia, az írásbeliség fölötti hatalom pedig egy nagyon kicsi, privilegizált réteg kezében volt. (A kettő között persze létezett még – legalább – két „hétköznapi” íráshasználó réteg. A szociokulturális viszonyok architektúráját speciális – „klasszikus” – műveltségével fenntartani képes „kulturális elit”, és a gazdasági racionalitást működtető, társadalmilag igen kevésbé becsült, de jövedelme miatt irigyelt réteg. E kettő, objektíve, egyszerre kiegészítője és ellenfele volt egymásnak, de ismeretszerző, -földolgozó és -alakító szerepük révén maguk is számos előnyt élveztek.) Mindez, a jelek szerint, tartósan fixálta a parasztság társadalmi alávetettségét, s blokkolta a társadalmi emancipáció lehetőségét.

A kérdés az, *miért?* Mik az írásbeliségnek azok az inherens tulajdonságai, amelyeknek a hiánya a „kemény” szociológiai struktúrákat is meghatározóan befolyásolja, s megakadályozza az alávetettségéből való kitörést?

*

Az írástörténet egyike a legnehezebb, ugyanakkor legfontosabb tudományos diszciplínáknak. Minden, ami az emberi agyon keresztül megy, leképeződik, hanggá, majd idők múltán írássá válik. A *hang* az agy érzelmi és kognitív teljesítményének „saját” médiuma, hangképző szerveinken keresztül való reprezentációja. Az *írás*, amely a jel, a kép és a betű lehetőségeit szervezi „szöveggé”, már a saját testtől elszakadó, másodlagos médium. Az írás, mint médium, előfeltételezi az agy, a fiziológiai motorizmus, speciálisan a hangképzés létét, és az agy és a kéz közötti összeköttetést, sőt az ember és ember közötti kommunikációt is. Az emberek közötti érintkezés és megértés szükségszerű kialakulását ez segíti elő. A hang is, az írás is az emberek közötti érintkezés eszköze, ez is, az is a „másik” számára közöl valamit. A fogalomelöttes érzelmektől, a „vak” és „néma” cselekvésen át az agyi elvonatkoztatásokig. Minden kommunikátum az „artikulátlantól” a sokszoros elvonatkoztatásokból kialakuló absztraktumokig vezető út valamely stádiumát képezi le. S eljut a beszédaktusig, vagy/és a „valódi”, fizikai aktusig. Ezek mindegyike már az együttműködés valamelyik formáját realizálja. Ösztönerők működtetik, akár szexuális aktusokról van szó, akár az akarat másra való átvitelének más módjáról (például közös élelemszerzésről), az együttműködés és az erőszak összekapcsolódik. A hatalom, mint gyakorlati vívmány, mint az erő egyenlőtlen elosztásának és koncentrálódásának természeti-történeti fejleménye, minden kommunikációban ott van. Az artikulátlatlanban és az artikulált hangban épp úgy, mint az írásban, tehát az írást alkotó valamennyi komponensben (jel, kép, betű, stb.) is.

ETHNOGRAPHIA 134/2023. 4. sz.

A kommunikációról (többnyire misztifikált formájáról) könyvtárakat írtak össze, s alighanem még fognak is. Ezek gyarapítása ma már vagy fölösleges, vagy kimondottan zavart keltő: kontraproduktív. Helyesebb (s praktikusabb) tehát most egy alapkérdésre koncentrálnunk. Az oralitás és írásbeliség határhelyzetére.

Ha az írásbeliséggel, jelesül a paraszti írásbeliséggel foglalkozunk mindenekelőtt az oralitás és az írásbeliség alapkülönbségét kell világosan látnunk. A metakommunikációval kísért hangkommunikáció annyira „ősi”, hogy már-már „természetesnek” látszik. Nem az, persze, de az emberi praxisban már oly annyira beágyazódott, hogy ma már e praxis szerves része, el nem választható része. Az ember enélkül ma már nem ember. (Hogy mi volt előbb, kommunikáció vagy metakommunikáció, nehezen megválaszolható; kezdetben a kettő még egy volt. Ma a metakommunikáció már másodlagosnak tetszik, ám így is, úgy is kontinuumot alkotnak.) Az írás az ősi formához képest, nemcsak kronológiailag, de jellegét tekintve is másodlagos. Az orális kommunikáció vizuális elvonatkoztatása és leképezése. Ez az absztrakció több, elkülönülő, mégis valamiképpen összetartozó, egymásra utalt stádiumban (s más-más formában) alakult ki. Nagyon leegyszerűsítve: jel, kép és betű, a végeredmény pedig a verbális szöveg. Hogy a hieroglifa például egyszerre volt jel és kép, ha tetszik: képjel, s a hieroglifából viszonylag korán a felirat is kifejlődött, azaz szöveggé vált, nem cáfolja a fentieket, inkább az írásfolyamat valóságos történetének eleve heteronóm természetéről árulkodik. Ennél fontosabb, hogy az írás: eszközre utalt kommunikációs forma, ismétlődő aktusok sorozata. Íráshoz szükség van valamilyen anyagra, amelyre írni lehet (puha agyagra, viaszra vagy éppen kemény, véshető kőre, valamivel puhább, de nem puha bőrre, fára stb.), s valamilyen íróeszközre, amellyel írni lehet. Ez az eszköz megint nagyon sokféle lehetett; a puha anyagban nyomot hagyó pálcika, a kemény követ kivésni képes véső, majd a papiruszon nyomot hagyó kihégyezett, festékes toll, majd a toll nevet megöröklő íróalkalmatosság, vagy éppen a természetes írón, vagy plajbász, stb. És amikor az írás már nem a bevésés aktusát jelentette, hanem „csak a nyomot hagyását”, akkor olyan anyagra is szükség lett, amely „színes”, vizuális nyomot képes hagyni. Ezt az egyszerűség kedvéért tintának is nevezhetjük, ám a „tinta” valójában nagyon sokféle, színben, vegyi összetételben különböző folyékony festékanyagot fed. S ezek pontos és világos megkülönböztetése az írástörténeti kutatás során sokszor perdöntő jelentőségűvé válik (kormeghatározó, hitelességellenőrző, stb.).

Mindez azonban „csak” fontos és látványos technikai kérdés, s bár ma már jól képzett specialisták egész hada dolgozik a biztonságos azonosításokon és leírásokon, gondolkodástörténeti szempontból a lényeg másban keresendő. A kommunikáció médiuma és következésképpen technológiája ugyanis magát a gondolkodást is alakítja. Új, nagy lehetőségeket nyit meg, s nagy deficitet, sőt torzulást eredményez. Az írástörténet igazi, nagy – önmagunkhoz is közelebb vivő – kérdései pedig éppen ezek a gondolkodásunk jellegét és teljesítményét is megváltoztató kérdések.

Itt igazában ezekről kell részletesebben szólnunk. Ezek teszik ugyanis érthetővé az íráshasználóvá váló parasztság új, felemás helyzetét.

*

Mi a különbség az orális és az írásbeliség teljesítőképessége között? A technológia különbsége önmagában is levezethetővé és megérthetővé teszi a két forma törvényszerű, inherens különbségét.

Az élőszó használata ma már „természetes” képességünknek mutatkozik – nem kell hozzá semmi. Hangképző szerveink testünk részei, mindig velünk vannak, bármikor használhatjuk. És nem csak a szorosan vett hangképzés szervei (például az egész úgynevezett „artikulációs bázis”, gégevel, hangszalagokkal, fogakkal, szájpadlással) vannak velünk, de közlésvágyunk, ismerettárunk (memóriánk), formakészességünk stb. is. Memóriánkban ott van egész addigi tapasztalatunk, így-úgy szerzett ismeretünk, de még „szótárunk” is, az a szó- és fogalomkészlet, amelyet, ha mondani akarunk valamit, mozgósítani tudunk. S a beszédaktus, amelyet realizálunk, gyors, mondhatnánk azonnali. Csak rajtunk, személyiségünkön múlik, hogy valamit kimondunk-e vagy sem, s ha igen, akkor milyen ütemben, milyen teljességgel. A másik válaszához leereagálásához sincs szükségünk segédeszközökre. Arckifejezésünk, gesztusaink, de még hangunk modulálása is, azaz metakommunikációnk is azonnal rendelkezésünkre áll, nem kell hozzá segédeszköz. Szinte automatikusan történik. Sőt a metakommunikációhoz még szándék sem föltétlenül szükséges – tudattalanunk is jelt ad magáról. Mindez persze hátrányoktól sem mentes. Elkapkodhatjuk a reakcióinkat, testünk pedig elárulhat bennünket, olyasmit is elmondva rólunk, amit jobb lenne titokban tartanunk. És az is előfordul, hogy a memóriánkban tárolt ismereteink elégtelenek a sikeres érveléshez, az eredményességhez. Pótlólag csak valami új „adat”, átvehető és fölhasználható argumentáció, riposztötlet, stb. tehetné hatékonyabbá a kommunikációkat, de testem, mint tapasztalatár, nyersanyagforrás, ezekkel már nem rendelkezik.

Az írásbeliség, technológia adottságaiból következően, másféle kommunikáció. Mindenekelőtt lassú és többszörösen összetett. Eszközök és háttér kell hozzá. És itt nemcsak a már említett íróeszközökre, s az íráshordozóra (pl. kő, cserép, papirusz, pergament) kell gondolnunk. Az írásnak föltételei is vannak; nem lehet bárhol, bármikor írni, csak meghatározott körülmények között. Ez időben lelassítja, és ugyanakkor elnyújtja az írásaktust, amelyet meg lehet szakítani, újra lehet kezdeni, akár többször is. Ha kell, részben vagy egészében át lehet fogalmazni a már leírtakat. Ez, mivel lassítja a folyamatot, egyszerre hátrány és előny. A késleltettség időt hagy a fölkészülésre, akár külső segédeszközök bevonására is, s ez a végiggondoltság esélyét teremti meg.

Az írásbeliség egyik nagy lehetősége az írásnak, mint rögzíthető s rögzített szöveg-univerzumnak a megléte. Az írás maga is bekerül e szöveg-univerzumban és gyarapítja azt, ugyanakkor más, előzetesen létrejött szövegek archiválása révén, támaszkodhat is egy ilyen ismeret- és tapasztalatár valamennyi előnyére. Az egyéni, emberi memóriának a sokszorosra áll az íráshasználó rendelkezésére.

Az írás ugyanis per definitionem *rögzített* szöveg. S így a banálisnak tűnő szentencia teljes mértékben igazolódik: „a szó elszáll, az írás megmarad.” S nemcsak egyszerűen megmarad, azaz archiválódik, de – éppen ezért – föl is halmozódik. Minden egyes írásaktus új szöveggel gyarapítja a szövegtárat, amelyet az írás, mint rögzítő eljárás meg is őriz. Egy nőtáncos vagy egy szavalóművész meghatározott méretű repertórral rendelkezik – csak annyi fér el a fejében. Az írással rögzített szöveg mennyisége azonban elvileg a végtelenségig bővíthető, s ha ez a „végtelenség” gyakorlatilag limi-

tált is (nincs elég hely a könyvtárban és a levéltárban minden szöveg megőrzésére), ami *de facto* létezik, az is akkora (s nem csak ma, de már több száz évvel ezelőtt is), hogy az egyéni memória szó szerint eltörpül e készlet mellett.

A tárolt szövegmennyiség azonban nem csak mennyiségi kérdés. A potenciális fölhasználhatóság lehetősége rejlik benne. S bár ez a fölhasználás is mindig szelektív, de az írás felhasználásának, az íráskultúrának már régen kialakultak az információsűrítő és -kummuláló eljárásai, amelyekkel elég jó hatásokkal lehet növelni a szövegtár érdemi fölhasználását. Másrészt az aktuálisan föl nem használt ismeretek egy másik alkalommal, más összefüggések között – akár sok száz év múltán is – elővehetők. (Ami „csak” az egyéni emberi memóriában tárolódik, ha egyszer kihullott, örökre elvész. S bár maga a nyelv is sok mindent megőriz, ezeknek a nyomolvasása igen alacsony hatásfokú – s igen nagy munka. Egy könyvtárban keresgélni, ehhez képest gyors és kényelmes munka.)

S innen, ebből a „mennyiségi” összefüggésből adódik, hogy a rögzített szöveg-univerzumra épített ismeretkör nem csak nagyobb terjedelmű, mint az oralitásé, de szerkezetileg is sokkal differenciáltabb; finomabb és mélyebb összefüggések fölismerését is lehetővé tevő. A nagy szellemek teljesítményei úgy rakódnak egymásra, hogy minden új nemzedék jeles alkotói az időben korábbi óriások vállára állva lép föl. Azaz nemcsak azt látja és láthatja, amit ő személyesen lát, hanem a számára adott magaslati pontból az elődök fölismerései is „láthatók”.

Ez persze csak bizonyos határok között nyereség; a ballasztanyag fölhalmozódása is igen sokszor bekövetkezik. Az írott, rögzített anyag esetében a jótékony, természetes felejtés kevésbé tud érvényesülni.

De az, hogy a fölhalmozódás mikor nyereség, és mikor teherterhel, az mindig konkrét, eldönthető és eldöntendő kérdés. Az írott szövegek sansza a nagyobb.

*

Az írásbeliség, mint kulturális technológia megnöveli a gondolkodás lehetőségét. Az írás, mint rögzített és archivált szövegek előállítója, teaurálja is a gondolatokat, s ebből a gondolattárból bármikor elővehető a szükséges gondolat vagy „adat”, stb. S ha a készletből éppen hiányzik az, amire az adott pillanatban szükség lenne, az is gyorsan kiderül. Ez a felismerési lehetőség meggyorsítja és megnöveli a fölhasználható gondolati anyag hatékonyságát. Ez pedig, már csak mennyiségi okok miatt is, jelentősen megnöveli a megoldásvariációk számát, azaz megnő az optimális választás lehetősége. Nem csak a jelen pillanat, az itt és most aktuálisan létező teljesítmény áll rendelkezésünkre, hanem időben és térben nagyon távoli teljesítmények tömege is. Nem minden pillanatban születnek óriásai a szellemnek, de a mindenkori jelenben már ezekből az óriásokból (s teljesítményeikből) is nagyon gazdag készlet halmozódott föl. A filozófiát és a matematikát megteremtő görögök, a birodalomépítő gyakorlatias racionalitást csúcsra járató rómaiak, az egyistenhiten alapuló moralitást megalkotó zsidók, a klaszszikus „modern” filozófiát kidolgozó „nagy németek” sora Kanttól Hegelig, a „semmi-ből egy új világot”, egy új geometriát teremtő magyar Bolyai, a relativitáselmélettel és

a kvantummechanikával technikai robbanást kiváltó európai tudósok új absztrakciós dimenziókban vezető munkája, a „modern” minden addiginál hatékonyabb gazdasági logika megsejtői, kikísérletezői, igazolói és (hozzájuk képest is új lehetőségeket fölviláglató) nagy „kritikusaik”, akik alapjaiban változtatták meg az emberi élet adottságait, stb., stb., ma mind rendelkezésünkre áll. S akkor még nem beszéltünk a mindennapokat radikálisan átalakító apró technikai fölismerések és találmányok tömegéről (a ma már trivialitásnak tűnő keréktől az okostelefonig), amelyek a nagy gondolatok aprópénzre váltásának lehetőségét mutatja. S főleg nem beszéltünk arról, hogy ez a roppant nagy gondolatkinccs nem egyedi, izolált „gondolat”, hanem valamely rendszeren belül elhelyezkedő, rendszerspecifikus gondolat. Ahol maga a „rendszer” is fölhasználható kognitív teljesítmény.

A gondolkodás lehetőségeinek a megnövekedése persze nem problémátlan. A készlet, amely fölhalmozódott, nem egyszerű, homogén gondolathalmaz, hanem heterogén, részben rivális, részben önmagán belül is ellentmondásos gondolatok készlete. Nem csak ismerni kell őket, de választani is tudni kell közülük. Azaz a készlet egyszerre lehetőség és gond. De így is sokkal nagyobb innovatív potenciál rejlik benne, mint (bármelyik) orális hagyományban. Az írásbeliség, természetéből adódóan dinamizáló tényező, és nagyon nagy variabilitást kínál föl.

A készlet, amely az írás megrögzítő és archiváló szerepe révén jön létre, nem csak szóródik, azaz „vízszintesen” tagolódik, de „függőlegesen” is. A készlet elemei nagyon különböző *absztrakciós szinteken* helyezkednek el. Bizonyos, valóságtól elvonatkoztató karaktere minden gondolatnak van, de egy eseménytörténeti elbeszélés (pl. allegória, példázat) sokkal kevésbé absztrakt karakterű, mint – mondjuk – a kvantummechanika, amelyet annak idején már a szomszédos tanszéki folyósón sem értettek. Egy tudományos szekta birtoka volt, és széleskörű igazolását csak gyakorlati következményei valósították meg.

Az absztrakciós szintek különbözősége a készleten belül, két, nagyon különböző ponton is fontossággal bír. Az egyik: ma a gyakorlati gondolathasználat teljeséggel heteronóm. Egy mai lakás eszközállománya például nagyon különböző időpontban született gondolatok materializációja, nem egyetlen – aktuális – pillanaté. S ezeknek az eszközöknek a gondolati alapjait, a beléjük rakott kognitív teljesítményt a mai használók nagy többsége már nem is érti, nem is látja át, csak mechanikusan él vele. A másik: ez az absztrakciós dinamika gyakorlatilag csak fölfüggeszthető, ideiglenesen megállítható, de le nem zárható. Elvileg minden absztraktum tovább absztrahálható.

Ez nagy lehetőség (s persze nagy veszély), de ez csak az írásbeliség bázisán valósítható meg. Az oralitás ezt a lehetőséget nagyon alacsony szinten tartja, gyakorlatilag kizárja, blokkolja.

Itt a rögzített szövegű és a hagyományalapú kultúra viszonyának nagyon komplikált kérdéskörével szembesülünk.

*

Az oralitás és az írásbeliség viszonya nem a szimpla linearitás. Az írásbeliség megjelenése ugyan időben követi az oralitást, azaz későbbi fejlemény, de azt teljesen soha, sehol nem számolja föl; párhuzamosan futnak. Sőt vannak hosszú történeti periódusok, amikor a „magas kultúrák” írásbeliséggel egy időben jelentős rétegek „fősodrá” kultúrája még mindig az oralitás; az íráshasználat pedig, ha egyáltalán megjelenik e rétegekben, csak nyomokban, periférikusan fordul elő. Ilyen volt például a 19-20. század elég nagy részében Magyarország is. S mivel a parasztság már-már önelvű, *társadalom alatti társadalmat* alkotott, amely már méreténél fogva sem volt lebecsülhető történeti tényező, az egész magyar („magyarországi”) társadalom meghatározó komponensének szerepébe került. Nemcsak gazdaságilag („agrárország”, majd „agrárpari ország”), de szociológiailag is, mint a kapitalista fejlődés „gátja”, fékezője, s mint szociális teher (1919 után: a „hárommillió koldus országa”). Amely kulturálisan is kettészakította az országot s olyan hamis ideológiai konfliktusba szervezte a valóságos ellentéteket, amely, próteuszi alakváltozatban, máig itt kísért.

Mindebből, egyebek közt, az is következik, a paraszti írásbeliség nem zárt, izolált téma, amelyet önmagára szűkítve lehetne vizsgálni. Az írásbeliség kérdése a magyar paraszttársadalom esetében is csak az oralitás/írásbeliség tengelyen értelmezhető helyesen. Azaz a paraszti íráshasználat dokumentumai *nem* pusztán *forráskiegészítő anyagok*, amelyeket a néprajz szabadon használhat föl a saját, tradicionális nézőpontja szerint. Ellenkezőleg: olyan, sokfelé ágazó, mégis egységes történeti fejlemény leképeződései, amelyeket csak több diszciplína összehangolt munkája képes adekvátan értelmezni és leírni.

*

A kutatás elsődleges feladata természetesen a paraszti íráshasználat dokumentumainak föl kutatása és összegyűjtése – végeredményben egy nagy szövegtörzs létrehozása. Egy ilyen gyűjtemény létrehozása elvileg sem egyszerű. A számba veendő dokumentumok ugyanis részben már ma is közgyűjteményben vannak, egymástól elkülönülve, de nem egyben, hanem különböző rendű és rangú intézményekben szétszórva, más jellegű anyagokkal összekeverve. Részben, a gyűjtemény maga is különböző helyekről remélhet eredményt, különböző időpontokban s ez az anyag mindjárt szét is szóródik különböző lokális, regionális vagy éppen országos intézmények állományába. Ráadásul az anyag egy része magánkézben van, s alighanem marad is; a tulajdonosok nem válnak meg tőlük. A szövegtörzs létrehozása tehát csakis úgy képzelhető el, ha valamelyik erős szakmai háttérű közgyűjtemény ennek az anyagnak a központi gyűjtőhelyévé válik, ahová a még szabad dokumentumokat el lehet helyezni – s ahová a már ismert, de „foglalt” dokumentumok jó minőségű másolatai is elhelyezhetők. És ahol persze megvannak az archiválás szervezeti és személyi föltételei is. (Az archiválás maga is bizonyos speciális szakértelmet igényel.)

Az egy helyre gyűjtés jó kiegészítése és egy fontos lépéssel való továbbvitele lehetne egy kis példányszámú, de nyomtatott (!) adattár-sorozat elindítása és (legalább) évenkénti kiadása. (A mai „korszellemnek” megfelelő online formától nagyon óvni kell.)

minden illetékest. Hogy miért, az messzire vezetne, de témánk karaktere egy-két észrevételt talán kimondatlanul is sugall.)

Ha mindez, bármi okból, nem lesz megvalósítható, akkor – sajnos – marad a szórványközlések gyakorlata. Ez is hoz természetesen eredményeket, de az átfogó értelmezésnek nem igazán kedvez.

A kérdés veleje persze, túl a szervezési és technikai kérdések horizontján, az: mik azok a dokumentumok, amelyeket gyűjteni és földolgozni kellene? Az eddigi kutatások néhány, jól elkülöníthető forráscsoportot preferálnak. Verseket (ideértve még a vőfélyverseket is), „naplókat”, parasztkrónikákat, s – némileg kilógva e sorból – leveleket, elsősorban úgynevezett katonaleveleket. Ezek természetesen nem fedik le a számba jöhető források teljes körét, s nem is biztos, hogy ezek a legfontosabbak. A „versek” például bizonyosan túlértékeltek, keveset adnak hozzá a folkloristák korábbi munkájának eredményeihez. Létük, illetve kiemelt kezelésük, csak egy esztétikai szempont túlértékelését mutatja. Sőt az oralitásból már följegyzett ilyen anyagoknak ezek a véletlenszerűen lejegyzett darabjai inkább csak a gyöngébb, jellegtelenebb „hulladék” körébe tartoznak. A vőfélyversek például tipikusan ilyen szövegek, tudományos hozadékok alig megy túl ennek az átmeneti típusnak az észlelhetővé tételén. A naplók és a krónikák kutatói kedvelése már indokoltabb, de az „esztétikai” szempontokra való figyelés jellegzetesen „néprajzos” szemléleti és metodikai félreértés. Amennyiben ezek a dokumentumok a folklórizmus írásos folytatásai az érdektelenebbek közé tartoznak. Igazi hozadékok ma még jórészt homályba vész.

A levelek, így mindenekelőtt a katonalevelek, már izgalmasabbak, és a folyamat természetéről is jobban vallanak, mint az előbbieken említettek. Néprajzosok, például Bálint Sándor is fölfigyeltek rájuk, de aligha véletlen, hogy ezeket már főleg a történészek némelyike (például Hanák Péter, Romsics Ignác) méltatta figyelmére. Ezek ugyanis már nem tudálékos parasztemberek „ünnepi” megnyilatkozásai, hanem a való élet történéseinek írásos leképezései és alakításai. A levelek léte a vágyott beszédaktus (megszólalási igény, információszolgáltatás, stb.) írásos „pótlékai”. Ezek is mintákat másoló írásforma darabjai, de gyakorlati funkciójuk az elsődleges – a levél írójának is, címzettjének is. Már eddig is elég sok levél vált ismertté, számuk előreláthatóan jelentékenyen növelhető is lesz – s ez az a forrástípus, amelynek gyűjtésére, szövegkorpuszba szervezésére érdemes lenne még nagyobb s módszeresebb figyelmet fordítani. Ez az anyag, észre kéne már venni, jóval több, mint történeti kuriózumok, „színező” adalékok sorozata, amelyből „csipegetni” lehet.

A paraszti írásbeliség legfontosabb termékeire azonban alig valaki figyelt föl. Pedig az 1890-es évektől van egy olyan megszólalási forma, amely evidensen ide tartozik, de egyáltalán nem kuriózus fejlemény, s evidensen gyakorlati rendeltetése volt: a hírekben, beszámolókbán, sőt cikkekben való *politikai megszólalás*.

Aki átlapozza a századvég agrárszocialista lapjait, az a hivatásos tollforgatók cikkei mellett agrárszocialista beállítottságú paraszti aktivisták megszólalásaival is rendszeresen találkozhat. Hírek és beszámolók egy-egy mozgalmi eseményről, nyilvános rendezvényről vagy éppen valamely „közéleti” téma cikké szerkesztéséről sorozatban jelentek meg kisebb-nagyobb közlemények. (Az írók közt még lányok, asszonyok is fölfedezhetők.)

S a cikkíróknak ez az új típusa más fórumokon is föl-föltűnt. A magyarországi szociáldemokrácia központi lapjában, a *Népszavában*, és a párt agrártagozatának lapjában, a *Világszabadságban* például Csizmadia Sándor is sűrűn publikált. (Ő verseket, sőt röpiratokat is rendszeresen írt, neve alatt könyvek sorozata jelent meg.) Sokakat meglephet, de tény, Csizmadia németből még fordított is, egyik fordítója volt pl. a Szabó Ervin-féle Marx–Engels-válogatásnak; – s horribile dictu – még a német szociáldemokrácia elméleti folyóiratában, a Kautsky szerkesztette *Neue Zeiten*ben is szerepelt írással. A jobb módú parasztok oldaláról Csizmadia természetes pandantja volt a szintén vásárhely-kutasi Gregus Máté, aki, ha valamit el akart érni, rendszeresen publikált a vásárhelyi lapokban. Gregus egy paraszttípus nagy formátumú képviselője volt, közsgalapító, s ő már csak azért is említendő itt, mert gyakorlati ügyek elintézése érdekében tudatosan használta a nyomtatott sajtót. Ütközött, érvelt, javasolt, élt a nyomtatott betű sokrétű lehetőségeivel.

És a paraszti írásbeliségről nem lehet szólni a kisgazdapárti „csizmások” megemlézése nélkül, akik cikkekben, parlamenti felszólalásokban a politikai küzdelmek hatásos aktorai lettek. (Parlamenti felszólalásaikat az *Országgyűlési Napló* is rögzíti, ezek maguk is az írásbeliség dokumentumai.)

Közülük a legjelentősebb kétségkívül maga Szabó István (a „nagyatádi”), aki nemcsak pártja – élőségban és írásban egyaránt rendszeresen megnyilatkozó – vezére, országgyűlési képviselő és miniszter lett, de igazi politikai autoritás is. Olyan parasztpolitikus, akit mindenkinek komolyan kellett vennie. (Nota bene: az arisztokrata miniszterelnök, Bethlen István gróf, hogy céljait elérje, kénytelen volt belépni a nagyatádi Szabó vezette kisgazdapártba! Ennek van némi pikantériája.)

És amikor a népi mozgalom paraszti ága: Veres Pétertől mondjuk Szabó Pálig, s másokig szinté fölléptek a történelem színpadára, az ideológiai tabló paraszti színei is markánsabbá lettek, a magyar kultúra küzdőterén egy *paraszti szólam* is egyre jobban jelen volt. Szóban és írásban egyaránt.

Summa summarum: az írásos paraszti megszólalás az 1890-es évektől egyre erősebb és egyre markánsabb kontinuumot rajzol ki.

*

A paraszti íráshasználat dokumentumainak elemzése előtt nem kerülhető meg a paraszti írásbeliség megjelenését és terjedését lehetővé tevő történeti körülmények áttekintése. Mindenekelőtt az íráshasználatot előmozdító szervezeti és intézményrendszer, a „népművelést” is szolgáló eszközrendszer számbavétele az, ami nem spórolható meg.

A folyamat generáló centruma, „lelke” a népoktatási törvény volt, az akkori kulturális miniszter, Eötvös József programja. Nem ő volt persze a legtöbb költségvetési pénz fölött rendelkező miniszter, de az alapokat, a reformkorszak szellemét realizálandó, ő rakta le. A tankötelezettség elve, az iskolarendszer kiépítése, iskolák, tanítók munkába állítása a legnagyobb jelentőségű fordulat volt a magyar parasztság modernkori történetében.

Az eötvösi programnak számba vehető statisztikai és intézménytörténeti következményei lettek. Az írni és olvasni tudók számának alakulástörténete statisztikai sorozatokban is rendezhető, földrajzi megoszlásban is. A kiépülő iskolarendszer alsó szintjén szerveződő elemi iskolák száma, a tanítók és tanulók létszáma is fölmérhető. (Kontrolladatok: a változatlanul írás- és olvasástudatlanok zöme, csaknem egésze a paraszti népességből került ki; ezek száma mérhető módon csökkentette az eredményeket.) A regionális, sőt akár egyetlen, egyedi lokális adatsor precíz számbavétele is a tényleges viszonylatok pontos mérésének feltételeit javítja. Számbavehetők az ide vonható tankönyvek, oktatási segédletek, elsősorban az ábécés és olvasókönyvek – ezek anyagának sokrétű és minuciózus elemzése megkerülhetetlen. És az iskolán kívüli népművelés intézményeinek és eszközeinek számbavétele sem hagyható figyelmen kívül. A legfontosabbaknak, az olvasóköröknek már most is elég nagy, bár szétszóró irodalma van, de az olvasóköri élet speciális, kognitív nézőpontot is érvényesítő újraértelmezése, új adatokkal való kiegészítése még várat magára. (Az eddigi, s a várható eredmények termékenyítő szerepet játszhatnak témánk legszűkebb értelemben vett kutatásában is.) A „nép” fölvilágosítását és orientálását szolgáló, sokszor ponyvának álcázott füzetes kiadványok, például a *Magyar Mesemondó* néven kiadott, igen elterjedt sorozat komplex vizsgálata is e folyamat finomabb szerkezetű leírását segíti elő.

Az ábécés és olvasókönyvek szisztematikus tartalomelemzése összekapcsolhatja az alfabetizáció folyamatának leírását, a szövegek világképének, rejtett előfeltevéseinek feltárásával.

Az írásbeliség közvetítette új kulturális tartalmak alaprétegét nyilvánvalóan az ábécés és olvasókönyvek juttatták célba. Ezeknek a kognitív nyelvészeti elemzése olyan értelmezési keretek és nyelvi eszközök jelenlétét mutathatja ki, amelyeket a „hagyományos”, tartalomfölmondó interpretáció még észlelni sem képes. De számolni kell egyéb, nem kifejezetten a „nép” művelését célzó, kereskedelmi vagy egyéb érdekű nyomtatott szövegek hatásával is. Ezek, például az olcsó, krajcáros lapok s az ugyancsak olcsó, igazi ponyvanyomtatványok rivális értelmezési irányokat nyitottak meg az új olvasóréteg előtt. Jelentőségüket részben az olvasási kedv fönntartása adta, részben a pseudoinformációk, hamis hírek, „modern” mítoszkezdemények érdekes, „jól érthető” formában való rendszeres terjesztése adja. A modern tömegkultúra kibontakozása itt érhető tetten. E folyamatot sem lehet tehát figyelmen kívül hagyni.

Az alapfolyamatot, az írás- és olvasás gyakorlatára épülő kultúraalakítást persze beépített fékek lassították és torzították. Mindenekelőtt az egyház változatlanul élő ideológiai monopóliuma, a vallási tanok intézményes egyházi aktualizálásának privilégiuma. A mindennapi életet tagoló ünneprend, a templomi szertatások hagyomány és hatalom-szentesítette rituáléja, a szent szövegek papi szelekciója és interpretációja, a kanonikus imakönyvek (amelyek sokaknak, főleg nőknek csaknem egyetlen olvasmányai voltak), stb. jelentősen meghatározták az élet értelmezésének „szótárát”, az élő frazémák körét. A világ leképezésének nyelvét, metonímikus logikáját. S így az egyház egy olyan nyelvi univerzumot tartott működésben, amely már rég elszakadt a paraszti élet valóságos érdekeitől, autochton logikájától, és „valláserkölcsei” példázatanyagával a realitásképzést jelentősen akadályozta. Ugyanakkor az adott viszonyokra ráütötte a szakralitás illegitim pecsétjét.

Mindez szükségessé teszi a „hivatalos”, egyházi beszédmód, a „népi”, például agrárszocialista vallásértelmezés, a szakadár, szektaszerű szerveződések, például a nazarénusok közösségi életének komparatív vizsgálatát. S megvizsgálandó a „nép” körében élő alsópapság egyedi, esetleges csak helyben érvényes szerepfelfogása is. Ismeretes volt közöttük olyan is (például a szegedi tanyavilágban), akit a kortársak a „népoktatás apostolának” tartottak. Vagy olyan parasztpapok is akadtak, mint például Kálmány Lajos, aki nemcsak a magyar folklorisztika egyik legnagyobb leletmentőjeként fejtett ki nagyon fontos tevékenységet, de papi hivatását is a maga, egyházi fölöttesei által renitensnek minősített módján végezte.

A közvetítés főszereplői, persze pro és kontra, a falusi, tanyai tanítók voltak. Szerepük a tényleges kultúra közvetítésében aligha becsülhető túl. Szerepüket az *írás, olvasás, számolás* közvetítésére leszűkíteni azonban hiba; működésüket a hétköznapi erkölcsi indoktrináció szerkezete és tartalma is minősíti. És szükséges, hogy ez a kettség, a maga empirikus esetlegességében, a kutatás tárgya legyen.

Egy dolgot viszont ezzel az átalakulással összefüggésben nagyon világosan kell látnunk: a folyamat meghatározója még nagyon sokáig, 1945-ig bizonyosan nem az írásbeliség, hanem az orális volt. A hagyományos néprajztudomány tehát e korszakra vonatkozóan nem válik fölöslegessé. Sőt az igazán hatékony megközelítése a témának csak a néprajzi, történeti és írástörténeti vizsgálati metodika kombinálása, egyesítése lehet.

*

A szorosabb értelemben vett írástörténeti/írásbeliség történeti elemzés, amely e kutatási irány lelkét jelenti – *nyelvi, kognitív szövegelemzés*. E vonatkozásban a hagyományos, például néprajzi kérdésfeltevések és módszerek nem igazán eredményesek; itt csak egy speciális ismeretkritikai megközelítés hozhat új és valódi eredményeket. És ezt leginkább a kognitív nyelvészet közelíti meg. Az elemzés több, elkülönítve végrehajtott fázisban végezhető el – újdonsága is csak a részeredmények utólagos összekapcsolásában mutatkozik meg.

Az első, szembeötlő kihívást a hangzó anyag betűkké, betűk sorozatává alakítása jelenti. Aki ír, az mindig valamely elgondolt, élőszóban is elmondható gondolati anyagot ír le, alakít át írásjelekké. De minden ilyen transzformáció két véglet között mozog, illetve helyezkedik el. A hangokat, a betűkészlet minőségétől függően, leírhatja fonetikusán, „hangzás szerint”, vagy valamilyen átírási norma, például egy „helyesírási szabályzat” előírásai szerint. Helyesírási szabályzat, ismeretes, nem volt mindig csak idővel, az íráshasználat viszonylag kései szakaszában jelent meg, s még utóbb is többször változott. Aki szabadon, csak a hangzásra figyelve ír, szabályozatlan, esetleges szöveget állít elő, s ugyanannak egy másik leírásával sem teljesen azonos az eredmény. (Ezért van, hogy a könyvtáralapító főúr is másképpen írta le a nevét, mint fia, a „legnagyobb magyar”: Széchényi / Széchenyi. És ezért van ugyanannak a szónak többféle írásalakja.) Az írás persze nemcsak betűkből áll; hanem különböző írásjelekből is. Van jel, például a pont, amely egy gondolategység, egy mondat lezárására szolgál; van jel, például a vessző, a pontosvessző, a kettőspont, amely voltaképpen

egy gondolat/mondat belső tagolójele; a tagolást végzi. Vannak jelek, amelyek egy hiányzó betű helyett jelennek meg a leírt szövegben; a régebbi magyar nyelvben ilyen volt a nagyon gyakori aposztróf, amely a már fölöslegesnek érzett, de eredetileg oda tartozó betű helyett, e betű jelzésére szolgált. (A héberben ilyen jelzés a hiányzó, csak odaértendő magánhangzók úgynevezett „pontosítása” volt) Ma, egy magyar szövegben meglepően sok jel fordul már elő, mindegyik külön funkcióval: idézőjel, kötőjel, elválasztójel stb. Minden jel értelemalakító; tagol, összekapcsol vagy szétválaszt, hangsúlyt ad, hangsúlytalanít és így tovább. Azt kell mondanunk, egy értelemegészt csak a betűk és a jelek együtt alkotnak, pontosan érthetővé csak így válik a szöveg. És egy szöveg nemcsak egy-egy mondaton belül tagolódik; a mondatok vagy mondatrészletek között is van, jelzett, tagolás. Ilyen például az új bekezdés (régebben: kikezdés) jelzése. Elmondható, hogy amíg az előbeszéd jelentését a hang, a szituáció, a metakommunikáció megannyi jele teszi jól érthetővé, pontossá, ugyanezt az írott szöveg esetében a betűk és jelek rendszere végzi el.

A paraszti íráshasználata alapkérdése az, hogy az adott, konkrét szöveg a fonetikus és a szabályozott írás között számtalan átmenet melyik stádiumát mutatja? Nagy általánosságban azt lehet mondani, a paraszti írásgyakorlat közelebb áll a fonetikus íráshoz, mint a szabályozotthoz, és sok esetlegességet mutat. Az igazán árulkodó a jelhasználat. Nem csak a használt, de a hiányzó jelek is minősítik a szöveget. Ennek megítéléséhez célszerű figyelembe venni mind a virtuális jelkészletet, mind az akkori hallgatólajos vagy/és explicit szabályzatban szereplő jeleket. A tét a gondolat kifejezés pontosságának felismerése.

A második fontos művelet a szöveg „szótárazása”. Egy-egy szöveg szóanyagának szótárszerű számbavétele, függetlenül attól, hogy valamely szó hányszor szerepel a szövegben. A szavak elkülönítése, értelmező szótárszerű azonosítása nagyon sok mindent elmond a vizsgált szövegről. A szógyakoriság regisztrálása más szempontból tanulságos; egy-egy szó terheltsége ugyanis tematikai és/vagy érték hangsúlyokat tesz fölismérhetővé. E szótárazás elsősorban hosszabb szöveg esetében beszédes, de akár egy rövid, párhuzamos szöveg esetében is fölismérhető tanulságokat hoz. Még rövid szöveg esetén is árulkodó jelzés például a szóbizonyosság/szószegénység, egy-egy szó szövegben belüli súlya, aránya. Ha pedig ugyanattól a kéztől két vagy több szöveg is rendelkezésre áll, kitágul az értelmezés tere, jobban kirajzolódik a jelentés architektúrája.

A szóanyag saját belső tagoltsága is van, s a legelnagyobb jelentésfelosztás szerint is megkülönböztethetők az igék, a főnevek és a melléknevek, mondatrészletek pedig például a predikatív szerkezetek jelenléte. Az igék, természetük szerint, a mondatba foglalt cselekvések, történések tényét teszik észlelhetővé. A főnevek (köztük is leginkább a személynevek, földrajzi nevek, cégnevek stb.) automatikusan jelzik, kiről, miről szól a történet. És a szóanyag ilyesféle szétválogatása, teljes körű értelmezése föliskiceli a szöveg szemantikai térképét, „domborzati viszonyait” is. (Csak zárójelben: a névanyag összetétele miként egyes magánhangzók is, földrajzilag is lokalizálják a szöveget.)

A főnevek absztrakciós szintjének meghatározása a konkrét/absztrakt tengelyen helyezi el a szöveget. Az elvonatkoztatás lehetősége benne van az írott szövegben, de az absztrakció mindig egyéni, személyes teljesítmény, amely valamilyen cél érdeké-

ben, a feladat természete szerint következik be. A paraszti írásgyakorlat számára nagy kihívás és ugyanakkor jelentős lehetőség is ez, de elérése semmiképpen nem automatikus. Már az is tanúságos, hogy mikor, milyen összefüggésben, milyen cél érdekében kerül alkalmazásra.

Magától értetődő, evidens összefüggés, hogy minden szövegnek van *témája*, amelyről szól. A paraszti írásbeliség dokumentumainak témák szerinti áttekintése és csoportosítása azonban életet visz ebbe az üresnek látszó összefüggésbe. Nem utolsó kérdés ugyanis, hogy az írás paraszti művelői számára mik voltak az érdekes, megőrkítésre érdemes témák, milyen témakör érdemelte ki az írásos megőrkítést.

Minden szöveg él előre rögzített szókapcsolatokkal, *frazémákkal*. A legnagyobb szellemek éppúgy élnek ilyen instant beszédelemekkel, mint a „legegyszerűbb” emberek. A frazémák használata elsősorban nem úgynevezett „műveltség” kérdése; az oralitásra éppúgy jellemző, mint az íráshasználatra. De nagy kommunikációs előnyei vannak. Olyannyira, hogy mint a kognitív nyelvészet már fölfigyelt rá, hatásosan lehet élni velük. A több jelentés rétegű nyelvi kép, mint instant jelentése jól bevált hordozója, amely ugyanakkor bizonyos mértékig többféle jelentés felé is nyitott, s érzéki képisége könnyen fogyaszthatóvá teszi – a mai kampányguruk egyik hatásos propagandafegyverét alkotja.

A frazémák, nem mellesleg, mindig utalnak valamely korábbi szövegre, szövegekre, így egy, akár nagyon messzire vissza- és elvezető szövegközi utaláshálóbba is bekapcsolják a szöveget. Ez nem föltétlenül személyes network, csak szövegnetwork, de mint ilyen is messzemenő történeti szemantikai összefüggéseket hoz fölszínre. (E téren a folklorisztikának van némi helyzeti előnye, hiszen a proverbiumok kutatása régi, hálás tudományos téma; eredeti klasszikus szövegekre megy vissza. A paraszti íráshasználatból kinyerhető frazémák ismerete nem az esetleg régi időkbe visszavezető „előkelő” származás miatt, hanem a frazéma *aktuális élete* miatt fontos. Ezekbe képződik le az új jelentés.

Az a nagy szövegkorpusz, amely előbb-utóbb összeáll, a paraszti szövegdokumentumokból, a szisztematikus áttekintés nyomán számos, jelenleg még legfőljebb csak sejthető összefüggést tesz majd fölismerhetővé.

*

Minden írott szöveg beletartozik az írott szövegek kisebb vagy nagyobb hálózatába. Ezt az összefüggést a szöveg jelzi is valamiképpen, de explicit alakban csak nagyon ritkán. A nyelv azonban megőrzi saját előzményeit, előtörténetét, s ha enigmatikusan is, utal rájuk. Ezek az utalások sokszor örökre feloldhatatlanok maradnak, azonosításuk sokszor nem is éri meg a fáradságot. De vannak esetek, amikor ezek a kódfejtések lehetségesek is, szükségesek is. És a paraszti írásbeliség története szempontjából ezek sok tanúsággal szolgálhatnak. A kutató feladata itt teljeséggel analóg a régiség filológiájának feladataival. Ugyanúgy ahogy például Anonymus „forrásai” is jó arányban azonosíthatók, azonosítható a paraszti szöveg is. Az azonosítás persze utóbbiak esetében sem teljes körű, de a megismerhető is sok tanúsággal szolgál.

Az egyik tiszasasi családi „krónikában” például több lejegyző is egy latin kifejezéssel nevezi meg magát: „*Ego szum kripszki István Csató.*” A latin kifejezések ismerete nem tartozik a paraszti ismeretek törzsanyagába. Ide a krónikába tehát kívülről került be. De az írásmód, a fonetikushoz közelítő átírás nyilvánvalóvá teszi, hogy aki leírta, nem látta és nem másolta a szöveget, hanem csak hallotta. De kitől? A gyanúba vehető forrásról maga a szöveg szól, amikor megemlíti az egyik rokont, aki már „nagydeják”. (Ez a rokon később a helyi református egyház „gondnoka” lett.) A közvetítés itt tehát nyilvánvaló; a lejegyző ismeretfitogtató tudálékossága azonban árulkodó – az írásnak reprezentációs szerepe is volt. Ugyanez a krónika beszámol az 1879-i tiszai árvízről is. A szöveg egy része a lejegyző autopsziás ismeretein alapul, a másik része – pl. a *Víz Szegedet* is elsöprő következményeiről – viszont csakis idegen forrásra mehet vissza. Logikus a föltevés, hogy sajtóhírekre. De mely lap híreire? A megoldáshoz a nyelvben rejlő utalások vezetnek el. Amikor a lejegyző Szegedet „második királyi városként” emlegeti, egy jól azonosítható lap konkrét híradására utal.

De miért célszerű itt a pontos, konkrét azonosítás? Azért, mert csak ez kapcsolja bele a szöveget a szövegek valóságos hálózatába. A hipotézis csak irodalmi fikció, s mint minden fikció, külön – hamis – pályán mozog. Durván fogalmazva, csak homályos mese. A konkrét, pontos azonosítás viszont a reálisan létező hálózatba kapcsolja be a szöveget.

Pepceselő, babra munka az ilyesmi, kétségtelen; sok minden kell hozzá. Az ismeretek valódi rendjének fölismerése nélkül nem történhet meg.

*

Aki a paraszti írásbeliség kutatásában valami érdektelen, kuriózus történeti témát lát, az nagyot téved. Igaz, klasszikus parasztság ma már Magyarországon sem létezik, az agrárium népességét legfőljebb utóparasztságnak lehet tekinteni, akik felemás, átmeneti élethelyzetben keresik meg kenyerüket, és már sokmindent átéltek, maguk is megváltoztak. Számukra az íróeszköz már rég nem a toll vagy a ceruza, hanem, ha egyáltalán írnak, az okostelefon, amellyel sms-t éppúgy tudnak írni, mint Facebook-bejegyzést, papír és önkontrol nélkül. A mai már egy merőben más kommunikációs világkorszak. Ma a digitális ketyerek hálózatának önkényuralma tartja hatalmában az embereket – az utóparasztságot is. Ám a valóságfeldolgozás aszimmetriája ma még nagyobb, mint az oralitásból az írásbeliségbe való átmenet korában volt. Azok a gondolkodási műveletek, amelyek a hagyományos írásbeliségben benne rejtettek, ám nagy rétegek, körülményeik következtében sohasem tanulták meg használatukat, ma deficitként jelentkeznek. S a művelési szabályok szisztematikus alkalmazása e körben még ma sem rutinszerű. Közben azonban egy „kényelmes”, látszólag nagyon hatékony, ám végzetesen szeszélyes és önkényes technológia kiszolgáltatottjai lettek. A lépések, amelyeket nem tettek meg korábban, ma már mint hiányzó tapasztalat ütnek vissza. Az elmulasztottak jelenléte inverzben alakítja a folyamatokat.

Tetszik, nem tetszik, az emberi gondolkodás finoman elágazó, sokszor elrejtőző és össze-vissza kanyargó ösvényeit végig kell járni, meg kell tapasztalni. Egyes szaka-

szokat, kényelemből, nem lehet átugrani, kihagyni. A gondolkodás kognitív szabályai mára sem egyszerűsödtek le, sőt időközbe inkább komplikáltabbak lettek.

A „google”, amelyhez sokan óvatlan kézzel nyúlnak, a rossztanulók kezére csap.

Lengyel András

Irodalomtörténész, Szeged

András Lengyel

Research on the history of peasant literacy The theoretical background – in a nutshell

The paper starts from the borderline between orality and literacy. It takes into account the cognitive consequences of the transformation and recording of spoken language into visual signs: the temporal separation of communication (communication and reception), the loss of metacommunication, the storage and accumulation of recorded information, the temporal and spatial expansion of the possibilities of using the recorded information, the possibilities and yields of abstraction and analysis of the recorded information, the recognition and purposeful exploitation of the genealogy of current knowledge, etc. There is a considerable gap between the repertoire of oral memory and the potential of the knowledge recorded, accumulated and used in writing.

Research into the specificities of peasant literacy depends on the systematic enumeration and analysis of historical sources. In principle, all the written texts of peasant society belong to this category, but they are only partially included in the field of historical archiving. Most of it is scattered and imperceptible. Today, their collection is a special task and access to this material is still possible. The main nodes, roughly, can be identified as follows: the peasants' own notes about their traditions and rites (e.g. grooms' texts) (this just crosses the boundary between the oral and the written), communication between situations (e.g. correspondence between the enlisted soldier and his family, the transcribers and readers of these texts are often "strangers"), memo notes, sometimes in a chronicle-like narrative form (about the weather, agrarian production, family events, births, deaths, etc.), occasional, accidental media reports (e.g. news reports about a "community event" or the grievances of peasant life), mediated political statements of enforcement of interest (e.g. articles in agrarian socialist newspapers, letters to the editor), "real", conscious publicity (e.g. by Sándor Csizmadia or Máté Gregus) with the demand to have a say in things, live and written expressions in the institutional forums of peasant politics (e.g. representation in the Smallholders Party of István Nagyatádi Szabó, and later in the parliament as "MPs in boots"), emergence as literary authors in the literary public (at the highest level in the peasant line of the so-called "folk writers", from Péter Veres to Péter Szabó).

One of the prerequisites and an important part of the research is the conscious and institutional collection of the corpus of texts. Another possible aim is to produce as many case studies as possible using the tools of cognitive linguistics.

A tiszántúli árterek tájhasználat-változásának társadalmi-történeti okairól és következményeiről

BEVEZETÉS

A Kárpát-medence földrajzi felépítése sok tekintetben befolyásolta a különböző történeti kultúrák területi elrendeződését és a különböző földrajzi környezetekhez igazodó tájhasználatát. A szabályos medenceszerkezet, a peremek magasabb tagolt hegységei, alacsonyabb köztes hegységekkel elválasztott – főleg síkságokból, részben dombságokból álló – kiterjedt belső medencék igen eltérő tájhasználatok kialakulását tették lehetővé. A Kárpát-medence fontos jellemzője a domborzati tagoltsággal összefüggően a centrális vízhálózat, amely alapvetően a medence belsejébe tartó folyóknak a Tisza és a Duna által összegyűjtött rendszeréből áll.¹ A medence alacsonyabb, főleg síksági részein a folyókat a 20. század előtt kiterjedt árterek kísérték. A vízhálózat nemcsak a települések és a gazdálkodás nélkülözhetetlen része, hanem a térkapcsolatok, közlekedés, szállítás, az elérhetőség szintere, sőt nagyon sokszor a különböző népcsoportok számára a tájakkal való azonosulás fontos eleme és egyben az eltérő tájhasználatú tájak összefűzője.

Bár a Duna a medence fő folyója, de az első számú mellékfolyója, a Tisza nem marad el tőle a medencei vízgyűjtő terület nagyságában. Nemcsak jelentős hosszúságú, a Máramarosi-havasoktól az Al-Dunáig tartó folyásával köt össze tájakat, de mellékfolyói által a Zagyvatól a Marosig hatalmas területekről gyűjti a vizeket és teremt kapcsolatot a Kárpát-medence eltérő tájai, a Felvidék, Erdély és az Alföld között. A Kárpát-medencében a Duna és közvetlen dunántúli, felvidéki mellékfolyói a síksági területeken jelentős árterekkel rendelkeztek, de a hasonló méretű volt a Tiszához és a mellékfolyóihoz kapcsolódó, részben összefüggő ártéri rendszer is, amely az Alföldön belül egy önálló, mégis sokszínű nagytájnak tekinthető, több évezredes története pedig Európa egyik meghatározó történeti tájává teszi² (1. ábra). Az elmúlt évtizedekben a régészet és a környezettörténeti kutatások igen komoly eredményeket értek el a táj neolit-, bronz- és a népvándorlás kori lelőhelyeinek vizsgálatával, a néprajztudomány pedig számtalan munkában, igen részletesen tárta fel a 18-20. századok ártéri tájhasználatának különböző jellemzőit.³ Az alábbi történeti földrajzi áttekintés a tiszántúli ártéri táj környezeti adottságainak és a megtelepedő társadalmak térbeli szerveződésének történeti korokon át megjelenő összefüggéseit foglalja össze.

¹ Gábris–Pécsi–Schweitzer–Telbisz 2018: 42., 46-47.

² Marosi–Szilárd 1969.

³ Paládi-Kovács 2011.; Andrásfalvy 2000.

A TISZÁNTÚLI ÁRTEREK JELLEMZŐI

A tiszántúli árterek történeti tájhasználatának különböző összefüggései kapcsán érdemes kiemelni néhány fontos földrajzi jellemzőt. Elsősorban azt, hogy nem lehet egységes jellegű ártérrel beszélni. A Tisza, a Szamos, a Kraszna, az Ér, a Berettyó, a Körösök és a Maros mentén kialakult ártereket mikrodomborzati jellegük alapján nem lehet homogénnek tekinteni, mivel a váltakozóan megjelenő és különböző kiterjedésű nyílt vízfelszínnek, valamint az ármentes kiemelkedések, a velük összefüggő talaj- és növényzeti felszínnek kis területen is sokszor mozaikos megjelenésűek voltak.⁴ Az ártér jellegében és vízzel borítottságának mértékében, valamint időtartamaiban is eltérések voltak. A Tiszántúlon jelentős kiterjedésű volt az úgynevezett alacsony ártér, amely akár a folyóktól távolabb, azok átlagos mederszintje alatti lefolyástalan felszíneken alakult ki. Az ilyen árterek áradásokkor töltődtek fel vízzel és az áradás visszahúzódasakor ezekről a területekről a víz már nem tudott a folyókba visszajutni. Az alacsony ártereket hosszan tartó vízborítás, mocsaras, lápos felszínnek jellemezték kisebb-nagyobb kiemelkedésekkel. Azokat a területeket, amelyeket csak az igen magas árszintek esetében és nem túl hosszú ideig borított víz – mivel az ár visszahúzódasakor annak nagyobb része visszafolyt az élő vízfolyásokba – tekinthetjük magas ártereknek. Bár ezek az áradások között vízmentesek voltak, ugyanakkor a talaj és a növényzet alkalmazkodott az áradási időszakokhoz, így jellemzőik eltértek a magasabb, teljesen ármentes területektől. Az alacsony és a magas ártér ármentes kiemelkedései adták a belső ártérperemeket, amelyek meghatározó szereppel bírtak az ártéri tájhasználatban, elsősorban a megtelepedések megjelenésében. Ilyenek voltak pl. a folyók egyes szakaszát kísérő folyóhátak, amelyek a folyó ártéri medrét választották el az ártértől, ezek alacsonyabb szintjei voltak a fokok, amelyen keresztül az áradásokkor a víz az ártérre, illetve vissza a folyómederbe folyt. Ezeknek évezredekken keresztül meghatározó szerepük volt az ártéri gazdálkodásban.⁵ Szintén fontos megtelepedési térszín volt az árterek és az ármentes térszínnek érintkezése, a külső ártérperem, ahol az ármentes részen letelepült népesség az árteret is hasznosítani tudta.

Az árterek eltérő jellege mellett a Felső- vagy a Közép-Tisza-vidék, illetve a Körösök árterei között a földrajzi helyzetből adódó különbségek is jellemzők voltak. Egyrészt a mikroklima eltérése miatt, amely bár önmagában nem jelentős, de más összetevőkkel együtt mégis a vízrajzi állapotra ható tényezőként jelent meg,⁶ másrészt a belső medence peremét jelentő magasabb domborzati térszínektől való eltérő távolság is befolyásolta az áradások dinamikáját. Ugyancsak érzékelhető hatása volt a tengerszint feletti magasság különbségeinek is, amely a medence belseje, illetve a Maros torkolata felé csökken, és ma is nagymértékben meghatározza a lefolyási viszonyokat. Mindezen túl fontos szerepe volt az árterek eloszlásának, kiterjedésének alakulásában a Tisza mentén a mellékfolyó-hálózat eltérő sűrűségének is. A folyók közvetlen árterei között több folyó árterének érintkezéséből jelentős folyóközi árterek is létrejöttek (Horto-

⁴ Somogyi 1997.

⁵ Paládi-Kovács 2011.

⁶ Rácz 2018.

1. ábra. A Tiszántúl árterei a 19. századi lecsapolások és folyószabályozások előtt .
Szerkesztette: Csüllög Gábor

bágy, Kis-Sárrét, Nagy-Sárrét, Hód-tó), ahol a vízzel borítottság változása kevésbé volt dinamikus, és a folyók (Berettyó, Sebes-Körös, Fehér-Körös, Fekete-Körös) medrei ezeken az ártéri területeken gyakran változtatták helyzetüket. Az elmúlt kétezer év éghajlatának különböző jellegű periódusai nagymértékben hatottak az árterek vízrajzának és növényzetének kisebb-nagyobb átalakulására, elsősorban a csapadékosabb és szárazabb időszakok váltakozása volt ebben meghatározó. Ezek a folyamatok igen összetettek voltak, és bár a kutatások sok részletet feltártak, természetesen vannak még tisztázandó kérdések. Ugyanakkor a természetes környezetváltozások mellett folyamatosan jelen volt (még ha korszakonként és kultúránként eltérő mértékben is) a

társadalmak hatása az ártérre. Tájhasználatukra a különböző régészeti, környezeti stb. források természettudományos vizsgálata egyre több információt ad és további lehetőséget nyújt mind a részletek, mind a tágabb összefüggések értelmezésére.⁷

AZ ÁRTÉR MINT KULTÚRTÁJ – A TÁJHASZNÁLAT EGYENSÚLYÁNAK KORSZAKA

Az európai történeti térben a különböző politikai centrumok között kialakult migrációs útvonalak jelentős kulturális, vallási, gazdasági és főként politikai hatásokat közvetítettek. A kultúrák és népek terjedése a sok tekintetben földrajzi meghatározottságú terjedési zónák migrációs útvonalain zajlott. Európában az egyik legjelentősebb a Közép-Európát az Égei-tengerrel és Kis-Ázsiával összekötő, a Duna, Morava és Vardar, illetve Marica folyókat követő szárazföldi útvonal volt, amely nemcsak a korai történetiségben, de a római korban, majd a középkorban is megőrizte fontosságát.⁸ A Kárpát-medencén is áthaladó részei a Duna felső völgyét kötötték össze a Balkánnal és Kelet-Európával, másrészt itt találkoztak az Észak-Itáliából kiinduló, a Baltikum, illetve Kelet-Európa és a Balkán északi része felé tartó útvonalakkal. A Kárpát-medencében feltárt régészeti leletek is az eltérő kultúrterekből érkező különböző népek (pl. kelták, szkíták) tartós, néha elvegyülő, máskor területileg jól elkülönülő megtelepedését mutatják. Mindez az egymásra hatáson túl azt is jelenti, hogy a Kárpát-medence nem volt egységes kultúrtér, mivel történeti korszakokon keresztül itt találkozott a közép-európai, a kis-ázsiai közvetítő balkáni, a kelet-európai és az észak-italiai kultúrtér. A Tiszántúl a korai időktől kezdve folyamatos érintkezési területe volt a balkáni és a kelet-európai térség felől érkező hatásoknak. A régészeti és történeti források alapján a történeti korszakokban több irányból és eltérő területekről érkező kultúrák népessége mutatható ki az ártereken. Az ártéri megtelepedésben nem önmagában a víz volt az érték, hanem a belső szárazulatok és a külső peremek változékonysága, vagyis a különböző hasznosítható környezeti adottságok és azok közvetlen elérhetősége a lokális környezetben.

Az ártereket a neolittól kezdve több évezred óta a környezethez igazodó annak változásaihoz alkalmazkodó, hol kiterjedő, hol összeszűkülő tájhasználat jellemezte egészen a 19. századig. Ezt a hosszú, több évezredes korszakot a táj és a tájhasználat egyensúlyi időszakának tekinthetjük. A társadalom tájhasználati igazodott az éghajlati periódusok hőmérséklet- és csapadékingadozásával összefüggő vízzel borítottságának változásához. A megtelepedés, a gazdálkodás és a térbeli migráció nem okozott maradandó változást a táj lényeges folyamataiban és állapotában, vagyis nem hozott olyan vízrajzi átalakítást, amelyet a felhagyás után a természet ne tudott volna ismét saját rendszerébe visszailleszteni.

A régészeti leletek, a középkori írásos emlékek, a környezettörténeti, tájhasználati kutatások is azt bizonyítják, hogy a kultúrák megjelenésében, tájhasznosításában a térségen belül sokszor jelentős eltérések alakultak ki, amelyeknek azonban csak részben

⁷ Masek 2021.

⁸ Csüllög 2012.

voltak környezeti okai, sok esetben inkább a kultúrák tájhasznosítási célja közötti különbségekből adódtak, amelyek összefügghettek korábbi megtelepedési helyeikkel is.

Mai régészeti értelmezés szerint a Tiszántúl már a korai időszakban kiemelkedő helyet foglalt el Európa történetében, mivel olyan meghatározó földművelő kultúrák kialakulási térségének része volt, mint a Körös-kultúra a korai, vagy a Szakálhát-kultúra a középső neolitikumból. Az árterek vízmentes részei, a belső és külső ártérperemek igen kedvező feltételeket kínáltak a differenciált ártérhasznosításra és a földművelő gazdálkodás korai technológiáira, valamint a tartós és védett megtelepedésre. Tellek, földvárak, sírok, kerámiamaradványok bizonyítják az ember tájban való több évezredes jelenlétét. Ezeket a korszakokat vizsgálva azonban kevés nyomát találni a táj tartós átalakításának, a természeti folyamatok befolyásolásának. Ebben jelentős szerepe van az eltelt idő hosszúságának és a tájhasználat vízjárási ritmushoz való igazodásának.

A Tiszántúlon megjelenő vaskori népek közül nyugatról egyes kelta törzsek, keletről a preszkíták, szkíták, dákok települtek az árterekbe és az érterek köré. Az első századtól kezdve pedig keletről és délről az iráni eredetű, a rómaiak által szarmatának nevezett (jazig, roxolán, alán) népcsoportok váltak uralkodóvá.⁹ Tartósabb hatások első nyomát a 2. századtól találjuk. A két római provincia, Pannónia és Dácia közötti alföldi területeken a külső és belső ártérperemekre telepedett népcsoportok közösségeire jelentős befolyást gyakoroltak a birodalom gazdasági, politikai folyamatai. A birodalmi és az ellene védekező preállami szerveződések ütköző hatásai közvetlenül érvényesültek a térségben. Ennek következtében egyrészt védett és állandósult települések jelentek meg, miáltal a vízrajzi kép átalakítása erőteljesebbé vált, sáncokkal, árkokkal formálták a tájat, és ismét fontos szerepet kaptak a földvárak; másrészt a gazdasági, kereskedelmi hatások erősödésének következtében nagyobb távolságú térkapcsolatok és tartósabb útvonalak alakultak ki, amelyek mentén jobban koncentráltódott a népesség, mint a korábbi korszakokban. A források alapján Dácia provincia alföldi előterében igen aktív volt a medence felé a kereskedelmi kapcsolatok kiépítése. Ezt régészeti források a római-szarmata korhoz kötik.¹⁰ Amíg a népvándorlás időszakának erőteljes lökései el nem érték a tájat, addig ezekben a tömörülésekben intenzívebb ártéri gazdaság létezett, bennük valószínűsíthető a népesség kisebb mértékű növekedése is, mindezeket a kedvező változásokat különböző kutatások kapcsolatba hozzák az éghajlat melegedésének a harmadik század végéig tartó „római optimum” néven ismert időszakával.¹¹

Az 5. századtól a birodalmi előtéri helyzet csak annyiban változott, hogy a birodalmi hatás kétirányúvá vált, ezt az alföldi térséget elsősorban a Kelet-Római Birodalom ellen felvonuló különböző népek jelenléte és gyors váltakozása határozta meg. A római provinciák felbomlásakor a hunokhoz tartozó különböző népek maradványait a Tiszántúlon a gepidák hosszabb ideig tartó megtelepedése követte, több kutatás a gepida területekhez kötötte a tiszai árterek északi és keleti peremén található földsán-

⁹ Kulcsár 2007.; Rácz 2020.

¹⁰ Bóna 1974.

¹¹ Rácz 2020.; Masek 2021.

Mivel a különböző kiterjedésű nyílt vízfelszínek és a velük összefüggő talaj és növényzeti megjelenés a vízjárásnak megfelelően állandóan változott, ezért a 12. századig a települési és egyéb határok csak jellegükben, de nem térhelyzetükben voltak stabilak. A települések száma, mérete és jellege követte a természeti változás dinamikáját.¹⁴ A környezeti zárttságot előnyként hasznosító megtelepedések kevés számban rögzültek és váltak tartós településsé, így a viszonylag nagyszámú régészeti nyom valószínűleg nem jelent egyben hasonló mértékű betelepültséget. A korai szórt, kis létszámú megtelepedéseknek viszonylag kedvező élettereket biztosítottak a vízfelszín váltakozásához igazodó belső, szigetszerű ártérperemek. Ebben a korszakban az árterekre is kedvező hatású volt a középkori klímaoptimum kialakulása.¹⁵ A vízjárta térszínekhez kapcsolódó ártéri gazdálkodásnak továbbra is fontos elme volt a fokgazdálkodás. A folyók és az árterek közötti kapcsolatot biztosító, főleg természetes fokoknak nagy szerepe volt a halászatban, a termékek szállításában és a folyóból be- és kifelé áramló vizek energiájának malmok általi hasznosításában.¹⁶ A halászat mellett jelentős volt az apróvadak hasznosítása, az ártéri cser- és tölgyerdőkben a makkoltató sertéstartás, a rétgazdálkodás, kaszálás, legeltetés kapcsán pedig a szarvasmarhatartás. Kiegészítette mindezt a nád- és fahasznosítás és eszközök készítése. Lényegében csak a nagyobb népességet eltartó kiterjedtebb szántóterületek hiányoztak. A területre irányuló betelepítés a 10-11. századtól a 13. század végéig volt jellemző. A besenyők be- és áttelepítése mellett keletről és délről muszlim vallású, kereskedelemmel és pénzváltással foglalkozó népcsoportok érkeztek a Körösök és a Maros közötti ártérperemekre.¹⁷ A Közép-Tisza-vidéki árterek népességére pedig a kunok nagykunsági letelepítése volt jelentős hatással.

További változásokat a területi szerveződés jogi formáinak rögzülése, a vármegye- és egyházmegyerendszer ártereken való kiépülése, ezzel összefüggésben pedig a településhálózat 13-14. században erősödő rögzülése hozott. A 13. század második felétől a folyóhátak és külső ártérperemek tájhasználatában megindult a differenciálódás és a szomszédos ármentes területekkel való szorosabb kapcsolódás. Kialakultak a középkorra jellemző alföldi gazdálkodás földművelő, állattartó, valamint kert- és erdőgazdálkodási formái. A környezethez igazodó ártéri gazdálkodás mellett a monostori gazdálkodás és az átjárók, révek használata, biztosítása volt jellegzetes tájhasználati funkció.

A Tiszántúl ártérperemein, de az árterek belsejében is a középkor századaiban fontos szerepet játszottak a megtelepült szerzetesrendek monostorai. A közöttük kialakított útvonalak adtak kapcsolódási lehetőséget a nehezen járható, ellenőrizhető és szervezhető ártéri településformák számára. Alapvető funkciójuk a társadalmi szervezettség gazdasági és egyházi érvényesítése volt. A korszak legjelentősebb ártéri apátsága a Sebes-Körös mellett felépített Csolt volt.¹⁸ A monostorok ártéri peremekhez kapcsolódó magas száma a 13. század végéig, 14. század közepéig mutatható ki.

¹⁴ Glaser 1939.

¹⁵ Vadas-Rác 2010.; Rác 2011.

¹⁶ Andrásfalvy 1992.

¹⁷ Rózsa 2019.

¹⁸ Makkay 2004.

Ezután a forrásokban egyre kevesebbszer bukkannak fel, nagy valószínűséggel elhagyták őket, vagy elvesztették monostori funkciójukat.¹⁹

A 13-14. század társadalmi változásai és a birtokrendszer, valamint vele együtt a települések jogállapotának megszilárdulása, továbbá a jobbágytelkes gazdálkodás előtérbe kerülése komoly hatással bírt az árterek belsejére is. A változásokat erősítette a 14. században kezdődő, kis jégkorszaknak nevezett éghajlatromlás szélsőségesebb, csapadékosabb időszaka. Az árter belsejében lévő szórt településhelyek száma csökkent, tájhasználatuk – két-három családos közösségként – egyszerűbb hasznosítási formákban nyilvánult meg. Az előnyösebb fekvésű és kiterjedtebb ármentes helyek valódi településsé váltak, a korábbihoz képest nagyobb számú (ide vonzott) népességgel. Ekkortól rajzolódni ki a mocsárvilágok körüli településgyűrűk. A falvak az ármentes települési központból kiindulva alakították ki gazdálkodási területüket a telkes gazdálkodástól a kert- és szántóparcellákra vagy a legelőkön keresztül az ártéri fokgazdálkodásig, illetve az ártéri folyóvízből nyert energia hasznosításáig. Ezek a gazdálkodási teretek nem koncentrikusan helyezkedtek el a településmag körül, hanem szigorúan a talajviszonyok és a vízjárás adta lehetőségek alapján jelentek meg.²⁰ A hasznosított tér ugyan adottságaiban összetett és kiterjedésében jelentős volt, de hozamában már kevésbé, így önmagában nem tett lehetővé komolyabb népességnövekedést vagy felhalmozást; ugyanakkor egy adott népességszám-munkaerő arány esetén kiegyensúlyozott, biztonságos gazdálkodást jelentett. A táj népessége továbbra is igazodott az árterek kiterjedésének változásához,²¹ a nedvesebb időszakokban visszahúzódott a szűkebb ármentes térszínre, a hosszabb szárazabb időszakokban pedig igyekezett az igényeihez igazított tájhasználati formákkal minél nagyobb területet hasznosítani.²² A 15. századra a tájak közti kereskedelem és a pénzforgalom bővülésével összefüggő városfejlődés a hegységek völgykapuiban kialakult jelentősebb városokat összekötő vásárvonalat hozott létre,²³ amelynek vonzása a tiszántúli árterek keleti és északi oldalán is érvényesült.

A tiszai és tiszántúli árterek népesedési, tájhasználati differenciálódása 16-17. században tovább erősödött. A hódoltsági időszakban az északi részén a Habsburg Birodalomhoz tartozó Kassai Főkapitányság és az Erdélyi Nagyfejedelemség osztozott, míg a többi rész az Oszmán Birodalom közvetlen uralma alá került. A tágabb Felső-Tisza-vidék (Debrecen – Szatmár – Munkács – Patak) fontos kelet-magyarországi centrumtérséggé vált, amelybe a folyó menti árterek, külső ártérperemek is beletartoztak. A hódoltsági belső ártereken és a nyugati ártérperemeken lezajló változás a hódoltsági gazdaságba beépülő és abban meghatározóvá váló alföldi mezővárosok legeltető gazdálkodásának az árterekre való kiterjesztésének következménye volt²⁴ (3. ábra). A korszak elején a folyamatos háborús fenyegetettség, majd a mezővárosok „legelő-szerző-pusztásító” törekvése miatt a népesség jó része az árterekről, ártérperemekről

¹⁹ Csüllög 2004., 2007.

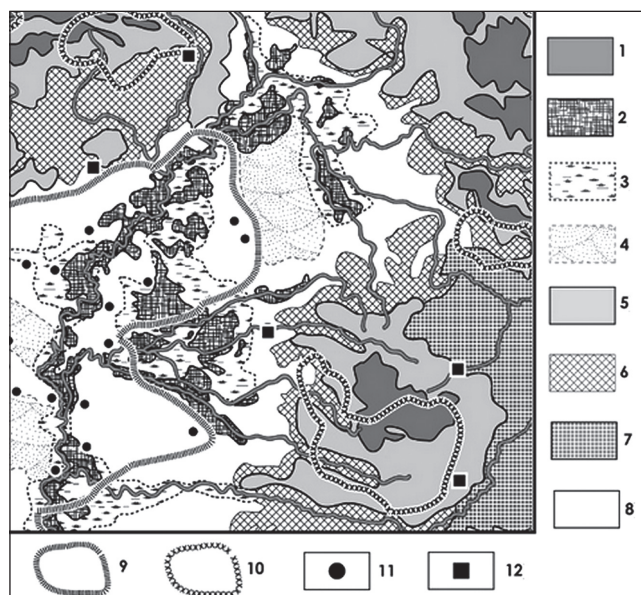
²⁰ Frisnyák 2001.

²¹ Pinke–Szabó 2010.

²² Majláthné Sipos 2019.

²³ Frisnyák 2008.

²⁴ Beluszky 2011.

3. ábra. A Tiszántúl tájhasználati típusai a 17-18. században

1. A középhegységek 1000 méteres tengerszint feletti magasság és az erdőhatár közötti területein ritka megtelepedés, erdőgazdálkodás, hegyi pásztorkodás, a völgyekben takarmánytermesztés, helyenként bányászat 2. Gyenge árterperemi megtelepedés és a környezet természetes változásaival egyensúlyban lévő ártéri tájhasználat az alacsony árterek területén 3. A magas ártereken ártéri erdőhasznosítás, az időszakos vízborítású réteken, szikeseken, egyben a lápok és mocsarak területére is kiterjedő állattenyésztés. Tartós megtelepedés a földművelésre alkalmas ármentes folyóhátakon 4. Külterjes legeltetés és alárendelten földművelés, kertgazdálkodás ritka megtelepedéssel a futóhomokos hordalékkúpsíkságokon 5. Erdőgazdálkodás, kiegészítő hegyi pásztorkodással az alacsony, tagolt középhegységek területén, a völgyeiben sűrűsödő megtelepedéssel. A hegységek közötti, zárt, kiemelt helyzetű medencékben növekvő hozamú vegyes gazdálkodás és folyamatos kultúrtájformálás 6. Koncentrált megtelepedés, vegyes gazdálkodás a hegységperemi és hegységek közötti dombságokon és a hegységközi teraszos folyóvölgyekben, völgykapukban. Több helyen jelentős szőlő- és borgazdálkodás. A központok környezetében a gazdasági javak áramlásához kapcsolódó tevékenységekkel társuló tartós kultúrtájformálás 7. Sűrűsödő-ritkuló megtelepedés – mozaikos kultúrtájformálás, földművelés, szőlőművelés, állattenyésztés, alárendelten erdőgazdálkodás az önálló helyzetű dombságok területén 8. Meghatározó szántógazdálkodás gabonatermeléssel és állattenyésztéssel. Jelentős és sűrű megtelepedés, központokkal az alföldperemi síkságok és a löszös hordalékkúpsíkságok területén 9. A 16. század közepén kialakuló jellegzetes mezővárosi tájhasználat az alföldi lösz-, homokhátakon és a magas árterek egy részén. Ritka településhálózat, a nagyhatárú városok közvetlen környékén kert-, szőlő- és szántóföldi gazdálkodás, a pusztáikon pedig nagymérvű külterjes és a távolsági kereskedelemre épülő szarvasmarhatartás 10. A bányavárosok érc és sóbányászata 11. Fontosabb mezővárosok 12. Jelentősebb központok (forrás: Frisnyák Sándor. – Csüllög Gábor – Tamás László 2015)

Szerkesztette Csüllög Gábor.

is a mezővárosokba vándorolt. Az ártereken a korábbi tájhasználati formák jó részével felhagytak, miáltal a víz, a mocsár, illetve az év jelentős részében szárazon maradó területeken megjelenő másodlagos növényzet vették át az uralmat.²⁵

A 18. század elején a háborús korszak lezárulásával az elnéptelenedett területeken meginduló letelepítések az ártérperemeken újra felélesztették a korábbi falvak nagy részét, ismét hasznosításba vették az ártereket, de a korábbi kiegyensúlyozott rendszer már nem épült teljesen újjá, részben a megjelenő nagybirtokrendszernek is köszönhetően, amelynek gazdálkodása már csak a táj két adottságára, a jó termőtalajra és a rendelkezésre álló jelentős méretű hasznosíthatóvá tehető területre épült. A 18. század közepétől a nagybirtok-adományozások, a falvak benépesítése, az új falvak telepítése a korábbinál jelentősebb környezetformálással járt, főleg az árterek peremén. A feléledt kultúrtáj új fejlődési irányba fordult, és egyre szűkült a korábbi tájhasználati formák területe. A betelepült népesség jó részének idegen volt az ártéri környezet és az ahhoz kötődő gazdálkodási forma, ezért az ártér és a mocsár visszaszorításában volt érdekelt. Már ekkor megindult lokális méretekben a települések körüli árterek felszámolása.²⁶

AZ ÁRTÉRI TÁJHASZNÁLAT EGYENSÚLYÁNAK FELBOMLÁSA – OKOK ÉS KÖVETKEZMÉNYEK

A részben a 16-17. században elkezdődő, majd a 18. században erősödő,²⁷ és a 19. század második felében kiteljesedő lecsapolások és folyószabályozások²⁸ a 20. századra elhozták a táj és a tájhasználat egyensúlyi állapotának felbomlását.²⁹ A társadalom túllépett a természetes folyamatokon és beavatkozásaival egyre erőteljesebben kezdte átformálni elsősorban a vízhez kötődő alföldi tájakat.

Az 1860 után meginduló erőteljes gazdasági átalakulás nemcsak az urbanizációs és ipari tereket modernizálta, hanem jelentős munkaerőt és pénzügyi forrást biztosított a folyószabályozásokhoz is. Mindez találkozott az állam támogató gazdaságpolitikájával, mivel az eredménye lehetővé tette az intenzív művelésű agrárterületek gyors növelését.³⁰ A felgyorsuló folyamatok azonban nem egy érintetlen természeti tájat alakítottak át, hanem egy több évezredes, a természettel összhangban működő kultúrtájat formáltak át igen jelentősen.³¹ A tájhasználat intenzitásának erősödése, a növekvő élelmiszer-, nyersanyag- és energiaigény egyre nagyobb ármentes teret igényelt, aminek a következménye néhány évtized alatt erős tájhasználati homogenizáció, intenzív mezőgazdasági tájhasználat, valamint a tájtól egyre inkább elváló, sűrű beépítésű települési tér lett. Ennek hatásaként a növekvő gazdasági igények és a bővülő technikai lehetőségek a 19. század második felére az Alföld Tisza menti térségeiben megbontották a

²⁵ Frisnyák–Csüllög–Tamás 2015.

²⁶ Érkövy 1863.

²⁷ Paládi-Kovács 2011.

²⁸ Somogyi 2000a.

²⁹ Bogdánffy 1925.; Andrásfalvy 2000., 2013.

³⁰ Csüllög 2011.

³¹ Szűcs 1977.

társadalom és a természet több évezredes egyensúlyát. A társadalom fokozottan hasznosítani akarta erőforrásait, eszközeit, és minden technikailag ármentesíthető területre igényt tartott, az egyéb, pl. a környezeti tényezők pedig háttérbe szorultak.

Ugyanakkor a lecsapolásokkal és folyószabályozásokkal növekvő ármentes területek nemcsak a szántóföld arányának bővülését hozták, de a mindennapi életben is számos kedvező változást eredményeztek. Az egyszerűbb vízhálózat lehetővé tette a hidak számának növekedését, a közlekedési hálózat kiépíthetőségét, a települések terjeszkedését és a tanyásodási folyamat kiteljesedését.³² A kibontakozó vasút-, majd közútépítések komoly változást hoztak az alföldi tájak arculatában, elindultak a fragmentációs folyamatok, az új, ásott és környezetüktől gáttakkal elzárt medrek és csatornák mellett a vasútvonalak is tagolták a tájat. Mindemellett az ország ipari termelésének bővülése, a szabályozási és vasútépítési munkák hatására az alföldi tájakon jelentősen megnőtt az agyag-, kavics- és homokkitermelés, valamint a kibányászott nyersanyagok feldolgozása, így ezek bányagödre, építményei is jellegzetes alföldi kultúrtájelemmé váltak.

A táj átformálása a század végére felgyorsult,³³ a harmadik katonai felmérés lapjain a vízvilágnak már csak egy-egy kisebb-nagyobb foltja található meg a települések között. A lecsapoló csatornák száma és hossza is növekedett, és a volt ártereken keresztül már megépültek a vasútvonalak. A települések területe és népessége, ha nem is egyenlő mértékben, de növekedett. A 20. század elejére a volt ártéri tájak helyén nagyjából szántók, egyes kisebb részekeken legelők váltak uralkodóvá. A tájak névanyagában elszaporodtak a különböző 'major' és 'puszta' elnevezések. Ez azt mutatja, hogy a nagybirtokon és a falvak külterületén jelentős számú szórványtelepülés jelent meg, majorok és tanyák formájában. A vízrendezéseknek azonban volt egy komoly negatív hatása is: a 19. század végétől a szűk mederbe szorított folyók egyre komolyabb árvizekkel veszélyeztetettek.

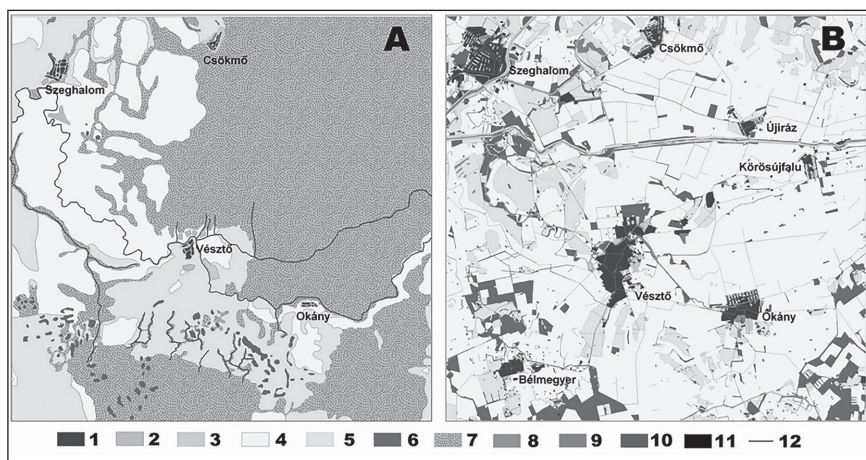
A változások alapvetően átalakították a térség vízrajzát és jelentősen lecsökkentették az árterek területét, sok esetben pedig a folyók jellegét is megváltoztatták.³⁴ A Berettyó és főleg a Körösök alföldi vízrendszerén ennek következtében jelentős kiterjedésű ártér és vízborítás tűnt el, így a folyók természetes hálózata is nagymértékben átalakult. Ennek következtében a sokszínű, változatos tiszántúli árterek jelentős része homogén agrártájá, vagy másodlagos kultúrtájá vált³⁵ (4. ábra). Az intenzíven művelt területek, nagytáblás szántók, telepített erdősávok és erdőfoltok mellett a mai táj jellegzetességévé az ember alakította vízrajz, az ásott medrek, holtágak és csatornák szövevényes hálózata vált, már csak kisebb kiterjedésű természetvédelmi területek őrzik az ártéri táj maradványait, a korábban uralkodó, de változó kiterjedésű szabad vízfelületek pedig ma csak a mesterségesen kialakított kisebb víztározókban, halastavakban jelennek meg. Kevés olyan tája, tájtípusa van az országnak, amely több évezredes tájhasználat után olyan gyorsan és erőteljesen alakult volna át, mint az alföldi árterek

³² Frisnyák 2006.

³³ Bogdánffy 1925.

³⁴ Somogyi 2000b.

³⁵ Paládi-Kovács 2011.

4. ábra. A Kis-Sárrét területhasználataának változása a lecsapolások és a folyószabályozás hatására

A) Első katonai felmérés [18. század vége]; B) 21. századi ortofotó

1) A települések beépített területe; 2) Szőlő; 3) Kert; 4) Szántó; 5) Rét; 6) Erdő; 7) Ártér a 18. században; 8) Nádas a 21. században; 9) Vizek; 10) Utak; 11) Vasút; 12) Folyók

Szerkesztette Csüllög Gábor és Tamás László

ősi világa. Ma, a 21. század elején pedig sok kezeletlen, megoldatlan gazdasági (pl. erős agrárhomogenizáció) és környezeti (pl. erősödő áradások, belvizek, szikesedés stb.) probléma jellemzi a volt árterek területét.

A több évtizedes nagyüzemi termelés következtében eltűnt az önálló agrárgazdálkodásra képes réteg, amely a kétezres évek elejére nagyrészt felhagyott a falusi lakótelkéhez kapcsolódó komolyabb háztáji gazdálkodással is, ennek következtében a termelőségvetkezeti és az állami gazdasági foglalkoztatás leépülésével a falvak népességének megszűnt a gazdasági kapcsolata a tájjal.³⁶ Következménye a kultúrtáj-degradáció lett, amelyből a táj különböző részei eltérő mértékben részesedtek, így komoly állapotkülönbségek alakultak ki a volt ártéri táj különböző részei között.³⁷

Az ember formálta táj ma olyan állapotban van, amelyet a természet már nem tud önmagában egyensúlyba hozni. Az intenzív gazdálkodás igényével kiiktattuk a „természetet” a tájból, a nagyüzemi modern technikával pedig kiiktattuk az embert is a tájból. A település és a táj közötti szoros kapcsolat nagyon lazává vált, az ott élő emberek többségének ma a táj egy oldalról az épített környezetet, a települést, az utat, más oldalról a sarat, az ár-, illetve a belvizet jelenti.

³⁶ Szabó–Horváth–Csüllög 2010.

³⁷ Rakonczai 2000.

ÖSSZEGZÉS

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy az ártereken hosszú időszakon keresztül a környezethez igazodó és annak változásait szorosan követő jellegzetes tájhasználat volt jellemző. Ugyanakkor az árterek eltérő jellege és az ártéri népességek történeti sokszínűsége alapján a különböző korszakokban területenként különbségek mutathatók ki. Azt is fontos kiemelni, hogy az ártéri népesség és tájhasználat nem választható el az ártereket körülvevő népesség tájhasználatától, csak e kettő komplexitásából értelmezhető az ártéri tájhasználat változása. Mindezek összefüggésében elmondható, hogy a különböző történeti korokban eltérő volt az árterekre való betelepülés és hasznosításának mértéke, intenzitása, az árterek gazdasági súlya, történeti szerepe. A tiszántúli árterek tájhasználatáról sajnos a legtöbb konkrét tárgyi, emlékezeti és írásos forrás már csak az utolsó évtizedekből van, ma ezeket tekintjük jellegzetesnek, pedig ezek már csak részei a korábbi, addigra eltűnt egésznek. A 20. századra csak kisebb, jelenleg törvényi védelem alatt álló ártéri környezetrészek maradtak meg. Ami viszont véglegesen eltűnt és a múlt emlékévé vált, az az ártéri tájhasználat.

Irodalom

ANDRÁSFALVY Bertalan

- 1992 Árterek, folyó menti települések. Magyar paraszti életmódmodellek. *História* 14. 7. 9–11.
- 2000 Éltető és pusztító vizeink. *Magyar Tudomány* 45. 6. 709–719.
- 2013 A víz a magyar történelemben. *Magyar Tudomány* 174. 11. 1313–1321.

BELUSZKY Pál

- 2011 Alföldi táj – „alföldi út”. In Rakonczai János (szerk.): *Környezeti változások és az Alföld*. Békéscsaba: Nagyalföld Alapítvány. 355–362.

BOGDÁNFY Ödön

- 1925 *Az Alföld hidrológiája. Vízi munkálatok az Alföldön*. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának Közleményei 1. 1. Debrecen: Debreceni Tisza István Tudományos Társaság.

BÓNA István

- 1994 *A középkor hajnala*. Budapest: Hereditas–Corvina.

BULLA Béla

- 1962 *Magyarország természeti földrajza*. Budapest: Tankönyvkiadó.

CSÜLLÖG Gábor

- 2004 A Kárpát-medence vízrajzának szerepe Magyarország középkori településhálózatának kialakulásában. In Fülek György (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében. A víz a tájban*. Gödöllő: Szent István Egyetem. 56–58.
- 2007 *A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában*. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója.

- 2011 A 19. századi folyószabályozások kultúrtáj- és térszerkezet-alakító hatása az Alföldön. In Frisnyák Sándor–Gál András (szerk.): *Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek*. Nyíregyháza–Szerencs: Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete–Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola. 71–77.
- CSÜLLÖG Gábor–TAMÁS László
- 2018 A Kis-Sárrét nyugati felének tájváltozása a 18. század végi és a 21. század eleji tájhasználat alapján (térkép). In Kocsis Károly (főszerk.): *Magyarország Nemzeti Atlasza 2. Természeti környezet*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 112.
- ÉRKÖVY Adolf
- 1863 *Az 1863. évi aszályosság a magyar Alföldön*. Pest: Kozma Vazul.
- FRISNYÁK Sándor
- 1995 Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai. In Frisnyák Sándor (szerk.): *Tájak és tevékenységi formák*. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 2. Miskolc–Nyíregyháza: Bessenyei György Tanárképző Főiskola. 141–159.
- 2001 Antropogén tájformálás az Alföldön. In Ekéné Zamárdi Ilona (szerk.): *10 éves a Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszéke..* Debrecen: Debreceni Egyetem. 135–142
- 2006 A kultúrtáj kialakulása és térszerveződése a középkori Magyarországon. In Kókai Sándor (szerk.): *A Délvidék történeti földrajza*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék. 37–44.
- 2008 Ősi vásárvárosok az Alföld és Felső-Magyarország határán. In Novák László Ferenc (szerk.): *Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön*. Az Arany János Múzeum Közleményei 11. Nagykőrös: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. 27–36.
- FRISNYÁK Sándor–CSÜLLÖG Gábor–TAMÁS László
- 2015 A Kárpát-medence tájhasználat a 16-17. században. *Történeti Földrajzi Közlemények* 3. 1. 1–12.
- GÁBRIS Gyula–PÉCS Márton–SCHWEITZER Ferenc–TELBISZ Tamás
- 2018 Domborzat In Kocsis Károly (főszerk.): *Magyarország Nemzeti Atlasza 2. Természeti környezet*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 42–57
- GLASER Lajos
- 1939 Az Alföld régi vízrajza és a települések. *Földrajzi Közlemények* 57. 4. 297–307.
- KOCSIS Károly (főszerk.)
- 2018 *Magyarország Nemzeti Atlasza 2. Természeti környezet*. Budapest: MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet.
- KULCSÁR Valéria
- 2007 A császárkori Barbaricum a Magyar Alföldön: etnopolitikai változások a Kárpát-medencében az ezredfordulón. In Heinrich-Tamáska Orsolya–Winger Daniel (szerk.): *7000 év története: Fejezetek Magyarország régészetéből*. Verlag Bernhard Albert Greiner. 129–146.
- MAJLÁTHNÉ SIPOS Csilla
- 2019 Ártéri gazdálkodás a középkori Magyarországon, különös tekintettel a Közép-Tisza-vidékre. Kutatástörténeti áttekintés. *Új Nézőpont* 6. 3. 5–34.

MAKKAY János

2004 *Vésztő-Mágor. Ásatás a szülőföldön.* Békéscsaba: Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága.

MAROSI Sándor – SZILÁRD Jenő

1969 *A tiszai Alföld. Magyarország tájfeldrajza 2.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

MASEK Zsófia

2021 A római kori és kora középkori őseghajlati és környezettörténeti kutatások vonatkozásai. In: Benkő Elek–Zatykó Csilla (szerk.): *A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban.* Budapest: Eötvös Loránd Kutatási Hálózat. 111–146.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

2011 A magyar nép természeti környezete. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz I. 1. Táj, nép, történelem.* 213–292. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PINKE Zsolt–SZABÓ Beatrix

2010 A klímaváltozás hatása a Hortobágy-Sárrét középkori településhálózatra. In Kertész Ádám (szerk.): *Tájökológiai kutatások 2010.* Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. 231–238.

RÁCZ Lajos

2011 Éghajlati változások az Alföldön a honfoglalástól a 19. század végéig. In Rakonczai János (szerk.): *Környezeti változások és az Alföld.* Békéscsaba: Nagyalföld Alapítvány. 55–62.

2018 Klímamigráció a Kárpát-medencében. In Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): *Magyarok a Kárpát-medencében 3.* Szeged: Egyesület Közép-Európa Kutatására. 47–62.

2020 Éghajlattörténet és klímamigráció. *Közép-Európai Közlemények* 13. 3. 75–98.

RAKONCZAI János

2000 A környezet-átalakítás hidrogeográfiai összefüggései az Alföldön. In Pálfi Imre (szerk.): *A víz szerepe és jelentősége az Alföldön.* Békéscsaba: Nagyalföld Alapítvány. 16–26.

RÓZSA Zoltán

2019 Egy 12–13. századi muszlim közösség és hagyatéka Orosházán. In Csányi Viktor (szerk.): *Korok, kultúrák, lelőhelyek.* Hódmezővásárhely: Tornyai János Múzeum. 43–57.

SOMOGYI Sándor

1997 Hazánk vízrajza a honfoglalás idején és változásának tájrajzi vonatkozásai. In Füleky György (szerk.): *A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében.* Gödöllő: Gödöllői Agrártudományi Egyetem. 41–57.

2000a A folyószabályozási, ármentesítési és lecsapoló munkálatok általános jellemzése és méretei. In Somogyi Sándor (szerk.): *A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai.* Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. 153–163.

2000b A folyószabályozások, ármentesítések és lecsapolások okozta környezetváltozások mai megítélésének pozitívumai és negatívumai. In Somogyi Sándor (szerk.): *A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai* Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. 246–247.

SZABÓ Mária–HORVÁTH Gergely–CSÜLLÖG Gábor

- 2010 Tájhasználat-változások – Tájékezelési kényszerek vagy lehetőségek? – In Fülek György (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében. Tájhasználat és tájátalakulás a 18-20. században*. Gödöllő: Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány. 61-68.

SZÜCS Sándor

- 1977 *Régi magyar vízvilág*. Budapest: Magvető Kiadó.

VADAS András–RÁCZ Lajos

- 2010 Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. *Agrártörténeti Szemle* 51. 39–62.

Csüllög Gábor

PhD, geográfus, régész, Címzetes egyetemi docens ELTE TTK Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék, Budapest

E-mail: gcsullog@staff.elte.hu

Horváth Gergely

Kandidátus, geográfus, térképész, ny. főiskolai tanár

E-mail: horvger@elte.hu

Gábor Csüllög–Gergely Horváth

Social-historical reasons and consequences of the land-use change on floodplains of the Trans-Tisza Region

The regular basin structure of the Carpathian Basin – higher mountains on the rim and inner basins consisting of lower hilly lands and plains divided by middle mountains – enabled the evolvement of highly different land-use types. The rivers of centripetal drainage system formed due to the basin-character were accompanied by extended floodplains before the 20th century. Although the main river of the Basin is the Duna (Danube), taking into consideration their drainage areas its chief tributary, the river Tisza falls barely behind it. Due to its tributaries from the Zagyva River until the Maros River, the Tisza collects water from an enormous area, establishing connection between the different landscapes of the Carpathian Basin, such as the Upland (former Upper Hungary), Transylvania and the Great Hungarian Plain. The partly continuous floodplain system linking with the Tisza and its tributaries within the Great Hungarian Plain can be considered as a separate, yet, variegated landscape unit, of which several millennial long history takes it to a determinant historical region of Europe. Its exploration is nowadays a research area of several disciplines. In the last decades, archaeology has achieved remarkable results by investigating sites from the Neolithic, Bronze Age and Migrations Period, while ethnographic publications have explored the determinant elements of the land-use of the past three centuries.

The floodplains evolving along the rivers Tisza, Szamos, Kraszna, Berettyó and Körös can not be considered as being homogenous, because the free water surfaces, which occurred variedly and had different extensions, and the flood-free hummocks with their soil and vegetation cover had a mosaic-like appearance within a small area. The flood-free heights of the low and high floodplains served as

inner floodplain rims, which has a determinant role in the floodplain land-use, especially regarding the occurrence of human settling. To this system belonged the natural levees accompanying certain sections of the river, which separated the river bed from the floodplain, and the incisions (named as “fok” in Hungarian), across them during flood period water was conducted onto the deeper-lying floodplain areas in small channels, and after the flood period back to the river bed. These systems played a dominant role in the floodplain economy for millennia. Another important level for settling was the contact of the flooded and the flood-free surfaces along the outer floodplain rim, where the settled population could use the floodplains as well.

The drainage system was not only an integrant part of the settlements and the ecology, but also a level of the spatial connections, traffic, carrying and accessibility, in addition an important element for the different ethnic groups for identifying themselves with the surrounding landscapes. The extended floodplains in spite of the restrictive elements had advantageous facilities in several aspects for the arriving populations and were inhabited and used continuously for millennia. It is provable that these floodplains can be characterized until the 19th century with such an either extending or shrinking land-use, which could adjust to the environment and adapt to its changes. In these localities not itself the water was the value, but also the variability of the inner flood-free areas and the outer rims, i.e. the direct accessibility of the different usable facilities. At the beginning of the 19th century there was still a balance between the land-use of the floodplains and the rhythm of the water regime, therefore, satisfying of local demands meant only a little increasing of the load on the environment even during longer periods. That was a consequence of the life style and the land use of the people living still in harmony with the landscape, in which the economic system, based on local environmental resources, was determinant.

In the second half of the 19th century the river regulations and the reclamation have transformed the hydrography of the region, dropped of the extension of the floodplains, moreover, have changed the character of the rivers in several cases. As a consequence, floodplains and water levels of considerable area have disappeared at the drainage system of the Berettyó and especially of the Körös rivers belonging to the Great Hungarian Plain, therefore the natural network of the rivers transformed radically. The balance between landscape and society, based on the former land-use, tilted up, and a considerable part of the variegated floodplains became homogenous agrarian or secondary cultural landscape. As the one-sided, often industry-like economy became dominant, it resulted in disadvantageous effects on the landscape, the disappearance of the floodplain ecosystem, the turnover of the water household, appearance of the inland waters, soil degradation and increase of the salinization processes.

Zsigmond Győző

A kárpátaljai magyarok népi gombászata, gombahasználata a 20. század végén és a 21. század elején

BEVEZETÉS. KUTATÁSTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

A jelenleg Ukrajnához tartozó Bereg, Máramaros, Ung népi gombászatának magyar vonatkozásairól szólva el kell mondanom, hogy 1997-ben végeztem terepmunkát több kárpátaljai helységben: Beregszász, Beregújfalu, Dercen, Izsnyéte, Kétegyháza, Kisdobrony, Korláthelmec, Nagyberég, Nagydobrony, Nagymuzsaly, Rahó, Rát, Técső, Tekeháza, Tiszapéterfalva, Visk.¹ Írott forrásaim a következő szerzőktől származtak: Bódi Erzsébet (1991), Gunda Béla (1960, 1979), Kótyuk István (1993), Luczaj Lukasz et al. (2015), Márkus Mihály (1941), Móricz Kálmán (1951, 1992). Néprajzos kollégával (Penckőferné Punyó Mária) való tanácskozás, előkészületek alapján az volt a feltételezés, hogy jócskán lesz adat etnomikológiai vonatkozásban, gombáról, gombászásról. Ez nagyjából meg is felelt a valóságnak, viszont az ukrán és ruszin népeiséget még a tapasztaltnál is jobb gombaismerőnek feltételeztem.

A kárpátaljai terepmunka jól kiegészítette a magyar nyelvterület egészének népi gombászata terén végzett kutatásaimat, módomban áll a továbbiakban a többi magyar tájegység s más népek gombászatának ismeretében ízelítőt nyújtani a kárpátaljai magyarok gombászatáról utalva ennek összefüggéseire a népiélet számos területével.²

TERMÉSZETI-GAZDASÁGI VISZONYOK, KUTATÁSI MÓDSZER

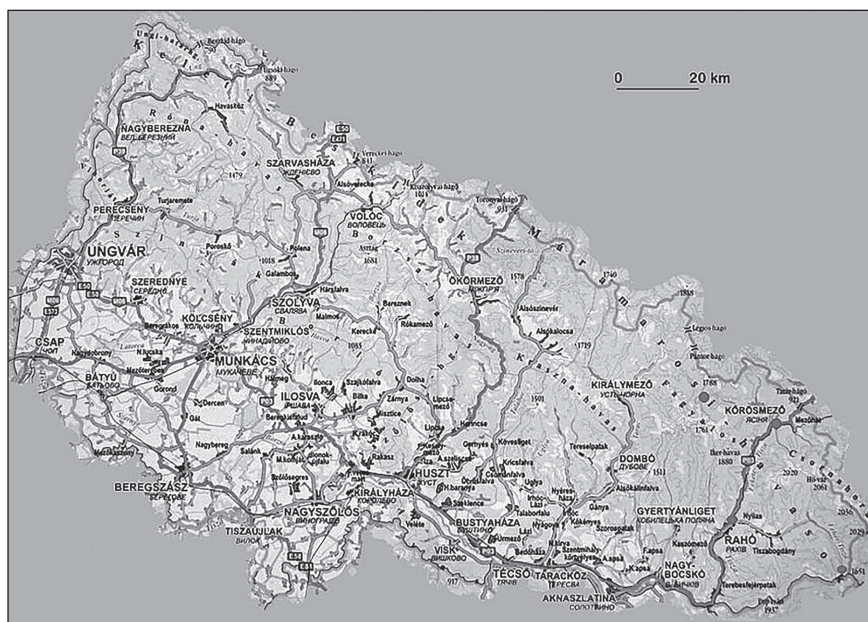
Kárpátalja területe 12 800 km². Területének 80%-a hegyvidék, éghajlata mérsékelt. A meleg időszak meghaladja a 9 hónapot, a téli középhőmérséklet -2 és -5 közt van. Talajféléi: barna erdei talaj, barna podzolos glejes talaj, barna podzolos talaj, barna réti talaj, hegyi réti talaj és tőzeges talaj. A síkvidéken különböző réti talajok találhatók.³ A természeti környezet a kárpátaljai falvak esetében általában kedvezőnek mondható a gombatermést illetően,⁴ azzal a megjegyzéssel, hogy elsősorban a hegy és a domb, a viszonylag magas fennsík uralja a vidéket. A vidék gazdasági életében a mezőgazda-

¹ Lásd még Zsigmond 2009: 138–141. Köszönök minden segítséget.

² A kárpátaljai terepmunka elvégzéséhez útiköltség-támogatással járult hozzá 1997-ben több párizsi magyar, három franciaországi kulturális szervezet (Assoc. Vincentinum, A.J.C.H., és a Fejtő Ferenc vezette ALCYON) tizenegy tagja (Ebergényi Gizella, Hollán Mária, Kosztolányi Károly, Mester Magdolna, P. Ruzsik Vilmos, Szántai Lajos, Selegny Eric, Suire-Kütter Éva, Szőke György, Vida Márta, Winkler Antónia) Nyáry Judit javaslatára. A kutatást az MTA Domus Hungarica is támogatta.

³ https://hu.wikipedia.org/wiki/Kárpátalja_földrajza. (Letöltés: 2021.09.15.)

⁴ Hegy- és dombvidék erdőkkel, legelőkkel, kevés szántóval és lentebbi részeken viszonylag sok gyümölcsös, a síkvidék kevés.

1. kép. Kárpátalja térképe. <https://ungparty.net/karpatalja/karpatalja-terkepek.htm>

2. kép. A tanulmány kutatópontjai térképen ábrázolva

ságé a fő szerep, itt a lakosság átlagbére alatta marad az országos átlagnak.⁵ A gomba viszonylag gyakori étel az itteniek számára, de inkább kiegészítő táplálékként fontos, viszonylag sokan élnek vele. Lévéen, hogy sok a szegény, sokan gombásznak jövedelempótlás végett.

⁵ <http://www.karpatalja.com.ua/karpatalja/gazdasag.html> (Letöltés: 2021. 09. 26.)

Saját kérdőívet használtam a terepen, általában képanyag s részletekre való rákérdezés alapján, valamint együttgombászás során történt a jelzett gombafajok azonosítása. Persze nem minden esetben. Elsősorban Gerhardt gombahatározójának magyar változatát használtam a fajok megnevezésekor, melyet a fordítók átdolgoztak a legújabb tudományos eredmények alapján.⁶ Az adatközlők kiválasztása előzetes érdeklődés alapján, szaktársak közreműködésével és az adott település lakóinak ajánlása alapján történt. Csak a fontosabbnak tekintett adatközlők neve szerepel adattámban, ők tudtak róla, beleegyeztek, hogy közlésük alapján írjam meg tanulmányom. A felhasznált irodalomban lévő adatokra is utalok munkámban.

NÉPI GOMBAISMERET, GOMBANÉVHASZNÁLAT

Az itteni népi gombaismeret átlagon felüli és több részletében jellegzetes. A falvak többnyire olyanok, melyek a gombatermés számára kedvező természeti körülményekkel rendelkeznek. Kárpátalján körülbelül 90 gombafajt mintegy 211 néven neveznek meg alakváltozatokkal együtt, köztük van máshol nem, vagy alig előforduló népi gombanév is.⁷

Az egy-egy közösségben általánosan ismert, közismertnek számító gombát tekintem centrálisnak. A magasabb fokú gombaismeret jele, hogy több a centrálisnak számító (a többség által ismert) gomba itt, mint más vidéken. Így az erdélyi Mezőségen 5, Sóvidéken 13, Kézdiszéken 16, az átlag a magyar nyelvterület egészét tekintve 12 körüli, a romániai Moldvában 20, Kárpátalján pedig: 18.

Több kárpátaljai gombanév a magyarországi és szlovákiai Felföldhöz, Palócföldhöz (pl. *csirke-, ill. tyúkgomba, szepegomba, szepemutató*), illetve a romániai Máramaroshoz, Nagybánya és Kővár vidékéhez (pl. *huszárgomba, seprűgomba*), valamint (a részben anyaországi, részben romániai) Szatmárhoz (pl. *lófing, csirkegomba*) s a Nyírséghez (pl. *akácfa gomba*) kapcsolható. Így is megmutatkozik ebben a néprajzi tájak közelsége, egymásra hatása, illetve – a politikai határok ellenére – a többé-kevésbé egymáshoz tartozás.

Mintegy 47 olyan gombanév fordul itt elő, mely sehol máshol a magyar nyelvterületen: *barna tinó, beregszászi gomba, csirj, durrasztó, egyes bokros(gomba), egyes puttinka, erdei picirke, erdőpecérke, erdei picsirti, Erzsébet királyné(ő), fehér aljú picirke, fehér szepe, fekete szepe, föld színe, gelicegomba, gólyagomba, gyökérgomba, igazgalambgomba, Jóisten tőcsérkéje, karbanî, karmaz(s)in, kékpereszki, királyputypinka, kisasszonyi gomba, korcsoványi, lila tetejű, mónárszár*

⁶ Gerhardt 2017.

⁷ A szlovákiai magyarok több mint 120 gombafajt mintegy 250 néven (és mintegy 54 alakváltozattal) neveznek meg. Máramaros romániai részén mintegy 55 fajt 88 névvel neveznek meg. A székelyföldi Csíkban (és Kászonban) 112 népi gombanév ismert, alakváltozatokkal együtt (+16): 128. 72 faj ismert, tucatsnál kevesebb a nem azonosított, illetve csupán valószínűleg ismert faj. Koltaszegezen több mint 50 gombafajt 100 körüli néven, Háromszéken mintegy 80 fajt kb. 210 néven elölnek a helybeliek.

(molnárszár), ördögpipa, őszi fehér, őszi putinka, pillangógomba, pufígomba, pikkantógomba, pukkasztó, putinka, puttinka, putypinka, sáfránygomba, sáfránytinó, sáfránytinóri, salátagomba, sárga szepe, szürke őzlábú, tavaszi putinka, vakítógomba.

<i>Elnevezés</i>	<i>Latin név</i>
<i>bokrosgomba, putypinka stb.</i>	<i>Armillaria mellea</i>
<i>bolondgomba, légyölő (gomba)</i>	<i>Amanita muscaria</i>
<i>kékhátú, galambgomba</i>	<i>Russula cyanoxantha</i>
<i>galambgomba, ződhátú</i>	<i>Russula virescens, R. spp.</i>
<i>késérűgomba</i>	<i>Lactarius piperatus</i>
<i>seprűgomba, szarvasgomba</i>	<i>Ramaria spp.</i>
<i>lasa-, bükkfa(gomba)</i>	<i>Pleurotus ostreatus</i>
<i>lőfing(gomba), lűfing, vakítógomba, pukkasztó stb.</i>	<i>Lycoperdon, Bovista spp.</i>
<i>őzlábú(gomba) stb.</i>	<i>Amanita rubescens</i>
<i>pecérke, legelőgomba</i>	<i>Agaricus spp.</i>
<i>szepe, tinóri, tinógomba stb.</i>	<i>Boletus edulis, B. reticulatus</i>
<i>tapló, taplóu</i>	<i>Fomes fomentarius, Piptoporus betulinus, Polyporus, ill. Phellinus spp. ...</i>
<i>tölcsérgomba, rókagomba</i>	<i>Lepista v. Paralepista flaccida</i>
<i>tyúkgomba, csirkegomba</i>	<i>Cantharellus cibarius, (Cantharellus pallens)</i>

1. táblázat. Centrális (közismert) gombák Kárpátalján

A *pecérke* (*Agaricus* spp.) erdei és mezei fajokat egyaránt jelöl erre, mi elég ritka a magyar nyelvterületen. *Legelőgomba* elnevezése eddig csak innen és (a székelyföldi) Orbaiszékről került elő. Centrálisnak inkább a mezei fajok, s főleg a mezei csiperke (az *Agaricus campestris*) számít.

A galambgombák közül (*Russula* spp. *galambgomba*) kettő: a kékhátú galambgomba (*Russula cyanoxantha*) és a varashátú (*Russula virescens*) a legnépszerűbb. A *kékhátú* elnevezés sokkal gyakoribb, mint a *ződhátú*, tehát a kékhátú a legismertebb galambgomba és a legbecsültebb is, ezt jelzi *igazgalambgomba* neve is, mely a magyar nyelvterületen csak Kárpátaljáról ismert.

3. kép. Korallgomba. Málnási András rajza

Az egyik legkedveltebb és legismeretesebb a fehér (s kevésbé a zöldülő) tejű teje-lőgomba, a *keserű(gomba)*. Túróval ízesítve szénén sütötték.

Talán csak a moldvai magyarok ismerik és kedvelik annyira a gyűrűs tuskógombát a magyar nyelvterületen, mint a kárpátaljaiak. Itteni neveinek száma legnagyobb a magyar nyelvterületen: *apenyki, bokrosgomba, bokros putinka, egyes bokros(gomba), egyes puttinka, gyökérgomba, királyputypinka, korcsovánai, opényka, openyki, pitpényké, potypinka, pupénka, putinka, puttinka, putypinka, szveme, törzsőkgomba*. Több esetben a csoportos tuskógombát (*Armillaria tabescens*) is ugyanazon névvel nevezik vagy külön nevezve is egyfélének tekintik a gyűrűssel. De az is megtörténik, hogy külön név illeti a gyűrűs tuskógomba (*Armillaria mellea*)

azon egyedeit, melyek egyesével teremnek (*egyes bokros(gomba), egyes puttinka*).

A kései laskagomba (*Pleurotus ostreatus*) neve itt: *bükk(fa)gomba, fohagymázó, kék törzsök, laskagomba, szleme (szveme)*. Kedvelik sokan. A következő nevei csak innen kerültek elő: *bükkgomba, fohagymázó, kék törzsök, szleme*.

Több néven nevezett gomba itt is a sokféle pöfeteg: *durrasztó, fingógomba, lófinggomba, lúfing, ördögpipa, pöffeteg, puffancs, puffigomba, pikkantógomba, pikkasztó, vakítógomba*. Csak újabban kezdték enni több helyen is. A következő nevei csak innen kerültek elő: *durrasztó, ördögpipa, puffigomba, pikkantógomba, pikkasztó, vakítógomba*.

Egyik legjellegzetesebb régebb óta ismert gomba a korallgomba, főleg a sárga meg a rózsáságú (*Ramaria flava* és *botrytis*). Sok népi neve van e nemzetségnek, itt kettő fordul elő: *seprőgomba (seprűgomba), szarvasgomba*.

Az ízletes és a nyári vargánya (*Boletus edulis*, *B. reticulatus*), valamint a vörösbarna vargánya (*Boletus pinophilus*) esetében a *szepe* és a *tinóri (gomba)* név a leginkább elterjedt (és változatai). Nagyon szedik és eszik. Nem mindig különítik el a nyárit és az őszit, de ez azért többször előfordul. Más itteni, ritkábban használt nevei: *aszaló(gomba), fejrőgomba, fehér aszaló, fehér tinóri, őszi tinóri, pünkösdi (pünköszt) tinóri(gomba), tinóra, tögyfagomba, vastagszárú tinóri*. Kétségtelenül ez itt a legkedveltebb gomba. A következő nevei csak innen kerültek elő: *barna tinó, fehér szepe, fekete szepe, őszi fehér. A fejrőgomba (fehérőgomba)* népi név vargánya jelentésben csak itt fordul elő a magyar nyelvterületen, Délvidéken néhol a csiperke neveként használják.

Az errefelé ugyancsak nagyon népszerű sárga rókagomba (*Cantharellus cibarius*) itteni elnevezései: *tyúkgomba, csirkegomba*. Mondhatni kivételesen fordul elő, hogy *rókagombának* nevezik.

Sehol nem annyira népszerű a rozsdasárga tölcsérgomba (*Lepista* v. *Paralepista flaccida*) a magyar nyelvterületen, mint itt, észak-keleti tájainkon és oly néven, mely máshol a sárga rókagombát jelöli, itt viszont: *róka(gomba)*, *róuka(gomba)*, *tölcsérgomba* (*tőcsérgomba*).

Csupán Sepsiszéken, Székelyföldön becsülik annyira a piruló galócát (*Amanita rubescens*), mint Kárpátalján. Népi nevei egy másik, itt más tájegységeinkhez képest kevésbé ismert, gombára emlékeztetnek: *őzlábú (gomba)*, *őzláb*.

A bükkfatapló (*Fomes fomentarius*) a legismertebb erre is a taplógombák, fagombák közül, itteni népi nevei: *bikfatapló*, *toplógomba*, *bükkfagomba*, *csirj*. Utóbbi népi név csak Ugocsában fordul elő, lehet ruszin hatásra használják.

Megjegyzem, hogy a taplógomba, a fagomba (*Polyporus*, *Lentinus* spp.) csak gyűjtőnévként használva centrális egész Kárpátalján.

Itt is *bolondgombának* hívnak minden mérgezőnek tartott gombát, elsősorban a bolondító, légypusztító hatásáról ismert légyölő galóca (*Amanita muscaria*) számít közismertnek, a többi mérgező elkülönítése ritkán történik meg. Perifériális (azaz kevésbé ismert) gombáknak számítanak Kárpátalján a következők:

Régi vármegye		Elnevezés (népi)	Latin név
Bereg	b/ b/	disznókeserű	<i>Lactarius vellereus</i>
		Erzsébet királyné, királygomba, esernyőgomba, golyógomba, bagolygomba	<i>Macrolepiota procera</i> , <i>M. rhacodes</i>
		Jóisten tölcsérkéje	(<i>Cyathus olla</i>)
		harmatgomba, salátagomba	<i>Marasmius oreades</i>
		huszárgomba	<i>Leccinum rufum</i> , <i>L. versipelle</i>
		karmaz(s)in,	<i>Russula</i> sp. ? <i>Russula integra</i> , ? <i>R. xerampelina</i>
		kucsmagomba	<i>Morchella</i> sp., <i>Verpa bohemica</i>
		lila gomba, lila perecke, hógomba	<i>Lepista nuda</i>
		sáfránygomba	? <i>Xerocomus chrysenteron</i> , ? <i>Xerocomus subtomentosus</i>
		sáfránytinó, sáfránytinóri	(<i>Suillus granulatus</i>), ? <i>Xerocomus subtomentosus</i> , <i>Leccinum</i> sp.
		szepejelző, szepemutató	<i>Clitopilus prunulus</i>

Bereg	c/		
Bereg	c/	bábaseggű, madárgomba, mónárszár	(Leccinum griseum, Leccinum scabrum)
		barnahátú galambgomba	Russula sp.
		barnahátú tinóu	?
		csúszógomba	Phallus impudicus, máshol: ?Amanita phalloides, máshol: (Amanita vaginata), Amanita phalloides
		erdei picirke	Agaricus silvaticus, Agaricus haemorrhoidarius, Agaricus arvensis, (A. bohusii) stb.
		fehér aljú picirke	?Calocybe gambosa, ?Leucoagaricus leucothites
		fehérhátú	Boletus sp.
		feketehátú tinóri, fekete szepe	B. aereus, ?Boletus pinophilus
		fülesgomba, kotlógomba	Grifola frondosa, máshol: ?
		gelicegomba	? Russula vesca, ? Russula alutacea, R. sp.
		kenyérgomba	Russula sp. ?Russula xerampelina, ?Russula puellaris
		mogyorótinóri, mogyoróalja	?Leccinum griseum
		nyári füles(gomba)	(Grifola v. Polyporus umbellatus)
		petrezselyemgomba	(Hericium coraloides)
		pillangógomba	?
		rókagomba	Lepista infundibuliformis
		szarvasgomba	(Polyporus umbellatus v. Grifola umbellata)
		szilfagomba	(Polyporus squamosus)
		szilvafaaljagomba	Calocybe gambosa
		szürke(gomba)	Lepista v. Clitocybe nebularis
		tallógomba	(Leucoagaricus leucothites), ?Macrolepiota excoriata
		tarlógomba	Agaricus sp.
		tojásgomba, urigomba	Amanita caesarea
		vereshátú gomba, veres szepe, vöröshátú tinóri,	Leccinum rufum, L. versipelle, máshol: ?
		veresgomba	Leccinum rufum, Leccinum sp.
	c/	disznógomba	(Paxillus involutus)
		ficfagomba, fűzfagomba	Laetiporus sulphureus

		májgomba	Fistulina hepatica
		nyárfagomba	(Leccinum duriusculum)
		sárga szepe	(Boletus sp.), ? Boletus regius
		tővisgomba	?(Entoloma clypeatum)
Máramaros		kucsmagomba	Morchella, Verpa spp.
		mogyoróalja, pudlicska, tinóri	(Leccinum scabrum)
		őszi tinóri, piros hátú tinóri, piros aszaló	(Leccinum rufum)
		őz gomba	(Grifola frondosa)
		kenyér gomba	Lactarius volemus
		kisasszonyi gomba	Macrolepiota procera
		légyölő gomba	Amanita muscaria
		nyárfás(gomba)	(Leccinum duriusculum)
		szilvafagomba, szilvagomba	Calocybe gambosa
		tojás gomba	Amanita caesarea
	c/	föld színe	Hysterangium fragile sensu
		harmatgomba	?Marasmius oreades
		piros hátú	?Russula vesca, R. sp.
		szarvasgomba	(Polyporus umbellatus)
		tehéngomba	?Suillus granulatus
Ugocsa	b/	bereznik, mogyorótinóri	?Leccinum scabrum ?Leccinum griseum
		csirkegomba	Marasmius oreades
		erdei picsirti	Agaricus silvaticus, Agaricus haemorrhoidarius (erdőn termő Agaricus spp.)
		esernyőgomba	Macrolepiota procera
		fenyvesgomba	?Suillus luteus(Lactarius volemus)
		kenyér gomba	(Lactarius volemus), máshol: Russula sp.
		piros hátú	?Russula vesca, Russula sp.
		sáfránygomba	?Xerocomus subtomentosus
		sáfránytinóri	(Suillus granulatus)
		szarvasgomba	(Ramaria flava)
		szilfagomba	(Polyporus squamosus)
		tojás gomba	Amanita caesarea

	c/	akácgomba	?Lactiporus sulphureus
		pántlikásgomba	?Hericium coralloides ?Sparassis crispa
		putuszgomba	?Leccinum sp.
		szilvafagomba	?Calocybe gambosa
		tojásgomba	Amanita caesarea
Ung	b/	erdőpecérke	Agaricus silvaticus, Agaricus haemorrhoidarius, erdőn termő Agaricus spp.
		disznókeserű	Lactarius vellereus
		ducskógomba	(Polyporus umbellatus)
		fűzgomba	Lactiporus sulphureus
		harmatgomba	(Marasmius oreades)
		huszárgomba	Leccinum rufum, Leccinum versipelle, ill. Boletus regius
		kenyér-gomba, kenyérke	?Russula vesca, R. alutacea, Russula sp.
		kenyérke	Lactarius volemus
		kucsmagomba, papsapkagomba	Morchella spp., Verpa bohemica
		légygomba	Amanita muscaria
		lila pereszke	Lepista nuda
		név nélkül	Cyathus olla
		szilfagomba	Polyporus squamosus
		szilvafagomba	Calocybe gambosa
		tallógomba	Leucoagaricus leucothites
		tarkagomba	(Polyporus squamosus)
		tinóragomba	Leccinum scabrum, L. rufum
		tővisaljagomba	Entoloma clypeatum
	c/	vadpecérke	kisebb Agaricus campestris
		özlábgomba	?Macrolepiota procera
		föld színe	Hysterangium fragile sensu
		szarvasgomba	(Ramaria flava)
		tintagomba	Coprinus spp.

2. táblázat. Perifériális (kevésbé ismert) gombák. (b = a vidék egyes részein közismert, c = a vidéken általában alig ismert)

Annyira fontos a *keserűgomba* e vidéken, hogy a vele összetéveszthető is majdnem közismertnek számít, a pelyhes keserűgomba (*Lactarius vellereus*), melyet mérgezőnek tartanak általában, de néhol azért eszik.

Hasonlóképp fontos és közkedvelt a többnyire szepének nevezett nyári és ízletes vargánya is Kárpátalján, a lelőhelyét jelző *szepemutató* (kajsza lisztgomba) ezért a nagytáj nagy részén centrálisnak számít, Beregben mindenképp, viszont Máramarosban, Ugocsában s Ungban már nem vagy alig ismert.

A nagy őzlábgomba (*Macrolepiota procera*) Kárpátalján is viszonylag újabban vált ismertté. Főleg *őzláb(gomba)*, *őzlábú (gomba)* néven. Van több neve (*Erzsébet királyné(ő)*, *gólyagomba*, *kisasszonyi gomba*), mely csak itt fordul elő. Csak Kárpátalján használatos az őzlábra vonatkoztatva a *királygomba* népi név. Máshol (a székelyföldi Sepsikőrőspatakon) csak kivételesen, ritkán használatos.

A mezei szegfűgomba (*Marasmius oreades*) *harmatgomba* elnevezése a legelterjedtebb itt. Más népi nevei: *salátagomba*, *szegfűgomba*. A *salátagomba* név csak itt fordul elő a magyar nyelvterületen, lehet, hogy idegen nyelvi hatásra jött létre. Kivételesen, az ugocsai Tiszapéterfalván találkoztam csupán azzal, hogy csirkegombának nevezi, noha a tyúkgomba, csirkegomba név többnyire a sárga róka gombára szokott vonatkozni Kárpátalján. Olyan névvel nevezése történt meg bizonyos gombafajnak vagy gombanemzetségnek, mely név máshol más gombafajra, gombanemzetségre vonatkozik, és ez nem ritka a népi gombászat esetében. Nem mindenhol közismert, közkedvelt e gomba, néhol nem is szedik, s ez más magyar tájegységek esetében nem fordul elő. A kifejezetten gombászó falunak számító Kétyúton (Beregben) a gombakirály (AI) így nyilatkozott, amikor a mezei szegfűgomba (*Marasmius oreades*) képét mutattam neki, s körülírtam: *Nem ismerem, nem szokták szedni*.

Huszárgomba, *sárga szepe* néven piros, illetve pirosas színt is tartalmazó tinórufélét, s ritkán pirosas vargányát ismernek (*Leccinum*, illetve *Boletus* sp.). Utóbbi népi név máshol nem fordul elő a magyarságnál.

A *tinótorty* néven a Székelyföldön ismerik csak Kárpátalján kívül a kétgyűrűs tölcsérgombát (a *Catathelasma imperialét*). Itt oroszból átvett nevét használják, ezt a gombát alig ismerik, erre vall az is, hogy nevét is oroszosan ejtik a (sehol máshol nem említett) magyarnak aligha nevezhető, de használt népi nevet: *karbaní*.

A korallgombáknak, s főleg két fajuknak a megnevezései erre: *seprűgomba*, *szarvasgomba* (*Ramaria botrytis*, *R. flava*, *Ramaria* v. *Ramaria* spp.). Viszonylag jól ismert gombáknak számítanak, fogyasztják őket.

A *barnahátú galambgomba*, a *gelicegomba*, *kenyér gomba*, *karmaz(s)in*, *kenyérke*, *piroshátú* itt kevésbé ismert galambgombaféléket jelölnek. A galambgombák (*Russulaceae*) itteni ismeretének alig van párja a magyarságnál, esetleg az erdélyi Csíkról mondható el, hogy hasonló szinten tartják számon e gombáinkat, a hasonlóságot növeli, hogy mondanak galambgombát *kenyér gombának* mindkét tájegységben. Csak itt fordul elő a magyarságnál a *gelicegomba*, *karmaz(s)in* elnevezés.

Legtöbb népi nevét a Székelyföldön jegyezhetjük le eddig a tintagombáknak (*Coprinaceae*), Kárpátalján előforduló népi neve van: *tintagomba* (Nagybereg), de jóformán ismeretlennek számít e vidéken, aki említette, könyvből tanulta, nem szedi, nem eszi.

Csak itt, valamint Zemlénben és a Balaton-felvidéken fordul elő, hogy a *szürke gombának* nevezzék a szürke tölcsérgombát (*Lepista nebularis*).

Kevesen ismerik és csak helyenként (újabbán) a lila pereszkrét (*Lepista nuda*), de sehol Kárpátalján kívül nem fordul elő, hogy *hógombának* nevezzék, Dunántúlon, fő-

képp az Őrségben (az ausztriai s anyaországi részein egyaránt) ez a fenyőpereszke (Tricholoma terreumra) vonatkozik.

Az *erdei picirke*, *erdőpecérke*, *erdei picsirti* (Agaricus sylvaticus, Agaricus arvensis, A. bohusii, Agaricus sylvaticus, Agaricus augustus, illetve A. sylvicola, A. langei, A. essettei) népi megnevezések nem fordulnak elő sehol máshol a magyar nyelvterületen: erdőben, erdőszélen termő csiperkékre vonatkoznak.

A kucsragomba (Morchella spp., Verpa bohemica) ismertsége Kárpátalján nem általános. Nagyon kevesen tudnak róla Beregben, nincs adat róla Ugocsából, Máramarosból, de Ungban már több helyen ismertnek számít, eszik. Népi neveik itt: *kucsragomba*, *papsapragomba*. Utóbbi név Ungból került elő. Jőmagam mindenhol a másik népi nevét hallottam csak emlegetni, kétségtelen ez az általánosan használt. Előfordul, hogy, hogy a mérgező redős papsapkát (Gyromitra esculenta) is kucsmanak tekintik, eszik, sőt árulták is a beregszászi piacon.

Nem kapcsolható bizonyos kárpátaljai vidékhez: a *Jóisten töcsérkéjének* nevezett, szürke pohárgomba (Cyathus olla), mely viszonylag jól ismert gomba, noha nem használatos az étkezéshez, de elterjedt, hogy jósolnak belőle, olykor név nélkül tartják számon.

Az erdőben fellelhető pófeteaggombákról (Lycoperdaceae) tudnak, de nincs külön nevük, nem fogyasztják őket az 1990-es évek második felében.

A magyar nyelvterületen itt is hasonlítják a fehér tarlógombát (Leucoagaricus leucothites) meg a májusi pereszket (Calocybe gambosa) a csiperkéhez, erre vall ez a csak Beregben fellelt népi gombanév: *fehér aljú picirke*.

A májusi pereszke majdnem centrális gomba Kárpátalján, minden járásban találkozom ismeretével, de azzal is több helyen, hogy nem ismerik, nem szedik. Itteni népi nevei máshol is fellelhetők a magyar nyelvterületen: *szilvafagomba*, *szilvafaalja(gomba)*, *szilvagomba*.

Meglepő, hogy alig ismert a tövisalagomba (Entoloma clypeatum), csak Ungban jegyeztem le, valószínűsítettem ismertségét.

A *sáfránygomba*, *sáfránytinó*, *sáfránytinóri* népi nevek csak itt lelhetők fel a magyar nyelvterületen, s valószínűleg ugyanarra a gombafajra (molyhos tinóru, Xerocomus subtomentosus) használatosak, mint Veszprém vidékén a *sáfrány vargánya* elnevezés.⁸

A *mónárszár*, *molnárszár* (barna érdestinóru, Leccinum scabrum) csak a szlovákiai Felvidéken fordul még elő csupán a molnár szó népi gombanév részeként. Például (a szlovákiai) Zoboralján valószínű a varashátú galambgombára vonatkoztatják a *molnárhátú* nevet, a *molnár-gomba* pedig lehet ugyanezt a fajt jelöli Gömörben, a Csermosnya völgyében.

Azon kevés tájaink egyike Kárpátalja (Bereg), hol külön számon tartják a mérgezők közt a gyilkos galócát (Amanita phalloides), érdekes, hogy Levidéken (délen, beleértve a szlovéniai részeket is), s Zemplénben (északon) *anyósgomba* néven.

Szarvasgombafélék (Tuberaceae) szedése nem volt ismert akkor a vidéken, csupán egy ismeretéről van tudomásunk, mely neve: föld színe.⁹

⁸ Hollós 1899: 145.

⁹ Hollós 1911: 111.

Kárpátalján kívül a magyar nyelvterületen csak a Székelyföldön, Palócföldön, Muraközben tartják számon a túskegombát (*Polyporus umbellatus*).

Van azonosítatlan és bizonytalanul azonosított gomba egyaránt adattárunkban. Például a *pillangógomba* néven Kétegyháza környékén jelzett gombával és a Beregújfaluban *gelicegombának* mondottal ez a helyzet.

Összességében megállapítható, hogy a perifériálisnak feltüntetett gombafélék egy része a nagytáj egyes területein centrálisnak számít. Ezek képezhetik az egyik alcsoportot (b/), melybe beletartozik például a kucsmagomba, a májusi pereszke, a rizike, a kajsza lisztgomba, a rózsáságú és a sárga korallgomba, valamint a sárga gévagomba. A többi perifériálisnak tekintett faj a másik (c/) alcsoportba, vagyis az alig ismertekébe sorolható. Ide tartozik például a túskegomba vagy a nyárfa érdestinóru (*Leccinum duriusculum*). Mindez az egyes kistájak egészére tekinthető érvényesnek, míg más kisebb tájak vagy egyes helységek esetében lehetnek kivételek. Például az ágastapló (*Grifola frondosa*), amely Izsnyén a centrális fajok közé tartozik, a járás, a megye nagy részén alig ismert.

Gombaismeretről lévén szó, gombakedvelők, gombászok, lelkes amatőrök, valamint más népek hatásával ugyancsak számolni kell. A francia eredetű *sampinyon*, *sampion* elnevezések polgári, városi körökből kerülhettek el falura is, újonnan (a csiperkékre vonatkoztatva), de a *szepe* valószínű már a középkori francia hittérítőkkel került az ország felső részébe úgy, hogy megváltozott hangalakban bár (szepnek ejtendő az eredeti „cèpe”), de megőrződött máig. Kárpátalja-szerte ismertek ukrán, ruszin, orosz hatásra bekerült szavak a gombászati vonatkozásában is, ezért tüntetem fel adattáramban a más nyelven és más anyanyelvűek által ismert népi neveket a magyar elnevezéseken kívül.

GOMBÁSZÁS

Kárpátalján – miképp Moldvában és Felföldön hasonlóképp – már azzal örömet tudtam szerezni, hogy a gombáról, gombászásról beszéltem adatközlőimmel. Népünk, tehát a közösség, s nem a kutató, Beregben is, de főleg a Székelyföldön, Moldvában – azt a személyt nevezi *gombakirálynak*, aki valamely helységben kiemelkedik, mint jó gombaismerő, kiváló gombaszedő.¹⁰ Kivétel általában a nő gombakirály, de azért például Kárpátalján és az Ipoly mentén is találkoztam ilyen esettel.

Ezen a vidéken 1990 után is maradt a szegénység, nem véletlen, hogy tovább tart, sőt egyesek szerint még fokozódott is a gombászás gyakorlása. (NJ, Nagymuzsaly). Az ukránok, ruszinok, latisok gombaismerete az ottani magyarokéhoz hasonló szintet képvisel. Több esetben jegyezhettem le, hogy a ruszinok, ukránok nem ismernek bizonyos, a magyarok által ismert gombafajokat, de ez fordítva is megtörtént. Több adatközlőm tanult gombaszakértőktől és könyvből is tanulmányozta a gombákat. Külön érdekességgént említem meg, hogy máshol nem találkoztam olyan esettel, hogy a gombavizsgáló magánál jobbnak ítélje meg valamelyik amatőr, de helységében jó-

¹⁰ Zsigmond 2011: 69–76.

4. kép. A ráti gombakirály egyik zsákmányával, 1997. A fotó a gombakirály tulajdona

nak, gombakirálynak tartott gombászt, márpedig Beregszászon, a piacon, előfordult ez 1997-ben. A jó gombászok zöme tapasztalatom szerint férfi Kárpátalján. Gombakirály van itt szép számmal, illetve volt olyan, ki sokat gombászott, de mást is gyűjtögetett, tőle gyakran lehetett gombát vásárolni. Egy viski adatközlő vélekedése arról, hogy kik gombásznak: *Inkább asszonyok gombásznak, sokszor gyermekek is. A nagy gombás inkább férfi, s ők inkább egyedül járnak. A helyeket titokba tartják. Böjtös nap csak gombás étel van Bustyaházán az ukránoknál, ők görögkatolikusok. A magyarok nem adják el a gombát, inkább cigányok árulják, házhoz viszik.* (CzL, Visk)

A kerti munka, fakitermelés, állattartás mellett, jut idő a gombászásra, mondják, hogy többnyire az asszonyok, az idősebbek és a gyermekek gombásznak, de a férfiak alaposabban felkészülnek. A foglalkozás szerint a pásztorokról tartják azt, hogy többet gombásznak. Történeti hagyománya van itt a gombászásnak, több évszázada szorgalmazták ezt a vidéken. A munkácsi uradalom 17. századi összeírásából tudjuk, hogy a jobbágyok gombaszedéssel is tartoztak.¹¹

Kosarat és vedret ajánlanak felszerelésnek. Gyakran zacskót használnak, és az ugyancsak előfordul(t), hogy ún. *kazupot* vittek magukkal. Ez cseresznyefa kérgéből készült táskaszerű, kosárhoz hasonló tartóeszköz, melyet főleg Kistécsőn készítettek. Általában gyalog szokták a gombákat megközelíteni, de az izsnyétei gombakirály sajátos eszközt és időpontot választ mikor a ragadványnevet szolgáltató gombát megy leszedni: *Éjjel szoktam szedni, s motorkerékpárral megyek a helyemre, hogy ne tudják meg hol terem.* (FKBJ, Izsnyéte) Máskülönben úgy tudják, ő szedett először a faluban *fülesgombát* (*Grifola frondosa*).

¹¹ Gunda 1960: 215.

5. kép. Fülesék a táskájukban fülesgombával. Izsnyéte. Zsigmond Győző felvétele, 1997

A gomba részeit általában a következőképp nevezik: *láb, törzs, szár, tő* (tönk), *kalap, felső rész, teteje, hát* (kalap), *alj, szivacsos, ill. pondrós rész, lyukacsos rész, leveles rész* (termőréteg, többnyire a kalap alatti rész), *leveles, recés* (lemezes), *karika, szoknya, nyakkendő, gyűrű* (gallér), *héj, teteje* (kalapbőr). Arról hogyan terem a gomba a következőket mondják: *körbe, félkörökbe, boszorkánygyűrűbe, boszorkánykörbe, sorba, csumóba van, telepbe, csomókba terem.*

A gombászok azt is meg szokták figyelni, hogy mely állatok gombásznak többet, nem véletlen, hogy több mint másfél ezer népi gombanevünk közt mintegy 20 állatnév szerepel, köztük kárpátaljaiak is szép számmal.¹²

A gombászás időszakának itt is elsősorban a nyarat említik, de mikor a termés idejéről szólnak, gyakrabban utalnak az ősze, mint a nyárra. A tavaszra ritkán, a télről nem is beszélnek a gombákat illetően.

Különlegesebb jelzésnek, szakszerű megfigyelésnek vehetjük azt, amikor a gombászok bizonyos gombafajokat összekapcsolnak. A kevésbé fontos gombafaj azért jelentős mégis számukra, mert ez jelzi a számukra értékesebb faj valószínűsített jelenlétét. Ilyen élőhelyet jelző gombáról több vidéken tudnak. Nálunk – elsősorban az Őrségben meg Kárpátalján s részben a Palócföldön – ez a helyzet a vargánya esetében. Az Őrségiek *vargánya elejének*, a Vas megyeiek és a göcsejiek¹³ *vargányaanyjának* mondják a kajsza lisztgombát (*Clitopilus prunulus*), a felvidékiek és kárpátaljaiak egy része pedig

¹² Zsigmond 2020b: 243–311.

¹³ Tóth 1983: 142.

*szepemutató*nak, *szepejelző*nek, s az indoklás hasonló: ott ahol terem vargányának, illetve *szepének* (*Boletus edulis*) is lennie kell, ezt jelzi, a megfigyelés mikológiaiilag is figyelemreméltó.

A gomba termesztéséről nem csupán tudnak, de a vele való kísérletezésről is tudomást szerezhettünk, például Técsőn. Ráadásul kétféle gomba termesztését is számon tartják, persze a legnépszerűbbekét Európában és világszerte: a csiperkéét (*Agaricus* spp.) és a laskagombáét (*Pleurotus* spp.). Tény, hogy számos gombafélét fogyaszt a kárpátaljai magyarság számottevő mennyiségben, s ez csak részben tudható be annak, hogy a földrajzi környezet kedvez a változatos és gazdag gombavilágnak.

A GOMBA FELHASZNÁLÁSI FORMÁI

Kutatásaim alapján a gombák magyar néphagyományban előforduló valamennyi funkcióját igyekeztem számba venni. Az összesen 29 felhasználási mód közül Kárpátalján 9-et sikerült fellelnem gyűjtéseim során, melyeket a 3. táblázatban foglaltam össze. Néhány felhasználási területről a továbbiakban részletesebben is szólok.

	<i>Funkciók a hagyományban (világszerte)</i>		<i>Előfordulás a magyar hagyományban</i>	<i>Előfordulás a kárpátaljai hagyományban</i>
1	étel (fűszer; ínycséség)		+	+
2	mérég: ember, illetve állat számára		+	+
3	áru (pénzforrás)		+	+
4	nyersanyag festéshez (festék)		+	–
5	nyersanyag tárgyak készítéséhez	használati, dísz tárgyak	+	+
		ékszerek	–	–
		játék	+	–
6	(tej)oltószer		+	–
7	díszítőmotívum		+	+
8	jelkép	férfi nemiség	+	–
		halhatatlanság	–	–
		termékenység	+	–
		szaporaság	+	+
		lélek	–	–
9	gyógyszer		+	+
10	időjárásjelző		+	–
11	tisztító, fertőtlenítő, rovarirtó		+	+
12	füstölés (méhek és szúnyogok füstölése)		+	–

13	hallucinogén kábító, bódító szer	+	–
14	illatosító	–	–
15	halászok árvízjelzője	+	–
16	kenőanyag	+	–
17	táblatörlő	+	–
18	állatriasztó	+	–
19	robbantáshoz időzítőként	+	–
20	irányjelző	+	–
21	trágyaként talajjavításra	+	–
22	tömítés (hajó, pajzs)	–	–
23	talizmán	–	–
24	szellemek befolyásolása	–	–
25	természeti jelenségek magyarázata	–	–
26	afrodiziákum	+	–
27	istenség, varázserejű lény	–	–
28	fogamzásgátló	+	–
29	tűzgyújtáshoz, tüzelőként	+	+

3. táblázat. A gombák felhasználási módjai és egyéb megjelenése a magyar és a kárpátaljai néphagyományban

A GOMBA A TÁPLÁLKOZÁSBAN

Több gombát ismernek másként is, mint táplálékot, például a taplót, pöfeteget, de a gombák táplálékként való ismerete az elsődleges, a fontosabb. A kárpátaljai magyarok a gombát, böjti, ünnepi ételként is fogyasztják. Például: *Karácsonykor s újévkor főleg savanyúságnak eszünk gombát, inkább ünnepnapkor, a levest hétköznapi is.* (ME, Beregújfalu) *Karácsonyeste szoktak enni gombalevest.* (BMG, Kétegyháza) Mindennapi ételként a gombát többnyire alkalmasszerűen eszik, főleg a vadon termő és nem a termesztett fogy az adatközlők tanúsága szerint. Legtöbbször a gomba pótol, illetve fűszerez más ételmet. Viszonylag gyakran teszik bele néhány olyan ételféleségbe, melyekben általában a húst vagy a szalonnát helyettesíti vagy pótolja: tokány, paprikás, rántotta. Többnyire tudják, hogy különlegesen finom és általában nehéz étel is a gomba. Mármint az ehető, mert sokan óvakodnak a gombás ételektől, mert tartanak az ehetőknél mérgező gombákkal való összetévesztésétől. Mai napig őrzi a gomba ínyencség és ínségnyihító jellegét egyaránt. Magán viselve, tükrözve így fogyasztói ellentmondásos világát. A gombaevés gyakorisága a magyarságnál tájegységenként különböző. Kárpátalján viszonylag gyakran élnek gombával a moldvai, a szlovákiai magyarokhoz hasonlóan.

Általában becsülik a gombaételt, kedvencnek többnyire a vargánya és a csiperke számít. Gombás ételek elkészítéséről a következőket sikerült lejegyezni:

Vargánya, *Boletus edulis* és *B. reticulatus*:

A szepe jó a darázskáposztába is. Ebbe nem rizset tesznek, hanem tengeridarával készült töltött káposzta ez, borsot, hagymát is tesznek bele. (BMG, Kétegút)

Főleg levesbe szokták tenni vagy töltött káposztába hús helyett. (NJ, Nagymuzsaly)

Özlábú (gomba), *Amanita rubescens*:

Teteje lejön, sütni szokták, főzni általában főzik megkészítés előtt. (TSML, Beregújfalu) Legjobban ezt szeretjük, leforrázunk minden gombát, ezt is, kalapját zsírba megsütjük. (CsMI, Beregújfalu)

Mezei csiperke, *Agaricus campestris*:

Rendszerint megabároljuk vagy tejfellel vagy tojással készítjük. (NJ, Nagymuzsaly)

Galambgombák, *Russulaceae*:

A kékhátút s a piroshátút sütik, leggyakrabban hagymával, tejfölösen készítik meg a gombát. (CzE, Visk)

Keserű(gomba), *Lactarius piperatus*:

Teje fehér, sütik. (BE, Bereg)

Csak a keserűt főzöm megkészítés előtt. (SzJ, Nagydobrony)

Egyszerűen, sütvé esszük. (NJ, Nagymuzsaly)

Gyűrűs és csoportos tuskógomba, *Armillaria mellea* és *tabescens*:

Levesnek jó. (Korláthelmec)¹⁴

Sárga rókagomba, *Cantharellus cibarius*:

Át szoktam mosni három léből, hagymás zsírba készítem meg. (HÉ, Visk)

Ehető korallgombák, *Ramaria* spp.:

Minden színűt eszik, előtte megfőzik. (NJ, Nagymuzsaly)

Kései laskagomba, *Pleurotus ostreatus*:

Főleg bikkfán van. Van aki háznál vagy pincében termesztette a fokhagymázót. A levest belőle fokhagymás rántással készítjük. Oda a zsírt, benne mikor a liszt megpergélődik utána az apróra vágott fokhagymát belöntjük. A gombát megtisztítjuk, felszeleteljük, külön megfőzzük, és hozzá tesszük a vízzel feleresztett rántást. Ecetet, sót, tejfölt is teszünk belé. A végén összefőzzük az egészet s megvan a fokhagymázó leves. (BRJ, Técső)

Szilfagomba, (*Polyporus squamosus*):

Jó a szaga, tesszük levesbe a delikátot is, mikor főzzük a levest belőle. (LJA, Beregújfalu)

Esernyőgomba, *Macrolepiota procera*:

A nagykalapú, ritkásabb a lemezei, az a disznókeserű, azért használják, vason sütik. (CsT, Beregújfalu)

Kenyérgomba, *Lactarius volemus*:

Kicsit kesernyés, barnás a szára is, előbb megfőzik, aztán eszik csak. (NJ, Nagydobrony)

Altalában tudják, hogy nyersen is ehető.

Pelyhes keserűgomba, *Lactarius vellereus*:

Ki kell főzni, ne legyen olyan keserű, s akkor eszik. (NJ, Nagydobrony)

¹⁴ Márkus 1941.

Sok zsír kell sajnos a sütéséhez, forgatva takarékosabb. (CsMI, Beregújfalu)

Disznógomba, (Paxillus involutus):

Megfőzve eszik, reggelire hagymás tojással például. (ÚS, Kisdobrony)

Meg nem nevezett gombákból (vagy többféléből) készült ételek, ételtípusok:

A gombalevest úgy készítik, mint a zöldséglevest, krumplit is tesznek belé, a gombát előbb kifőzik s a fekete levét elöntik. Derelyemetszővel teszünk rá tésztát. (ME, Beregújfalu)

Krumplilevesbe szoktak tenni egy kis főtt gombát, zöldséglevest is. (VI, Izsnyéte)

Tejjel mártásnak is készítjük a gombát, a sóba eltett kivéve a borkánból kimoszuk, kifőzzük még egyszer a sótul. (VI, Izsnyéte)

Mindenféle gombát sós vízbe átfőzők, legtöbbször hagymás zsírba kisütve, tejjel esszük.

(BKR, Izsnyéte)

Mindenféle gombát sós vízbe átfőzők, legtöbbször hagymás zsírba kisütve, tejjel esszük. (DBE, Izsnyéte)

Hagymáson, paprikáson, tejfölösen, tárkonyosan eszik általában, de rántva is. Gombaleves: vízbe sóval főzik a gombát, kis rántást hozzá, belé petrezselymet. Csipetkével vagy reszelt tésztával eszik. (MA, Nagydobrony)

Savanyúkáposztás gombaleves kolbással. Odateszik a savanyú káposztát főni, gombát bele (főleg putypinka vagy tölgyfagombát) és füstölt húst vagy kolbászt, egy babérlevelet. Külön megfőzik az árpakását, a gerslit, evőkanálnyi, beleteszik az előbbibe a kását leszűrve, mikor felrottyan. Külön készül a rántás: zsír, liszt (kanálnyi), csipet paprika, hideg víz összefőzve. Mikor a hús, gomba megfőtt az egészet összetöltik, összefőzik, aztán a sót, borsot, pici paradicsomot tesznek a levesbe.

Fasírt és ritkán gombából töltelékek is készülnek, fele hús, fele gomba, s prézli, tojás. Palacsintát is készítenek gombás hússal. (MszM, Nagydobrony)

Hagymás zsírba sütjük a gombát krumplihoz, nokedlihez. A leszűrt lébe gombalevest is készítenek. Tesznek bele petrezselymet, paprikát, fűszert (bors, só). Szoktak aszalni tinórit, nyárafagombát (csónya fekete így), bokrosgombát (rágós akkor), s főleg levesbe tették aztán vagy töltött káposztához hús helyett. (NJ, Nagymuzsaly)

Készítünk gombapörköltet, nem teszünk tejfölt bele. Szokták a gombát tojással is enni, de fokhagymalevesbe is tesszük, rántást nem csinálunk hozzá. (BRJ, Técső)

Kevesen szokták a káposztát tölteni gombával. Mikor halott van szoktak gombalevest enni. (MKE, Tekeháza)

TARTÓSÍTÁS

Általában:

Gomabasaláta: gombát kell abárolni, 2 kiló gombához 5 kiló káposzta, 1 kiló murkó, 1 kiló hagyma, 1 kiló (zöld)paprika, 1 liter olaj, fél ecet, só, bors, babérlevél. Ezeket összesütjük, utána forrón üvegekbe, dunszba tesszük, ha kihűlt: kész.

Gomba ecetes savanyúságnak: ecetes szirupot öntünk a megabárolt gombára, bele bors, babérlevél, só.

Eltevés sóval: megabárolni a gombát, sóból vékonyan egy-egy réteg. Kiáztatva jó parikásnak vagy rántott gombának télen. Ősszel jobb gombát berakni. Az első tinóri férgesebb, nem áll el úgy, jobb az őszi.

Aszalni a szepét, galambgombát, csirkegombát, bokrosgombát például. A bokros jó levesnek télen. Az aszalandó gombát, a szeleteket felfűzzük cérnára vagy kint tepsibe a napon hagyjuk. (AI, Izsnyéte)

Egy réteg gomba, egy réteg só, úgy van eltéve. (VI, Izsnyéte)

Gombasaláta: bele zöldpaprikát, hagymát ledarálva, kicsire vágva a gomba, ecet, bors, só, babérlevél, mint az ugorkát. Főleg a szürkét szeretjük így. (DBE, Izsnyéte)

Aszaltak tinót, bokrosgombát, bábaseggűt. Más savanyúság: megpucoljuk, kimossuk a gombát több léből, főzés után fűszerezett lébe, 3-1,5 liter vízbe tesszük, ebbe került előzőleg: só, ecet, cukor, kanál olaj.

Savanyúságnak: tinóri, galambgomba, tyúkgomba, az ecetes vízbe hagyma, babérlevél, bors, só kerül. Mikor előveszik paprikás, hagymás zsirba abárolás után kenyérral vagy kásával eszik.

Más savanyúság: megpucoljuk, kimossuk a gombát több léből, főzés után fűszerezett lébe, 3-1,5 liter vízbe tesszük, ebbe került előzőleg: só, ecet, cukor, kanál olaj.

(ME, Beregújfalu)

Készíték gombasalátát is. Bele zöldpaprika, hagyma, ledarálva vagy kicsire vágva a gomba, ecet, bors, só, babérlevél, s mint az ugorkát, főleg a szürkét szeretjük így. (BKR, Izsnyéte)

Elrakják a gombát sóval, ecetesen savanyúságnak, aszálják, s fagyasztják is. (MA, Nagydobrony)

Savanyúságnak a bokrosgombát, galambgombát, szilfagombát megfőzik, páclét készítenek: borsfű, szegfűszeg, fokhagyma, hagyma, ecet, szalicil, bors, koriánder, majoránna kerül bele, üvegekbe rakják, forró lével felöntik, nem kell dunsztolni. 5 éves is van nálunk ilyen savanyúságból. Ritkán eszik, különlegességnek teszik el. (NJ, Nagymuzsaly)

Szokták aszalni, savanyítani: laskagomba, putypinka, rókagomba. (SM, Rát)

Szokták berakni a gombát savanyúságnak, mint az ugorkát, marinóválnak. (BRJ, Técső)

A tinóri a legfinomabb, szárítják, mint az openykát is, jó berakni őket, mint az ugorkát. (MKE, Tekeháza)

Vargányák, Boletaceae:

Legfinomabb a tinóri mindenképp, szárítva is jó. (ME, Beregújfalu)

Szárítják sütőben vagy napon, inkább a fiatal, a szívacsos részt is megeszik. (BJ, Izsnyéte)

Főleg ezt a gombát szárították, gyümölcsaszalón is. (MA, Nagydobrony)

Galambgombák, Russulaceae:

Régebb volt gép, készítettek vele gombabefőttet galambgombából a készletezési hivatalnak. (BMG, Kétgút)

Kétszergyűrűs tölcsergomba, Catathelasma imperiale:

Berakni (sóval) nagyon jó, szaga van, mint a rózsáé. (BJ, Izsnyéte)

A kárpátaljai tartósítási módok Kárpátalján nagyon változatosak tehát: szárítás, sóban, fagyasztva, savanyúságnak. Szárítva leginkább vargányát és gyűrűs tuskógombát, savanyúságnak legtöbb helyen a galambgombákat, a vargányát tesznek el télire.

A GOMBA, MINT ÁRU

A gomba piaci árusítása a magyarságnál szinte kizárólag női munkának számít. Általános az a vélekedés, hogy eladásra inkább a cigányok szedik a gombát. Beregszászban jegyeztem le: *Eladásra csak a cigányok szedik Újfaluba. vagy cserélik például krumplira.* (CsT, Beregújfalú) Van, aki külön kiemelte a gombaárusítás fontosságát: *Rá vagyok kényszerülve, hogy szedjem, nem tudok úgy sétából gombászni. A piacon l griveny az átvizsgálás, s l az árulás.* (AI, Kétyút) Azt is megtudhatjuk, hogy: *Gombaátvizsgáló is van a piacon, fizetése többnyire a gomba, a piactól keveset kaphatnak.* (NJ, Nagymuzsaly) Kissé árnyaltabb a helyzet Técsőn, nem épp az általános, íme egy ottani vélekedés: *A piacon főleg tinórit, mogyoróaljt, kékhátút, csirkegombát, tavaszi s őszi putinkát, szarvasgombát árulnak. A cigány itt nem árul gombát, nem megbízhatók, tőlük nem vennének. Itt csak szegények vannak, nincsenek sátorosok, tudnak magyarul, ukránul, maguk közt cigányul beszélnek. Itt általában a férfiak szórakozásból, falun, főleg az asszonyok pénzszerzésért gombásznak.* (BI, Técső)

Gombát nemcsak közvetlenül a fogyasztóknak, de az erdészetnek, különféle begyűjtő központoknak, a piacon és falubelieknek is eladhatnak. Olykor a csere is előfordult, például burgonyáért vagy tojásért nem egyszer cserélt gazdát a gomba. Az ajándékba adása ugyancsak szokás (Székelyföldre, Máramaroshoz, Moldvához hasonlóan) a hozzátartozókon kívül orvosnak is.¹⁵

A gombaárusítás régóta fontos jövedelemkiegészítési lehetőségnek számított a magyar hagyományos társadalomban is. Nem véletlen, hogy a gombaárusok kikiáltásából közmondás is kialakult, mely Kárpátalján is ismert: *Minden gomba jó gomba, csak az ember goromba.*¹⁶

GYÓGYÍTÁS

Más vidékekhez hasonlóan a kárpátaljai néphagyomány is ismeri több gomba gyógyhatását. A pöfetegeket itt főképp vérzéscsillapításra használják. *Vakitógomba kellett, hogy a vérzés álljon el, ahol kiharapta a piang. (főleg ha az inba talált harapni). Elhasították úgy fehéren, s rákötötték a sebre.* (LJA, Beregszász) Másra ugyancsak jónak tartják. *A fiatalabbat eszem, a gyomortúl, epétől jó.* (HHÉ, Visk)

Napjainkban a magyar nyelvterület majdnem egészén ismert, ha nem is használatos már légyölésre a gyakran épp *légygombának* nevezett *Amanita muscaria* tányérba

¹⁵ Lásd például Zsigmond 2020a: 35.

¹⁶ O. Nagy 1999: 240.

téve (egészben vagy felvagdálva), cukrozva vagy sem, tejjel, vízzel vagy mézzel.¹⁷ Kárpátalján, Moldván és a Székelyföldön kívül inkább csak nevében él légyölésre való használatának az emléke. Egyféle kórmegelőző eljárás ez. *A légy megdöglik tőle, mondták a régiek.* (BTP, Kétyút)

A közkedvelt keserűgombát gyógyításra is alkalmasnak tartják néhol. *Szokták a platon sütni, a gilisztát hajtja az emberekből.* (BRJ, Técső)

Máshol nem ismert a magyar nyelvterületen a *föld színe* (Hysterangium fragile sensu) sem, Hollós Lászlótól tudjuk, hogy a nép pálinkába téve főleg szívdobogás ellen issza.¹⁸

Gombamérgezéskor legtöbbször tejet itatnak a beteggel. S hogy lelkesebben gyógyítson az orvos szokás errefelé is ajándékba gombát adni neki.

TŰZGYÚJTÁS

Valószínűleg egyik legősibb, ritkán bár, de ma is előforduló felhasználása a бүкк-
fataplónak, amikor tüzet csiholnak a segítségével. *Rég használták tűzgyújtásra* (NJ, Nagymuzsaly) *Taplóból régebb gyújtottak cigarettát.* (LJA, Beregújfalú) Arról is tudtak, hogy a taplót alkalmassá lehet tenni e célra. *Áztatták trágyalébe, tüzet csiholtak vele rég.* (UJ, Tiszapéterfalva)

GOMBA ÉS FOLKLÓR

Helynevek és gombák

A magyar nyelvterületen összesen 149 gombás helynévről tudunk eddig. (egyelemű: 47, közülük 11 különböző név), két- vagy többelemű: 102, 88 különböző). A 99 különböző elnevezés 146 tájrést jelöl. Ma 20 helységnév (19 különböző) vonatkozik 17 mai és 3 hajdani településre.

Több kárpátaljai gombás helynévről van tudomásunk. A határnevek közül csupán egyet említek: Bótrágy (Beregszászi járás) egyik dülőneve *Gombás*.¹⁹

A jelenlegi „gombás” helységnevek közül három kárpátaljai, egyikük újabban Szlovákiához tartozik –, Ukrajnához: kettő. *Gombástelek* Máramaros Ökörmezői járásának egyik faluja (oroszul: Zaporogyelje). A falu nevét eltérő módon adja meg a Magyar helységnév-azonosító szótár (Gombástelep) és a Határokon túli magyar helységnévszótár (Gombástelek). *Gombás*. Lakott hely Váctól északra (egyik részét *Kisgombás*nak, a másikat *Öreggombás*nak hívják). Szlovákiában (az egykori Liptó vármegyében; szlovák neve: Hubová) és Kárpátalján is van *Gombás* nevű helység, így hívják a beregi járás egyik faluját (ukrán neve: Hribivci). A név jó gombatermő helyre

¹⁷ Zsigmond 2011: 39.

¹⁸ Hollós 1911: 111.

¹⁹ Sebestyén 2002: 25.

utal.²⁰ *Hegygombás* kárpátaljai falu (az egykori Ung vármegyében, a mai Szlovákiában található). Szlovák neve: Hlivištia.

Hiedelmek, szokások

Elterjedt hiedelem, hogy amit a csiga szeret, megkezd, az jó gomba; továbbá általában azt tartják, hogy a színváltó húsú vargányák, tinóruk nem jók: de ezeket a kifogásolható vélekedéseket a megkérdezettek egyike sem veszi kispénznek Kárpátalján, sőt több olyan tinórut ismernek, fogyasztanak a vidéken, mely húsa színét változtatja (hasonló a helyzet a Dunántúlon és a Felföldön).

Veszélyes a gombászás, minden gombát jó ki ke főzni, ha kígyó megmássza, mérges lesz a jó gomba is. (RHK, Tekeháza) *A gombával hagymát belefőzök, változik a színe, megzöldül: mérgező. Ha mérgekígyó a gombán keresztül mászik, akkor mérgező lesz. Gombával álmodni, az álmoskönyv is írja, betegséget jelent.* (UJ, Tiszapéterfalva) Ismertek tehát ilyen vélekedések, hiedelmek is, szerencsére alkalmazásuk nem elterjedt (így kevesebb a mérgezés).

Szokásokhoz, ünnepekhez is kapcsolódnak a gombák Kárpátalján.

A gombaételek közül főleg a gombaleves számít az ünnep tartozékának a magyar nyelvterületen (például Palócföldön, Kárpátalján), újévkor is szokták készíteni. Beregújfaluban inkább a savanyúságnak megkészített gomba volt az ünnepi eledel része, de sokszor a gombaleves is. A beregi Jánosiban Punykó Mária néprajzos kolléga közlése szerint: minden *szenteste gombaleves s füstölt kolbász volt*. Újabb adataink is vannak arra, hogy például a kárpátaljai magyarok szentestén gombás káposztalevest szoktak enni.²¹ Ünnepeket megelőző böjtkor szintén szokás a gombaevés, kevésbé a magyarok esetében. *Böjtös nap csak gombás étel van Bustyaházán az ukránoknál, ők görögkatolikusok.* (CzL, Visk)

Folklórszövegek

Gombás szólásmondások a kárpátaljai magyarok számára is ismertek: *nő, mint eső után a gomba*, ez közismertnek számít. Ha nem is vásári kikiáltásként, de legalább hallomásból, arról szintén tudnak, hogy: *Minden gomba jó gomba, csak az ember goromba*.

Számos módja van annak, hogy jelezzék, valakinek szerencséje van a gombákhoz: *Szart evett, szarba lépett, megette a pelenka tartalmát, ez mind azt jelenti, szerencséje volt, sok gombát talált.* (CzE, Visk)

²⁰ FNESz

²¹ <http://www.karpatinfo.net/>

A bő gombatermésből jósolhatnak is: *Sok a gomba, kevés lesz a tengeritermés, rég mondták, s hogy penészből van a gomba.* (BKR, Izsnyéte) / (...) *sok tinórigomba jó kukoricatermés.* (BI, Técső) / *Sok a paszuly, sok a gomba, szegény a tél – mondta édesanyám.* (NJ, Nagymuzsaly) / *Sok gomba nagy tél, mondják.* (HHÉ, HÉ, HR, Visk) De az időjárás és a hold is jelezhet: *Esik és újra a hold, na most má van gomba, mondják.* (VI, Izsnyéte)

Álomból való jóslás is van gombás vonatkozású. *Gombával álmodni, az álmos-könyv is írja, betegséget jelent.* (UJ, Tiszapéterfalva) Csúfolók, melyek gombával kapcsolatosak több helyen ismertek a magyarságnál, Kárpátalján is. *A gútiak csikosok, nem csak gombások. Állítólag csikos alsóneműről a név, mi ki volt téve száradni.* (DBE, Kétgút)

A gombákról többféle, gyakran tréfás történetet ismernek:

Elmegy a vak gombázni, úgy tudja meg, mi az amit talált, hogy beleharap. – Hám, gomba. megint talál. – Hám, gomba. Megint talál valamit. – Hám, szar.

Három feleséget eltemetett egy férfi, kérdezik tőle hogy haltak meg. Az első gomba-mérgezésben, a második is. – És a harmadik?

– mert nem akarta megenni. (BDK, Ungvár)

Gombás találós kérdések szintén ismertek Kárpátalján is, ha nem is oly nagy számban, mint a Székelyföldön. Beregújfaluban jegyezte le alulírott:²²*Barna koma egy lábbon áll. Mi a?*

Ugyanitt ismert ukránból átvett találós is: *Mondok találós kérdést, de ukránul, magyarul valahogy így jön ki: az egész földet átmentem, piros sapkára leltem, mi az.* (KOI, Beregújfalu)

Gombanév utal itt egyik sátoros ünnepünkre: *püünkösdi tinóri* (Kárpátalja – Máramaros –, Técső, Visk).

Szép számmal van gombával kapcsolatos gazdaregulánk, szólásszerű csak helyileg ismert kifejezésünk is: *– Esik és újra a hold* (,újhold van'), 'valószínűleg most már van gomba, terem a gomba' (Izsnyéte, Munkácsi járás, Kárpátalja); *– Sok gomba, nagy tél* (Visk, Kárpátalja); *– Sok a gomba, kevés lesz a tengeritermés* (Izsnyéte, Kárpátalja); *– Sok a paszuly, sok a gomba, szegény a tél* (Muzsaly, Kárpátalja); *– Sok tinórigomba, jó kukoricatermés* (Técső, Kárpátalja); *– Sok gomba, szűk termés* (Kassa); *– Gombával álmodni, betegséget jelent* (Péterfalva, Kárpátalja);

A nagyon kevés történeti jellegű népi gombanév-magyarázatok közül több kárpátaljai:

A nagy őzlábgomba neve Kárpátalján (Izsnyétén) *Erzsébet királynéhoz* kapcsolódik, mert nagy és szép. *Az Erzsébet királynő neve Nagyberegbe bagolygomba.* (GI, Izsnyéte)

Van a császárgalócához fűzött magyarázatunk is: *Azt mondják azé császárgomba, me Mária Terézia császárnőnek kedvence volt.* (BI, Técső)

²² Punykó Mária kolléga helyismeretének köszönhetően. A kutatáshoz nyújtott segítségét ezúttal is köszönöm.

GOMBÁBÓL KÉSZÜLT TÁRGYAK ÉS GOMBAMOTÍVUMOK A TÁRGYAKON

Egyik hungaricumunk, mely gombával kapcsolatos, a népi mesterséggként, népművészeti ággként csupán a székelyföldi Korondon gyakorolt, a jelenleg is élő *toplászat* valamiképp ugyancsak kötődik a Kárpátaljához, az ottani magyarokhoz. Kevesen hallottak a bükkfataplóról és annak ilyenén felhasználásáról. Virágtartót viszont többfele is készítettek, készítenek taplóból. *Virágot ültetnek belé, kivájják.* (CzE, Visk) *Csináltak belőle régebb a faluba virágtartót.* (LJA, Beregújfalú) *A taplót régebb csinálták csiholáshoz, tetejét kivájták virágtartónak, gyufatartónak, ma már nemigen van.* (CsT, Beregújfalú) *Virágcserepnek volt használva, kilagozták.* (BJ, Izsnyéte)

Falvédőkön több helyt is használtak gombás díszítést, mintát. *Gyakori falvédő a faluba a gombás.* (CsE, Kétyút) *Van gombás hengermenta, konyhagarnitúra, falvédő.* (BRJ, Técső)

ÖSSZEFOGLALÁS

Összegezőképp elmondhatjuk, hogy a kárpátaljai magyarok népi gombászata az erdővel rendelkező és az erdővel nem rendelkező vidékek esetében egyaránt a magyar átlagnak megfelelő, illetve átlag fölötti. Körülbelül 90 gombafajt mintegy 211 néven neveznek meg alakváltozatokkal együtt.

A gombaevés gyakorisága a magyarságnál különböző tájegységenként. Más népekéhez viszonyítva átlagosnak tekinthető az alföldi régiókban, valamivel átlag fölöttinek domb- és hegyvidéki területeken. Az eddigi kutatás alapján megállapítható, hogy a kárpátaljai magyarok körében a legjelentősebbek közé tartozik, gyakorinak mondható a gombafogyasztás.

Kárpátalja etnomikológiai szempontból szintén érdekes, részletekben gazdag színt foltja a magyar nyelvterületnek. Számos olyan népi gombanév használatos itt, mely más magyar tájegységekben nincs meg, mintegy 47.

Sehol nem annyira népszerű a rozsdasárga tölcsérgomba (*Lepista* v. *Paralepista flaccida*) a magyar nyelvterületen, mint itt, észak-keleti tájainkon és oly néven, mely máshol a sárga róka gombát jelöli, itt viszont: *róka(gomba)*, *róuka(gomba)*, *tölcsérgomba* (*töcsérgomba*).

A gombával kapcsolatos hiedelmek, szokások, népi elbeszélések, jóslások, találós kérdések, szólásmondások, népművészeti alkotások egyaránt fellelhetők a vidéken, számottevő itt a gombás folklór.

Csupán Sepsiszéken, a Székelyföldön becsülik annyira a piruló galócát, mint Kárpátalján, népi nevei egy másik (itt más tájegységeinkhez képest kevésbé ismert) gombára emlékeztetnek: *őzlábú (gomba)*, *őzláb*.

A kárpátaljai magyar népi gombászat kutatásához egy előtanulmánnyal járulhattam hozzá, bízom a több kérdésben előrelépést hozó folytatásban.

Irodalom

BÓDI Erzsébet

- 1991 A természetes növénytakaró hasznosítása táplálkozás céljából az Ung vidékén. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Történelem, régészet, néprajz. Tanulmányok Farkas József Tiszteletére*, 163–172. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.

FNESZ. (röv.) KISS Lajos

- 1988 *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

GERHARDT, Ewald

- 2017 *Gombások kézikönyve*. Budapest: Cser Kiadó.

GUNDA Béla

- 1960 A gyűjtögető életmód emlékei a gyalui havasokban. *Műveltség és Hagyomány* I–II. 207–218.
- 1979 Gombászás. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. II. 291. Budapest: Akadémiai Kiadó.

HOLLÓS László

- 1899 Népies gombanevek. *Természettudományi Közöny*. XXXI. Kötet. 355. füzet.
- 1911 *Magyarország földalatti gombái, szarvasgombaféléi*. Budapest: K. M. Természettudományi Társulat.

KÓTYUK István

- 1993 Népi növényismeret és növénytani szókincs Ráton. In *Az Ungvári Hungarológiai Intézet tudományos gyűjteménye*. 75–93. Ungvár–Budapest: Intermix

LUCZAJ, Lukasz–STAWARCZYK, Kinga–KOSIEK, Tomasz–Pietras, Marcin–KUJAWA, Anna

- 2015 Wild food plants and fungi used by Ukrainians in the western part of the Maramureş region in Romania. *Acta Soc Bot Pol* 84(3):339–346 DOI: 10.5586/asbp.2015.029
Received: 2015-04-05 Accepted: 2015-08-25 Elektronikus közlés: 2015-10-07.

MÁRKUS Mihály

- 1941 *Korláthelmec*. Monográfia. EA 403.

MÓRICZ Kálmán

- 1951 *Arlói gyűjtés*. Kézirat. EA 2516.
- 1992 *Nagydobrony*. Ungvár: Hatodik Síp Alapítvány.

O. NAGY Gábor

- 1999 *Magyar szólások és közmondások*. 8. kiadás. Budapest: Talentum.

PENCKÓFERNÉ PUNYKÓ Mária

- 1993 *Tűzoltó nagymadár. Beregújfalusi népmesék és mondák*. Ungvár: Kárpáti Kiadó.

SEBESTYÉN Zsolt

- 2002 *A Beregszászi járás 11 településének helynevei*. Magyar Névtani Dolgozatok 178. Budapest: ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége.

ZSIGMOND Győző

- 2009 *Gomba és hagyomány*. Sepsiszentgyörgy–Budapest: LKG-Pont Kiadó.
- 2011 *Népi gombászat a Székelyföldön*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia.
- 2015 Magyar népi gombászat Moldvában. In Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu*. 593–606. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum.

- 2017 Népi gombászat Kalotaszegen. In Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranyhíd*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajzi és Antropológiai Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- 2019 Népi gombászat Csíkban. In Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranymadár*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajzi és Antropológiai Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- 2020a Népi gombászat Nagybánya és Kővár vidékén, valamint Máramarosban. *Sugárút*, Szatmárnémeti, IV. évf. 2020/2. sz.: 33–39.
- 2020b *Gombák a magyar néphagyományban*. Etnomikológiai tanulmányok. Barót: Tortoma.

Források a világhálóról

<http://hu.wikipedia.org/wiki/Hubó> (2008.10.14.)
<http://hu.wikipedia.org/wiki/Gombástelep> (2021. 09. 15.)
http://hu.wikipedia.org/wiki/Kárpátalja_földrajza (2021. 09. 15.)
<http://www.karpatalja.com.ua/karpatalja/gazdasag.html> (2021. 09. 15.)
<http://www.karpatinfo.net/article15771.html> (2009.10.12.)

Zsigmond Győző

Néprajzkutató, egyetemi tanár, Bukaresti Tudományegyetem Hungarológiai Tanszék
 E-mail: gyozo.zsigmond@lls.unibuc.ro

Győző Zsigmond

Gathering and use of mushrooms among Hungarians in western-Ukraine at the end of the 20th and the beginning of the 21st century

The author conducted his ethnomycological fieldwork in Transcarpathia (Закарпатська область), in western-Ukraine in 1997 in several settlements: Beregszász / Берегове, Beregújfalva / Берегуйфалу, Dercen / Дерцен, Izsnyéte / Жнятино, Kéltút / Гут, Kisdobrony / Мала Добронь, Korláthelmec / Холмець, Nagybereg / Великі Береги, Nagydobrony / Велика Добронь, Nagymuzsaly / Мужієве, Rahó / Рахів, Rát / Ратівці, Técső / Тячів, Tekeháza / Теково, Tiszapéterfalva / Пийтерфолво, Visk / Вишково. The knowledge of local people about mushrooms was above average and distinctive in several respects. The villages are mostly those with natural conditions favourable for mushroom production. In Transcarpathia, about 90 species of mushrooms were named under 211 names with variants, including some (47) names not found elsewhere. Folk poetry related to mushrooms is rich in the region, including proverbs, farmers' rules, riddles, jokes, as well as numerous mushroom-related beliefs, recipes and items of folk art. There are several place-names referring to mushroom in the region, three of which are the names of settlements.

Chikány Judit

Száz éve született Pogány Péter Szaléz (Budapest, 1923. március 4. – Budapest, 1993. július ?)

Pogány Péter Szaléz születésének 100., halálának 30. évfordulójára emlékezünk idén. Neve elsősorban a hazai ponyvakutatással forrt össze, publikációinak nagy része is e témakörben született. Jóllehet más irányú folklorisztikai kutatásokat is végzett, ám életművének az a része nagyrészt kéziratban maradt.¹ Munkásságáról, életéről nemigen készült ismertetés néhány vele készült interjút, lexikon szócikket és egy nekrológot leszámítva.² E tanulmány ennek a hiánynak a pótlását kívánja valamelyest megkezdni.

Pogány Péter Budapesten született 1923. március 4-én Pogány Jenő (1888–1967) fogorvos és Gerece Jolán (1895–1939) régész első gyermekeként, két testvére Mária és András.³ Elemi és középiskolai tanulmányait Kaposváron végezte (utóbbit a Somssich Pál reálgymnáziumban).⁴ 1940-ben felvételt nyert a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem (ma Eötvös Loránd Tudományegyetem) magyar–német tanári szakára. A néprajz iránti érdeklődése gimnazista korában kezdődött. Pogány egy vele készült interjúban három meghatározó olvasmányélményét említi, amely „egy életre megjelölte a pályáját”: Györffy István: *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* (1939), Veres Péter: *Mit ér az ember, ha magyar* (1940) és K. Kovács László: *A néprajzi gyűjtés módszere* (1939).⁵ Emellett sokat járt be édesanyja munkahelyére, a Gönczi Ferenc vezette Somogy megyei Múzeumba (ma Rippl-Rónai Múzeum) is, amely szín-

¹ Pogány Péter kéziratok anyagainak egy részét különböző közgyűjtemények őrzik (ezek listáját lásd a tanulmány végén). Kéziratainak másik része lappang vagy elkallódott (ennek felderítése még további kutatást igényel). Családi levelezésének és a szerzetesi tanulmányaival, szolgálatával kapcsolatos iratainak egy részét a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár és Levéltár őrzi. Ezúton is köszönöm Ásványi Ilona igazgatónő, Samodai Éva könyvtáros és Boros Zoltán levéltáros kutatásban nyújtott segítségét.

² Küllös 1993.; Küllös 2020a.; n.n. 1981.; n.n. 2004.; R. Takács 2000².; Tóth 1979.

³ Berkó–Legányi [1987]: 221. Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirattára (továbbá: PFKK) BK 981/I.1. Pogány Jenő gyászjelentése, Gerece Jolánra vonatkozó adatok: familysearch.org. (Letöltés: 2023. 05.02.)

⁴ MTA Könyvtár és Információs Központ Akadémiai Levéltár (továbbiakban MTA KIK AL) VII. fond 200. Tudományos Minősítő Bizottság (továbbiakban: TMB) 620/2: (Pogány Péter kérelme önálló aspiránsfelvétel iránt, 1963. február 12.): 1. számú melléklet: Önéletrajz (1 gépelt oldal). Köszönet illeti Hay Diana igazgatónőt a levéltári kutatásban nyújtott segítségéért. Ercsey (szerk.) 1940: 56, 58.

⁵ Tóth 1979. Az interjúban K. Kovács Lászlótól *A néprajzi gyűjtés módszertana* cím szerepel, azonban ilyen címen nem jelent meg publikációja. Feltételezésem szerint Pogány a szerző törzsszövegben említett dolgozatára utalhatott és nem Bakó Elemér *A néprajzi gyűjtés és anyagrendezés módszertana* című munkájára, mert az csak később, 1943-ban jelent meg.

1. kép. Pogány Péter az 1970-es évek végén
(A kép Gere Tibor tulajdona)

tén jelentős hatással volt rá.⁶ Az egyetemi éve alatt rendszeresen hallgatott néprajzos órákat. Az 1940/41-es tanév őszi félévében Ortutay Gyula helyettesítő tanárként *Népi műveltségünk szerkezete* címen kollokviumot, az érdeklődőknek tanrenden kívüli szemináriumot is tartott a népköltészeti gyűjtésről.⁷ Ezen szeminárium hallgatói között már ott volt Pogány Péter. Kovács Ágnes visszaemlékezése szerint heten gyűjtöttek 1941 és 1944 között Ortutay módszere, irányutatói alapján: Belatini Braun Olga, Csécsy Magda, Dégh Linda, Kovács Ágnes, Kresz Mária, Pogány Péter és Virány Judit.⁸ A gyűjtések az egyetem Néprajzi Intézete és Magyarisztudományi Intézete anyagi támogatásával folytak tervezetten az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* (továbbiakban ÚMNGy) számára, de történelmi-politikai és személyi okok miatt nem született mindegyikből kötet.⁹

Pogány Péter 1941 áprilisában Máramaros vármegye hat településén járt, útijelentése szerint itt „tetemes anyagot gyűjtött”.¹⁰ Feltételezésem szerint azonban ez vagy nem

⁶ Pogány 16 éves korában vesztette el édesanyját, azonban az ő szellemi örökségének hatását több alkalommal is hangsúlyozta. Tóth 1979. MTA KIK AL VII. 200. TMB 620/2, 1. sz. melléklet: Önéletrajz. 1.

⁷ *Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje* 1940/41.: 58., Ortutay 2009: 210–211.

⁸ Kovács 1980: 526. 22.lj. Az 1940/41-es tanév bölcsészhallgatóinak listájában Doctor Linda (Dégh Linda), Csécsi Magdolna, Kovács Ágnes, Kresz Mária, Márkus István, Pogány Péter és Virány Judit szerepel. *Pázmány Péter Tudományegyetem almanachja* 1940/41: 166., 167., 169., 170., 172. Belatini Braun Olga nem a pesti egyetem beiratkozott hallgatójaként vett részt a gyűjtésben (Hermann 2013: 15.).

⁹ A gyűjtési anyagok kéziratait az ELTE Néprajzi Intézet Folklore Tanszék Adattára és/vagy a Néprajzi Múzeum Etnológia Archívum Kézirattára őrzi. Kresz Mária elsősorban a gyermekélet és a hagyományozódás témában gyűjtött Nyárszón, Sárvasáron és Körösfőn (mesegyűjtése: NM EA 4695–4696), Márkus István három községben végzett mesegyűjtést (Kecsetkisfalud, Farkaslaka, Korond), erről Márkus 1941. Márkus és Csécsy gyűjtése valószínűsíthetően nem maradt fenn. Publikált anyagok: Belatini Braun Olga csikszentdomokosi gyűjtése: Benedek (szerk.) 2013., Dégh Linda bagi gyűjtése: Dégh 1941., Kovács Ágnes ketesdi gyűjtése: Kovács 1943., Virány Judit lácai gyűjtése Földyné Virány 1957.

¹⁰ Técsőn, Viskén, Kistécsőn, Hosszúmezőn, Aknaszlatinán és Máramarosszigeten járt. A gyűjtésről a Magyarisztudományi Intézet számára írt jelentéséből, a családjának írt levelezőlapjaiból és néhány utalásából tudunk. Pogány 1941, PFKK BK 981/I.2. Pogány Péter Szakolczay Riegler Ernőnének (szül. Gerece Margit, Pogány Péter anyjának nővére), Técső, 1941. április 7., 9., 13. Pogány Péter Pogány Jenőnek Técső, 1941. április 9., Pogány 1978: 41. Hosszúmezői találkozásukról megemlékezik Mazalik 1990.

a meseanyagra vonatkozó megállapítása lehetett (hiszen ugyanitt azt is írja, hogy „kitűnő mesefészek nem akad e falvakban”), vagy nem felelt meg az elvárásoknak, vagy a történelmi-politikai helyzet miatt nem folytatta ott tovább a munkát,¹¹ ugyanis ez év augusztusában már Göcsejben kutatótt kiemelkedő tudású mesemondók után.¹² A zalai szegrek vidéke vált rendszeres gyűjtési helyévé, 1942-ben már ebből az anyagból tervezte doktori értekezését és egy leendő kötetet az ÚMNGy sorozatába.¹³ 1948-ban készült el bölcsészetdoktori értekezésével *Zalai népmesék. Adalék az irodalmi népieség történetéhez* címmel,¹⁴ az anyag publikálására végül nem került sor. A több, mint 1300 oldalnyi kéziratos göcseji gyűjtési anyagát a *Magyar Népmesekatalógus* (továbbiakban MNK) és az *Új Magyar Tájszótár* (továbbiakban ÚMTsz) munkálatai során is felhasználták.¹⁵ Egyetemi éve alatt Viski Károly, Horváth János, Schwartz Elemér, Pais Dezső és Thienemann Tivadar előadásait is hallgatta. Horváth János és Ortutay Gyula hatása Pogány egész életművében érezhető, a folklór és az irodalom kölcsönhatásának vizsgálata mindvégig kutatási területe volt.

1943-ban jelentkezett a bencésekhez Pannonhalmára. A papi szolgálatra való elhívást már bérnyújtása óta (1937) érezte, az egyre inkább erősödött benne. 1942 nyarán már intenzív levelezést folytatott arról, hogyan tudná összeegyeztetni a teológiai tanulmányait az éppen folyamatban lévő stúdiumaival.¹⁶ Ekkoriban a néprajz iránt is igen elkötelezetté vált, jövőbeli terveiben a tudományos munka, a gyűjtés és a papi szolgálat egymás melletti foglalatossággént fogalmazódtak meg. Ezt tanúsítja az alábbi, testvéreinek írt levélrészlet is, amelyben a beszámol a bencésekhez való felvételéről:

¹¹ Pogány rokonainak írt levelében részletesen tudósított erről a gyűjtéséről. Beszámolt arról, hogy több órára az aknaszlatinai csendőrorsón tartották kémkedés gyanújával, ugyanis a szállásadó családja feljelentette. Többek között a nyakában hordott pénz, viharkabátja, a nála lévő jegyzetek, az adatközlők név- és címlistája, valamint egy kabátzsebben megbújó görög igeragozási táblázat miatt kellett magyarázkodnia. PFKK BK 981/I.2. Hugó bácsinak és Ilona néniének (Dr. Szőnyi Hugó és neje, Nay Ilona), Buda, 1941. május 6. (6 oldal autográf, tollal írt levél) 4–6. A levél címzettjeinek pontosításában köszönöm szépen Gere Tibor, Pogány Péter unokaöccse segítségét.

¹² PFKK BK 981/I.2. Pogány Péter Szakolczay Riegler Ernőnének, Milej (Nagylengyel), 1941. augusztus 23. (levelezőlap, autográf, ceruzával írt levél), bj 1942.

¹³ PFKK BK 981/I.3. Pogány Péter fogalmazványrészlete (Hollósi Konrád) főtisztelendő atya számára 1942. július 19. Balatonfenyves (2 oldal, autográf, tollal írt, ceruzás javításokkal) 1.

¹⁴ ELTE BTK FTA 130–139., NM EA 8780. A dolgozat PFK B 981/1. Hivatkozva Pogány 1978: 393. Még 1948-ban is felmerült a publikálás lehetősége, de papi tanulmányai miatt nem vállalkozott rá: PFKK BK 981/I.3. Pogány Péter Szakolczay családnak, Pannonhalmára, 1948. március 25. (4 oldal, autográf, tollal írt) 3–4. A kézirat publikálásra várását megemlíti: Voigt 1980: 35.

¹⁵ V. Mikešy Sándor már 1943-ban említ egy nyelvi példát Pogány rózsásszegi gyűjtéséből, amelyet a „Magyarságtudományi Intézet néprajzi gyűjteménye” őrzött (V. Mikešy 1943.). Majd ugyanebből a gyűjtésből egy 136 darabos szógyűjtemény-kivonat készült (NYTK LI MTANyl.98/Vnyj.40.), erre az ÚMTsz-ban az egyes szócikkeknek „Milejszeg 1898.” hivatkozással utalnak (B. Lőrinczy (szerk) 1979: 52.). A cédulákkal kapcsolatban köszönöm szépen Dr. Lipp Veronika és Ittész Nóra tájékoztatását. Pogány kéziratos mesegyűjtését az MNK hivatkozva a 4. és 5. kötet kivételével.

¹⁶ vö. PFKK BK 981/I.3. Fogalmazásrészletek 1942-ből (Hollósi Konrád részére). Aggályai között szerepelt a néprajzi gyűjtés és a papi tanulmányainak összeegyeztethetősége, valamint származása (apja zsidó családból származott, katolikus vallásra keresztelkedett át 1914-ben), ez utóbbi miatt például a jezsuitákhoz nem tudott jelentkezni.

„A következő tanév lesz az újoncévem (noviciatus), augusztus 6-án fognak beöltöztetni öt társammal. Ekkor kapom meg az új keresztnévet, amit a régivel együtt használlok. Az 1944/45. tanévben Pannonhalmán végzem a 4. tanárképzős évet. A következőben Budapesten fogok lakni az Egyetemi templom melletti Központi Szemináriumban (=Papneveldeben), leteszem a tanárvizsgálatot, talán addig a doktorátust is, majd Pannonhalmán folytatom k.b. [!] 3 évig papi (teológiai) tanulmányaimat mint kész tanár. Felszentelés után a főapát úr akaratára szerint valamelyik gimnáziumunkban [csillagozva lábjegyzetben: Budapest, Esztergom, Komárom, Győr, Pannonhalma, Kőszeg, Pápa] fogok magyart és németet tanítani, közben lelkipásztorkodással és néprajztudománnyal is foglalkozom. Lehet még plébános is belőlem, akkor annál könnyebben fogok tudni mesét gyűjteni[!]. Ezek már távoli dolgok.”¹⁷

Előzetes elképzeléseihez képest azonban eltérően alakultak a következő évek. Beöltözésekor, 1943. augusztus 6-án, a Szaléz nevet kapta, ekkor kezdte meg az egyéves noviciátusát és teológiai tanulmányait a Pannonhalmi Szent Gellért Hittudományi Főiskolán. A háborús évek némiképp lassították tanulmányait, de katonának nem sorozták be,¹⁸ és Pannonhalma is területenkívüliséget élvezett a nemzetközi Vöröskereszt ott állomásozó magyarországi delegációja miatt. 1944 novemberében tette le egyszerű fogadalmát, majd egy évvel később szakvizsgázott Pesten magyarból és németből. Ezután a pannonthalmi gimnáziumban volt gyakorló tanár. 1946-ban pedagógiából és filozófiából szakvizsgázott, 1947 novemberében tett örök fogalmat, majd alszerpappá és diakónussá szentelték. Eközben summa cum laude megkapta bölcsészdoktori oklevelét (1948). 1949. június 10-én szentelték pappá.¹⁹ Első szolgálati helye bő egy évig a pápai tótkerti Szent Benedek plébánia (1949. szept. 1.–1950. nov. 4.). 1950 tavaszán átvette a veszprémi egyházmegye saját állományába, a bencés rend részleges feloszlása után még 1951 novemberéig Zalaváron volt káplán, majd elbocsájtották az egyházmegyei szolgálatból. Ezt követően élete végéig a rendi közösségen kívülként, rejtőzködve, hétfőként és ünnepnapokon kisegítő lelkészként dolgozott különböző helyeken (Taksony, Gödöllő, Budapest).²⁰

1951 novemberétől Pogány mint a budapesti Országos Népművészeti Intézet Néprajzi Osztályának tudományos munkatársa, hét évig irányította a magyar verses népköltészet szövegkataszterének összeállítási munkáit. Erre a feladatra az MTA Állandó Néprajzi Bizottsága kérte fel. A szövegkataszter közel százötven év publikált és nagyobb részt kéziratban lévő népköltési gyűjtési anyagnak az összegyűjtését és a hozzáférhetővé tételét tűzte ki célul, lehetővé téve és könnyítve a későbbi történeti és

¹⁷ PFKK BK 981/I.3. Pogány Péter Pogány Máriának és Andrásnak, Bp., 1943. május 19. (4 oldal, autográf, tollal írt) 3–4. vö. Pogány Péter Császik Istvánnak, Bp., 1943. március 12. (2 oldal, autográf, tollal írt), 2.

¹⁸ MTA KIK AL VII. 200. TMB 620/2, 1. sz. melléklet: Önéletrajz. 1.

¹⁹ PFKK BK 981/I.1. Pogány Péter életrajza (3 gépelt oldal), 1., PFKK BK 981/I.3. 1943 és 1950 közötti levelei részletesen beszámolnak a szerzetesi időszakáról. Sárközi 2020: 123., 128., 131., 139., 143. Berkó–Legányi 1987: 221–222.

²⁰ PFKK BK 981/I.1. Pogány Péter életrajza: 1–3., PFL FL Rendtagok nyilvántartása 1950. Szent Benedek Rend tagjainak áthelyezési listája, PFL FL FH 920/1950 zalavári szolgálatba helyezés. Gödöllői szolgálatáról Elmer 2015: 11.

összehasonlító szövegvizsgálatokat, irodalomszociológiai elemzéseket, rendszerezési kísérleteket, valamint a művészeti tömegmozgalmak számára a néptánc- és a népzene-kataszter kiegészítőjeként egyfajta adattárként is funkcionált volna.²¹ A feldolgozandó gyűjtemények listáját Dégh Linda és Katona Imre állították össze.²² A gépelés üteme az adott évek finanszírozási kereteitől függött, 7 év alatt megközelítőleg 65.000²³ gépelt cédula készült el három példányban,²⁴ melyek ideiglenes csoportosítását Pogány Péter és Mona Ilona végezték el.²⁵ Eme nagyívű munka eredményeként Pogány számos tanulmányt publikált,²⁶ azonban a rendszerezési, tipologizálási elképzelései kéziratban maradtak.²⁷ Pogány beszámolóiban több ízben is hangsúlyozta, hogy ez a szövegtár a *Régi Magyar Költők Tára* és a *Magyar Népzene Tára* anyagának kiegészítője lehet.²⁸ A munka azonban félbemaradt, amikor az Intézetet 1958-ban átszervezték, Pogány Péter pedig megkapta felmondását.²⁹ A nagy mennyiségű anyag egyik példánya az ELTE Folklore Tanszékére, két példánya a Néprajzi Múzeumba került,³⁰ majd innen egy példányt 1970 júniusában az MTA Néprajzi Kutató Csoport Országház utcai épületébe

²¹ A szövegkataszter munkálatairól, eredményeiről: Pogány 1953.; ZTI NI 33 Pogány, Borsai; MTA KIK Ms 2715/234; Küllös 2020b. Ismertetés Csanádi 1955.

²² Borsai 1979: 229. 17.lj., ZTI NI 33 Borsai: 4.

²³ A források eltérő adatokat tartalmaznak a gépelt cédulák számáról. 65 000 Pogány 1957 novemberi jelentésében szerepel, az 1978-as beadványában 70 000 cédulát említ. vö. ZTI NI 33 Pogány [1957]: 1., MTA KIK Ms 2715/234: [1].

²⁴ Eredetileg a Népművészeti Intézet, a Néprajzi Múzeum és a budapesti Egyetemi Néprajzi Intézet számára. Jelenleg a 3 példányból a teljes anyagot talán csak a NM EA őrzi (NM EA SZK 69). Az ELTE Néprajzi Intézetének Folklore Tanszékén csak 6 doboznyi anyag van (leltári szám nélkül), az MTA BTK NI Adattárában szintén töredék anyag található (MTA BTK NI K3704). Jelenleg az anyagot eltűntként tartják nyilván. Köszönöm Szakál Annának az adattári anyagokkal kapcsolatos konzultációt.

²⁵ Borsai 1979: 229. 17.lj.; Katona 1970: 288, 292.; Küllös 1969: 235–236.

²⁶ Pogány 1953, 1954, 1958b, 1959b, 1959–1961.

²⁷ HaHá MGySz MK_004021, MK_004022 (feltételezésem szerint ezt hivatkozva rossz évszámmal Katona 1998: 379–380.), HU-MNL-CsML-CsL-XIV.4.b.142.d. Ez utóbbira hivatkozik Katona 1970: 304. Ezúton is köszönöm ifj. Katona Imrénnek, hogy engedélyezte a Katona-hagyatékban való kutatást, továbbá Georgiádes Ildikónak a kutatásban nyújtott segítségét.

²⁸ MTA KIK Ms 2715/234: [1], 5., ZTI NI 33 Pogány [1955]: 7. és Uő [1957]: 1.

²⁹ MTA KIK Ms 2715/234: 5–6.

³⁰ Pogány 1959–1961: 10. vö. Pontos évszám megjelölés nélkül, az 1959 és 1962 közötti évekről írva így fogalmaz Pogány: „Eközben a Népművelési [volt Népművészeti] Intézet pincéiből az összes katasztert egyelőre a Néprajzi Múzeum Adattárába szállították teherautókkal.” MTA KIK Ms 2715/234: 8. Növedéknapló száma: ÁEA 205/1962, valamint az átadás-átvételi jegyzék EA 9/1962-5. Erről Forrai 2000: 631., Granasztói Péter: *A Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma* címmel tartott előadása a *Műfajok, rendszerek, adatbázisok. Mérlegen a folklorisztika alapfogalmai* című konferencián, Bp., 2023. április 13. Jelenlegi jelzete NM EA SZK 69.

szállítottak.³¹ Pogány több ízben is próbált tudományos státuszért folyamodni,³² hogy folytathassa a kataszterrel kapcsolatos munkát. Távlati tervként „a tipológiai szövegkiadás és népköltészeti kutfőkritika, mint fő foglalkozás mellett, a népköltészet gyűjtés történetének monografikus, a magyar kalendáriumok és népiratkák enciklopédikus feldolgozására” is vállalkozott volna, valamint a korábban elkezdett kutatását, „Erdélyi János szerkesztői szöveg hagyatékának kritikai kiadását mint a magyar népdalkincs szövegrendszertani mintáját” rendezte volna sajtó alá.³³ Azonban a szövegkataszteri munkához élete végéig nem tudott visszatérni, a Népművészeti Intézetből való elbocsátása után napközis, majd magyar tanári állás mellett próbálta a kutatói munkát folytatni alkalmi szerződésekkel vagy honorárium nélkül.³⁴

Népművészeti intézeti félállása mellett folytatott több éves munkájának eredményeként 1959-ben jelent meg a *Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán 1770–1823. I. Vásári ponyvairatok* című munkája, amelyért akadémiai jutalomban is részesült.³⁵ A sorozat második köteteként *A váci „Énekes Gyűjtemény” (1799–1803). Legelső verses antológiánk* címmel tervezett dolgozatot, amely egyúttal a kandidátusi disszertációja is lett volna. Ez azonban nem készült el, ugyanis önálló aspirantúra kérelmét 1963-ban bíráló nélkül küldték vissza, mert az „időközben megjelent törvényerejű rendelet az önálló aspirantúrát megszüntette.”³⁶

Pogány Péter az 1960-as években többször is próbált a szövegfolklorisztikai kutatások áramába bekapcsolódni. 1963 júniusától 1964 áprilisáig szerződéses munkatársként Erdélyi János kéziratosszöveg hagyatékának kritikai kiadásán dolgozott az MTA Néprajzi Kutató Csoportban.³⁷ 1964 őszén tudományos kutatói állásért folyamodott az Akadémiához, sikertelenül.³⁸ Tervezetet írt a készülő Magyarság Néprajza szerkesztőbizottságának a népdalszövegek típusairól (1966), majd a kéziratosszöveg énekeskönyvek és népdalszövegek kritikai közzétételéhez fogalmazott meg javaslatokat

³¹ MTA KIK Ms 2715/234: 12–13. Itt még Sebő Ferenc a szakdolgozati munkájához kutatta 1989-ben (Sebő 2006: 10.). Azonban a IX. kerületi Tóth Kálmán utcai épületbe költözött Néprajztudományi Intézet Adattárában csak az anyag kis része található (vö. MTA BTK NI K3704). A szövegkataszter történetének feltérképezése további kutatási feladat.

³² 1964-ben: MTA KIK Ms 6501/79, válasz: MTA KIK AL II. 3. Elnök (Rusznay) 92/4/92: 917/R–1964., 1292/SzO-65. iktatószám alatt és MTA KIK Ms 2715/234, MTA KIK AL V. 101. MTA I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya iratai 155.d. 60.328. ikt.sz. alatt Pogány Péter beadványának véleményezése, 11 dokumentum. A lektori vélemény NM EA 23 228, MTA NTI K709.

³³ MTA KIK Ms 6501/79: 3.

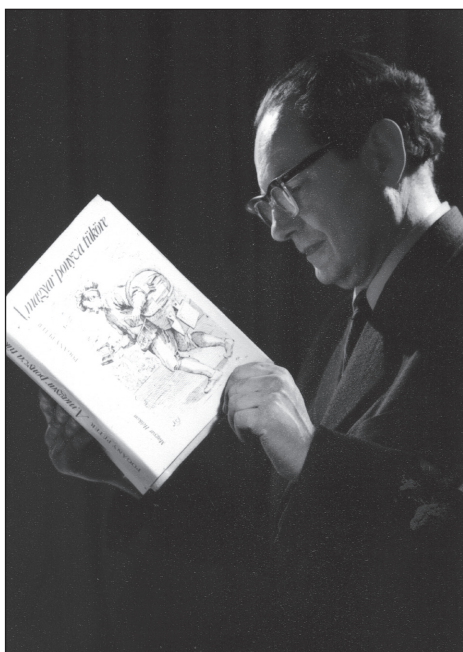
³⁴ PFKK BK 981/I.1. Pogány Péter életrajza: 2.

³⁵ Pogány 1959a. Naplójában már 1956-ban említi, hogy ezen dolgozik: n.n. 1994. okt. 21.: 76.

³⁶ MTA KIK AL VII. 200. TMB 620/2 (Pogány Péter kérelme önálló aspiránsfelvétel iránt, 1963. február 12.) Tolnai Gábor, a TMB titkárnak válaszelevele, 1963. július 9. Felajánlották, hogy kandidátusi fokozatra pályázhat, ha elkészíti az értekezést. Véleményem szerint ez azért nem valósult meg, mert Pogánynak nem volt hosszútávú tudományos kutatói státusza, és a megélhetésért vállalt napközis és tanári munka pedig lehetetlenné tette számára az elmélyült tudományos munkát. Később *A magyar ponyva tüköre* című könyvét tervezte beadni értekezésésként a Bizottsághoz, azonban ezt megerősítő hivatalos dokumentumot egyelőre nem sikerült találnom. vö. MTA KIK Ms 2715/234: 6–7., 16.

³⁷ MTA KIK Ms 6501/79:3.

³⁸ Ld. 32. lábjegyzet.

2. kép. Pogány Péter (1970-es évek vége. Gere Tibor tulajdona)

(1968).³⁹ 1970-ben felkérték hozzászólónak a Néprajzi Társaság Folklór Szakosztályának vitaülésére (*A magyar népi líra műfaji osztályozása*).⁴⁰ Ez idő tájt saját költségén utazott el Berlinbe (1969), majd Freiburgba (1973), hogy a külföldi dal- és szövegkataszterek rendezési módszerét tanulmányozhassa.⁴¹ 1968 és 1971 között a Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Bizottságának Esti Egyetemén filozófia–esztétika tagozaton szerzett oklevelet.⁴² Az 1970-es években több néprajzi tanácskozáson is szerepelt, de a nyomtatott kötetekben nem jelentek meg az előadásai.⁴³ Részt vett a *Néprajzi Lexikon* munkáiban néhány szócikk megírásával.⁴⁴

1972-ben Klaniczay Tibor ajánlására kérte fel az Európa Kiadó egy „sok képpel illusztrált, olvasmányos, egyszersmint tudományos” kiadvány megírására a magyar vásári ponyváról. Ezen a könyvön több, mint négy éven keresztül dolgozott a szabadidejében,⁴⁵ végül 1978-ban jelent meg *A magyar ponyva tüköre* címmel,

mely máig a hazai ponyvairodalom egyetlen átfogó monográfiája. Ugyanebben az évben jelent meg Peter Burke *Popular Culture in Early Modern Europe* és Robert Muchembled *Culture populaire et culture des elites dans la France moderne (XV–XVIII siècles)* című könyve, amelyek Pogány Péter munkájának időszerűségét nyomtatékosítják. Ám Pogány módszertanában és szellemiségében nem a nemzetközi populáris olvasmánykutatás ekkor tetőző hullámát követte, hanem ezzel párhuzamosan dolgozott, leginkább a német irodalomszociológiai kutatások (Rudolf Schenda munkái) felől tájékozódva. Emellett személyesen is megtapasztalta gyűjtőútjai során a 20. század közepi hazai népmesekutatásban hangsúlyozott ponyvaolvasmányok közvetítő hatását.⁴⁶ Pogány monográfiája nem volt előzmények nélküli, már 1958-ban megírta

³⁹ Mindkettő kézirat: HU-MNL-CsML-CsL-XIV.4.b. állag 142.d, MTA NTI K1371. Ezt hivatkozza Katona 1976: 282.

⁴⁰ n.n. 1971: 313.

⁴¹ MTA KIK Ms 2715/234: 11., 21.

⁴² MTA KIK Ms 2715/234: 16.

⁴³ 1975. Kriza–szimpózium. Id. Sándor 1980: 625. vö. Kriza (szerk.) 1982. 1976-ban a *Komikum a folklórban* című konferencián a satírikus ponyvafüzetekről adott elő. Id. Istvánovits 1977: 7.

⁴⁴ Pogány 1977, 1980a, 1980b, 1980c, 1980d, 1980e, 1981.

⁴⁵ MTA KIK Ms 2715/234: 16.

⁴⁶ Pogány 1978: 41., Tóth 1979.

a ponyvakutatás problémáit összegző tanulmányát.⁴⁷ Egy évvel később jelent meg a ponyvakutatás módszertani javaslatoként is olvasható, egy nyomda ponyvanyomtatványainak katalógizálási kísérletét bemutató könyve.⁴⁸ Összegző művének megírását követően a vásári nyomtatványok egy-egy részterületével foglalkozott: a szabadságharc ponyváiból rendezett sajtó alá egy szöveggyűjteményt részletes jegyzetapparátussal (*Riadj magyar!*).⁴⁹ Az 1980-as években *A ponyvakiadványok és a népdalok* címmel félórás rádióműsort adott évente egy-egy alkalommal.⁵⁰ 1990-ben az innsbrucki SIEF konferencián az olcsó nyomtatványok képanyagának elemzési lehetőségeiről tartott előadást.⁵¹ Pogány saját magánkönyvtárában egy közel 50 tételes ponyva- és kalendáriumgyűjteményt is jegyzett.⁵²

Az 1980-as évek első felében több ízben is voltak alkalmi tudományos jellegű megbízásai. 1979 szeptemberétől több mint egy évig az Országos Széchényi Könyvtárban is dolgozott: a Régi Magyar Nyomtatványok Tárának munkatársaként az egykori rákospalotai zsinagóga raktárként használt épületében 18. századi bibliográfiai lajstromozó munkát végzett.⁵³ Ezzel párhuzamosan négy hónapig a Néprajzi Kutató Csoportnak is tudományos munkatársa volt.⁵⁴ Csatlakozott *A magyar népköltészet forrásai* elnevezésű pályázat szövegkiadói munkacsoportjához, amely Voigt Vilmos vezetésével az ELTE Folklóre Tanszékén működött. Ebben a nagyívű, számos műfajt érintő, forrásfeltáró kutatócsoportban az Erdélyi János-féle kéziratok hagyaték népdal-szövegeinek műfaji sorrendbe rendezett kritikai kiadása lett volna a feladata, azonban Pogány nem követte a kiadványsorozat koncepcióit, a saját korábbi kutatási módszereit kívánta e projekt keretei között megvalósítani.⁵⁵ A többéves szövegkiadói munka több okból kifolyólag megghiúsult (anyagi támogatás, honorárium hiánya, a külső munkatársak nem tudtak műhelyként működni, a tervezett kéziratokkal határidőre elkészülni stb.),⁵⁶ sem Pogány, sem mások vállalása nem került nyomdába e sorozat keretein belül.⁵⁷ E pályázat keretében végzett kutatásainak részeredményeként azonban sajtó alá

⁴⁷ Pogány 1958a.

⁴⁸ Pogány 1959a.

⁴⁹ Pogány (szerk.) 1983.

⁵⁰ MTVA Archívum. Sajtóarchívum. Rádió- és televízióújság. online: https://archivum.mtva.hu/news_archive (Letöltés: 2023. 04. 28.)

⁵¹ Pogány 1993. vö. Pogány 1991.

⁵² PFKK BK 981/I.1. [Kérem az Országos Széchényi Könyvtár gyarapítási osztályához dr. Pogány Péter könyvtárának védettség alá helyezetté nyilvánítása tárgyában. 1987. nov. 27. 17 gépelt o.] 4.

⁵³ PFKK BK 981/I.1. Pogány Péter életrajza: 2., valamint egykori munkáltójának írásbeli tájékoztatása, valamint PFKK BK 981/I.1. [Kérem...]: 16. alapján. vö. MTA NTI K1159.

⁵⁴ PFKK BK 981/I.1. Pogány Péter életrajza: 2.

⁵⁵ A Pogány által vázolt terveknek időkeretbeli, tartalmi és rendszerezésbeli problémáiról: Pogány 1982. vö. Voigt 1982.

⁵⁶ Katona–Voigt 2005: 483–484.

⁵⁷ Küllös Imola is részt vett e pályázat munkáiban, ő az Erdélyi-féle kéziratok anyag előtt (1750–1830 között) feljegyzett lírai dalok gyűjteményét rendezte volna sajtó alá. A Régi Magyar Költők Tára XVIII. századi sorozatában Csörsz Rumen Istvánnal közösen kiadott *Közköltészet*-kötetek munkáihoz felhasználták a Tanárnő és Pogány e szövegkiadói munka során megfogalmazott gondolatait, jegyzeteit is. Küllös 2018: 268, 270. Ezúton is köszönöm Küllös Imola szóbeli tájékoztatását.

került Tari Lujzával közösen szerkesztett Tompa Mihály kéziratot kottás *Dalfüzére*.⁵⁸ Tari Lujza, aki szintén a szövegkiadói csoport tagja volt, a kottás kéziratok dallamainak feldolgozását,⁵⁹ míg Pogány Péter a szöveganyag gondozását végezte el, valamint ő szervezte meg a kézirat kiadását Szabadfalvi Józsefnél, a miskolci Herman Ottó Múzeum akkori igazgatójánál.⁶⁰ Valószínűsíthetően Pogány elméleti tervei és az aprólékos adatgyűjtési habitusa vette el energiáit és idejét az érdemi anyagrendszerezéstől, két kisebb publikációján⁶¹ kívül nem készült összegző írása az Erdélyi-hagyatékról.

Nyugdíjazása után (1984) részt vett az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* munkálataiban.⁶² Rövid ideig a Magyar Cserkészcsapatok Szövetségének tagja,⁶³ a Táborkereszt Munkaközösség vezetője,⁶⁴ valamint a katolikus cserkészvezetők *Táborkereszt* című lapjának szerkesztője volt.⁶⁵ 1993 júliusában Budapesten halt meg Szövetség utcai bérleményében,⁶⁶ nyughelye a pannonthalmi Boldogasszony kápolna kriptája.

E sorok írója a folklorista, irodalomtörténész és bencés szerzetes élete és gondolatgazdag munkássága előtt kíván tisztelegni. Jelen tanulmány terjedelmi okokból nem részletezhette Pogány Péter Szaléz életútjának egyes állomásait. Rövid összegzésként azonban elmondható, hogy Pogány számos megállapítása, filológiai eredménye a magyar népköltészet kéziratok forrásaival és a ponyvairodalommal kapcsolatban ma is helytállóak, jól hasznosíthatóak mind a szövegfolklorisztika, mind az irodalom-, művelődés-, sajtó-, nyomda- és olvasástörténet kutatói számára. A vásári ponyvanyomtatványokról szóló művei máig a téma legalapvetőbb magyar szakirodalmi. Pogány ponyvakutatói munkájának nem lett sem folytatója, sem revideálója,⁶⁷ pedig az utóbbi évtizedek egyre intenzívebb közköltészeti kutatásai mindegyre hangsúlyozzák eme nyomtatványtípusok jelentőségét. Pogány munkásságának nagyobb ívű értékelése még várat magára, ehhez segítséget nyújt az alábbi irodalom- és kéziratjegyzék is, amely rendhagyó módon nemcsak a hivatkozott forrásokat tartalmazza, hanem Pogány nyomtatott és kéziratot munkáinak részletes bibliográfiáját adja.

⁵⁸ Pogány–Tari (szerk.) 1988: 5., Tari 1984: 96.

⁵⁹ Erről részletesen Tari 1984.

⁶⁰ Tari Lujza szíves szóbeli közlése alapján.

⁶¹ Pogány 1982.; Pogány–Tari (szerk.) 1988.

⁶² Pogány 2000a–2000f.

⁶³ Virág 2013: 162, 164.

⁶⁴ Dr. Bodolay 1990.

⁶⁵ Pogány et al. (szerk.) 1990. Lelőhely: PFK B 981/6.

⁶⁶ Halálának napja nem ismert. PFKK B 981. Pogány Péter gyászjelentése.

⁶⁷ Az elmúlt öt évben történt elmozdulás eme nyomtatványok (online) katalogizálási kísérletével (főszerk. Csörsz Rumen István, programozás Kőszeghy Péter: <https://ponyva-lendulet.iti.btk.mta.hu/menu.php>) és egy ponyva-szöveggyűjtemény sorozat megindításával (a ReTextum ponyvaantológia sorozata 8., 11., 13. szám).

Irodalom

BENEDEK Katalin (szerk.)

2013 *Estefia, éjjelfia, hajnalfia. Csíkszentdomokosi népmesék Belatini Braun Olga gyűjtésében.* (Magyar Népköltészet Tára XIV.) Budapest: Balassi Kiadó.

BERKÓ Pál – LEGÁNYI Norbert (szerk.)

[1987] *A pannonhalmi Szent Benedek-Rend névtára 1802–1986.* [Pannonhalma]: Szent Benedek-Rend.

bj

1942 Gazdag eredménnyel jár a göcseji mesék gyűjtése. *Zalamegyei Ujság*. XXV. jan. 22. 3.

Dr. BODOLAY Géza

1990 80 éves a magyar cserkészlet. *Reformátusok Lapja* XXXIV. 37. szept. 16. 5.

BORSÁI Ilona

1979 Népdalstrófák komplex vizsgálata. (A készülő summás-kötet elé). *Zenatudományi Dolgozatok*. 225–233.

CSANÁDI Imre

1955 Hatvanezer magyar népdalszöveg. *Irodalmi Ujság*. VI. szept. 3. 2.

DÉGH Linda

1941 *Pandúr Péter meséi*. I–II. (ÚMNGy III–IV.) Budapest: Egyetemi Magyarságtudományi Intézet–Franklin Kiadó.

ELMER István

2015 Ne csak eléledgeljünk egymást mellett. *Új Ember* LXXI. 22 (3483). 10–11.

ERCSEY Jakab (szerk.)

1940 *A kaposvári magy. kir. állami Somssich Pál Gimnázium (VI–VIII. oszt. reálgimnázium) évkönyve az 1939–40. iskolai évről*. Kaposvár: Somogy megyei nyomda.

FORRAI Ibolya

2000 Kéziratgyűjtemény. In Fejős Zoltán (főszerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. 611–648. Budapest: Néprajzi Múzeum.

FÖLDY NÉ VIRÁNY Judit

1957 *A bodrogi Laca népmeséiből*. (A sárospataki Rákóczi Múzeum kiadványai, 9–11.) Sárospatak: Rákóczi Múzeum.

HERMANN Zoltán

2013 *Bevezető*. In Benedek Katalin (szerk.): *Estefia, éjjelfia, hajnalfia. Csíkszentdomokosi népmesék Belatini Braun Olga gyűjtésében*. (Magyar Népköltészet Tára XIV.) 11–26. Budapest: Balassi Kiadó.

ISTVÁNOVITS Márton

1977 Bevezetés. In Uő–Krizsa Ildikó (szerk.): *A komikum és humor megjelenési formái a folklórban*. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 1.) 7–8. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

KATONA Imre

1970 A magyar népi líra tartalmi-tematikai tagolódása. *Ethnographia* LXXXI. 2–4. 288–307.

1976 [könyvismertetés] Voigt Vilmos–Balogh Lajos: A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata. (Szerkesztési irányelvek, IV. Bp.: Akadémiai K., 1974.) *Ethnographia* LXXXVII. 1–2. 281–284.

- 1998 Lira. In Voigt Vilmos (szerk.): *A magyar folklór*. 356–399. Budapest: Osiris Kiadó.
- KATONA Imre–VOIGT Vilmos
- 2005 „A Magyar Népköltészet Forrásai” című kiadványsorozatról. In Csörsz Rumen István (szerk.): *Mindenes Gyűjtemény I. Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára*. (Artes Populares 21.) 483–491. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék.
- KOVÁCS Ágnes
- 1943 *Kalotaszegi népmesék*. I–II. (ÚMNGy V–VI.) Budapest: Egyetemi Magyaraságtudományi Intézet–Franklin Kiadó.
- 1980 A népmesekutató Ortutay Gyula. *Ethnographia* XCI. 3–4. 521–531.
- KRÍZA Ildikó (szerk.)
- 1982 *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KÜLLÖS Imola
- 1969 A magyar népköltészet lírai dalműfajai és a kéziratos énekköltészet. *Népi kultúra – Népi társadalom. Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve*. 2–3. 235–245.
- 1993 Pogány Péter Szaléz O. S. B. (1923–1993). *Néprajzi Hírek* 3–4. 112–113.
- 2018 „Forrás”-kutatásaim: lírai pályakép. *Ethnographia* 129. 2. 267–276.
- 2020a Pogány Péter Szaléz. Szócikk a készülő *Magyar Népköltészeti Lexikon*ból. Kézirat.
- 2020b Népköltészeti szövegkataszter. Szócikk a készülő *Magyar Népköltészeti Lexikon*ból. Kézirat.
- B. LŐRINCZY Éva (szerk.)
- 1979 *Új magyar tájszótár* 1. A–D. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MÁRKUS István
- 1941 Jelentés. *A budapesti kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara Magyaraságtudományi Intézetének működése az 1940/41. tanévben*. 29–30.
- MAZALIK Alfréd
- 1990 Nézetek, vélemények. *Bányavidéki Új Szó*. II. 17. február 13. 3.
- V[itéz]. MIKESY Sándor
- 1943 Csicskás. *Magyar Nyelv*. XXXIX. 381.
- n.n.
- 1971 Az 1970. évi közgyűlés. [A Magyar Néprajzi Társaság 82. közgyűlése] *Ethnographia* LXXXI. 4. 309–319.
- 1981 Pogány Péter. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. 4. 253–254. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1994 Szaléz atya naplója 1–3. *Respublica* okt. 21. (23. sz.) 73–77., okt. 28. (24.sz.) 72–76., nov. 4. (25. sz.) 72–76.
- 2004 Pogány Péter Szaléz. In Markó László (főszerk.): *Új Magyar Életrajzi Lexikon*. V. 394–395. Budapest: Magyar Könyvklub.
- ORTUTAY Gyula
- 2009 *Napló I. 1938–1954*. Szerkesztette Markó László. Budapest: Alexandra.
- Pázmány Péter Tudományegyetem almanachja* 1940/41.
- 1941 *A budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem almanachja fennállásának 306. tanévében az MCMXL–MCMCLI. tanévre*. Lezárattott 1941. augusztus 31-én. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje 1940/41.

- 1940 *A budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXL–MCMCLI. tanév első félévére fennállásának 306. tanévében.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

POGÁNY Péter

- 1941 Jelentés Técső (Máramaros vm.) községi népmesekutató utam (1941. április 5–20.) eredményéről. *A budapesti kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara Magyarságtudományi Intézetének működése az 1940/41. tanévben.* 26–27.
- 1953 Az országos népköltészeti szövegkataszter. *Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője* 2–3. 25–27.
- 1954 Szájhagyomány mentésünk elfelejtett korszaka és szervezője (Megkerült Abafi–Kálmány sajtórakész népköltési gyűjteménye). *Ethnographia* LXV. 541–567.
- 1958a A régi hazai népies ponyvakutatás problémái. *Ethnographia* LXIX. 578–593.
- 1958b Kik gyűjtötték a sárospataki Felvidítőt? *Ethnographia* LXIX. 93–115.
- 1959a *Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán 1770–1823. I. Vásári ponyvairatok.* (Irodalomtörténeti Füzetek 24.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1959b Hermann Antal adattári hagyatéka. *Ethnographia* LXX. 472–473.
- 1959–1961 Vikár Béla kéziratos népköltészeti gyűjteménye. *Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője* 1–4. 7–25.
- 1977 Csaplár Benedek. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon.* 1. 461–462. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1978 *A magyar ponyva tüköre.* (Magyar tipográfia) Budapest: Magyar Helikon.
- 1980a Kataszter, katalógus. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon.* 3. 100. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1980b Kisfaludy Társaság. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon.* 3. 208–209. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1980c Kresznerics Ferenc. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon.* 3. 333. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1980d Magyar Nyelvőr. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon.* 3. 495. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1980e Magyar Tudományos Akadémia kéziratgyűjteménye. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon.* 3. 501. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1981 Sárospataki Felvidítő. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon.* 4. 427. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1982 Az 1828 után és 1843-ig lejegyzett közdaltermés. *Artes Populares* 8. 227–248.
- 1993 Der Bilderschatz der alten ungarischen Jahrmarktliteratur. In Leander Petzoldt – Ingo Schneider – Petra Streng (ed.): *Bild und Text. Internationale Konferenz des Komitees für ethnologische Bildforschung in der Société Internationale pour Ethnologie et Folklore (SIEF) 2–6. Oktober 1990 in Innsbruck.* (Beiträge zur europäischen Ethnologie und Folklore) 190–193. Bratislava: Národopisny ústav, SAV.
- 2000^a Albach József Szaniszló. In Péter László (főszerk.): *Új magyar irodalmi lexikon.* 1. 25–26. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2000^b Árvay Gergely. In Péter László (főszerk.): *Új magyar irodalmi lexikon.* 1. 72. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- 2000^c Énekes gyűjtemény (1799–1823). In Péter László (főszerk.): *Új magyar irodalmi lexikon*. 1. 546–547. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2000^d Erdélyi József (?1795–1863). In Péter László (főszerk.): *Új magyar irodalmi lexikon*. 1. 561. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2000^e Népköltési gyűjtemények. In Péter László (főszerk.): *Új magyar irodalmi lexikon*. 2. 1607–1608. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2000^f Ponyvairodalom. In Péter László (főszerk.): *Új magyar irodalmi lexikon*. 3. 1778. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2000^g Ruttkay Gábor. In Péter László (főszerk.): *Új magyar irodalmi lexikon*. 3. 1888. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- POGÁNY Péter (szerk.)
- 1983 *Riadj, magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvái, csatakrónikái*. (Magyar Hírmondó) Budapest: Magvető.
- POGÁNY Péter et al. (szerk.)
- 1990 *Táborkereszt. A Magyar Cserkészcsapatok Szövetsége körlevele katolikus cserkészvezetők számára*. 1.
- POGÁNY Szaléz
- 1991 A régi magyar vásári ponyvakiadványok képanyagának elemzése. In *Corona Fratrum. Dr. Szennay András főapát úrnak 70. születésnapjára*. Közreadják rendtársai. (Pannonhalmi könyvek) 365–375. Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság.
- POGÁNY Péter – TARI Lujza
- 1988 *Dalfűzér 1844. Tompa Mihály kézirat, kottás népdalgyűjteménye*. Hasonmás kiad. Tanulmányokkal ellátták: P. P. és T. L. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.
- SÁNDOR István
- 1980 [könyvismertetés] Pogány Péter: A magyar ponyva tüköre. (Budapest: Magyar Helikon, 1978.) *Ethnographia* XCI. 3–4. 625–627.
- SÁRKÖZI Pál OSB
- 2020 Bencés Rendi Krónika 1947–1950. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*. 3–4. 113–164.
- SEBŐ Ferenc
- 2006 *Vikár Béla népzenei gyűjteménye*. Budapest: Hagyományok Háza–Néprajzi Múzeum.
- SOLTÉSZ István (közreadó)
- 2002 Dr. Pogány Péter bencés szerzetes 1956-os naplójából 1–10. *Népszabadság. Budapest melléklet*. okt. 22. 30., okt. 29. 30., nov. 5. 30., nov. 12. 28., nov. 19. 28., nov. 26. 28., dec. 3. 30., dec. 10. 30., dec. 17. 34., dec. 24. 42.
- TARI Lujza
- 1984 Tompa Mihály Dalfűzér c. gyűjteményének dallamai. *Zenatudományi Dolgozatok*. 96–135.
- R. TAKÁCS Olga
- 2000² Pogány Péter Szaléz. In Péter László (főszerk.): *Új magyar irodalmi lexikon*. 3. 1771. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TÓTH Sándor
- 1979 „Szerzett verseimbe ne nézd a hibákat.” Beszélgetés Pogány Péterrel a vásári ponyvákról. *Új Ember* 35. 1746. december 23. 6.

VIRÁG András

- 2013 *Hálózatok a cserkészletben – cserkészhálózatok avagy a magyarországi cserkészlet titkos története, különös tekintettel az 1939-től 1990-ig terjedő időszakra*. Piliscsaba: PPKE BTK Új- és Legújabbkori Történeti Tanszék, Gazdaság-, Régió- és Politikatörténeti Műhely. Doktori értekezés. [online elérhetőség: http://real-phd.mtak.hu/233/1/Vir%C3%A1g%20Andr%C3%A1s_disszert%C3%A1ci%C3%B3.pdf] (Letöltés: 2023. 05. 11.)

VOIGT Vilmos

- 1980 A magyarországi folklorisztikai textológia eredményei és feladatai. *Hungarológiai Közlemények* XII. 42–43. 29–47.
- 1982 Megjegyzés Pogány Péter tervezetéhez. *Artes Populares* 8. 248–249.

Kéziratos források

ELTE BTK Folklore Tanszék Adattára

- FTA 130 Pogány Péter: Göcseji mesék. Csonkahegyhát, Vargaszeg (Zala m.), 9 gépelt o. 1943.
- FTA 131 Pogány Péter: Mesék, hiedelmek, szólások, ima. Kislengyel (Zala m.), 44 gépelt o. 1943.
- FTA 132 Pogány Péter: Mesék, trufák. Lickóvadamos (Zala m.), 64 gépelt o. 1943.
- FTA 133 Pogány Péter: Mesék. Milej (Zala m.), 18 gépelt o. 1943.
- FTA 134 Pogány Péter: Mesék, trufák. Pajzsszeg (Zala m.), 63 gépelt o. 1943.
- FTA 135 Pogány Péter: Kereke Károly meséi. Pálfiszeg (Zala m.), 29 gépelt o. 1942–43.
- FTA 136 Pogány Péter: Mesék. Kislengyel (Zala m.), 19 gépelt o. 1942–43.
- FTA 137 Pogány Péter: Mesék. Rózsásszeg (Zala m.), 145 gépelt o. 1941–42.
- FTA 138 Pogány Péter: Mesék, trufák. Milej (Zala m.), 146 gépelt o. 1941–42.
- FTA 139 Pogány Péter: Göcsej mesék I–II. Zala m., 494 gépelt o. 1941–43.

Hagyományok Háza Martin György Szakkönyvtár Martin Könyvtár (HaHa MGySz MK)

- MK_004021 Pogány Péter: Népköltészeti tanulmányok: Lakodalmas népköltészetünk. é.n., 19 o. gépelt irat.
- MK_004022 Pogány Péter: Népköltészeti tanulmányok: A magyar verses népköltészet szövegeinek rendszerezése. 1958. június 5., 15 o. gépelt irat.

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád–Csanád Vármegyei Levéltár Csongrádi Levéltára

- HU-MNL-CsML-CsL-XIV.4.b. állag 142.d. Katona Imre néprajzkutató, egyetemi tanár iratai (1921–2001) – Katona Imre tudományos munkásságának iratai – Mások által írt munkák
- Pogány Péter: A népdalszövegek típusai című alfejezet tervezete a készülő Magyarság Néprajzában. 6 gépelt o., 1966. szept. 20.

MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (MTA KIK)

- Ms 2330/163 Gunda Béla levele Pogány Péternek. Debrecen, 1 p. 1984.
- Ms 2715/234 Pogány Péter: Pályázat és memorandum (Köpeczi Béla főtítkárhelyettes részére). 27 fol. gépirat. (Tálas István hagyatéka) 1978.
- Ms 6501/79 Pogány Péter levele Ligeti Lajosnak (1902–1987) 5 fol. gépirat.
- Ms 2718/47 Pogány Péter levele Mezösi Károlynak. 1 fol. autográf irat. 1958.

MTA Könyvtár és Információs Központ Akadémiai Levéltár (MTA KIK AL)

II. 3. Elnök (Rusznayák) 92/4/92

V. 101. MTA I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya iratai 155. doboz

VII. 200. TMB 620/2 (Pogány Péter kérelme önálló aspiránsfelvétel iránt, 1963. február 12.)

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet Adattára (MTA NTI)

MTA NTI K709 Küllös Imola: Lectori vélemény Pogány Péter írásairól. 10 o. gépelt, 1979.

MTA NTI K1159 Pogány Péter: Az Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtárának néprajzi és művelődéstörténeti anyaga a 18. századból. 115 o. 1981.

MTA NTI K3633 A Zalamegyei Néprajzkutató Munkaközösség néprajzi gyűjtése és Domokos Péter Pál jelentése Pogány Péter ballada-rend rendezéséről. 1953.

MTA NTI K3704 Pogány Péter: Népköltészeti dalszöveg kataszter. 27 o.

MTA NTI VII. 8. Kovács Ágnes hagyatékában található dokumentumok. (A hagyaték jelenleg rendezés alatt van, korábbi leltári számok):

MTA NTI K1371 (Kovács Ágnes-től vett anyag): Pogány Péter: Folklorisztikai, lírai és epikus szövegek kritikai közzétételének szabályzata, Bp., 9 o. 1968.

MTA NTI K1384 (Kovács Ágnes-től vett anyag) A magyar néprajzkutatás 1964. évi összesített tervének anyaga. Pogány Péter jelentése az 1963. évi kutató, tudományos rendező munkáról. 2 o., 1964.

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet Néptánc Archivum, Kézirattár (ZTI)

NI 33 (Martin György által a Népművelési Intézetből elhozott kéziratos anyagok, 33. dosszié: 1951–58-as dokumentumok)

Pogány Péter: Az országos magyar Verses Népköltészeti Szövegkataszter keletkezése és eredményei, 8 gépelt o., 1951–52. (1955!)

Borsai Ilona: Beszámoló a Népművészeti Intézet Néprajzi Osztályának megbízásából készülő népzenei és népköltészeti kataszterek munkájáról, 11 gépelt o., 9 pld., 1951–52. (1954–55!)

Pogány Péter: Jelentés a Népköltészeti szövegkataszter eddigi munkálatairól, 2 gépelt o., 1957. nov. 18.

Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivum Kézirattár (NM EA)

EA 4695 Kresz Mária: Mesék. Sárvásár (Kolozs m.), 68 o. 1941.

EA 4696 Kresz Mária: Gyermekektől gyűjtött mesék. Nyárszó, Körösfő (Kolozs m.), 36 o. 1941.

EA 5620 Pogány Péter: Kapitány Sándor veterán verses életrajza, kézirata. Sajóbabony, Nemesbikk (Borsod m.), 83 o. 1952(?).

EA 5677 Pogány Péter: *A tetejellen fa* című mese, meseszöveg. Milej, (Zala m.), 10 o. 1941.

EA 8129 Barabás Jenő–Pogány Péter: Protokollum kijegyzések 1775-ből, településre vonatkozó adatok és családnevek jegyzéke anyakönyvek alapján. Makád (Pest m.), 57 o. 1942.

EA 8136 Pogány Péter: Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg népnyelv, bodnárság. Makád (Pest m.), 138 o., 30 rajz, 1 kép. 1942.

EA 8780 Pogány Péter: Göcseji népmesegyűjtemény. Milejszeg, Pajzsszeg, Rózsásszeg, Pálfiszeg (ma Becsvölgye), Lickóvadás, Nova, Csonkahegyhát, Ukk, Vargaszeg, Kislengyel (Zala m.), 1337 o. 1941–1943.

EA 16 058 Pogány Péter: Vikár Béla folklórgyűjtése. 20 o. 1959.

EA 23 228 Küllös Imola–Barabás Jenő: Pogány Péter munkásságáról. Budapest, 11 o. 1979.

- EA SZK 69 Pogány Péter: Magyar népköltészeti szövegkataszter, 60000 o., 1958. [szekrénykataszter].
 Nyelvtudományi Kutatóközpont Lexikológiai Intézet (NYTK LI)
 MTANyl. 98/Vnyj. 40. Pogány Péter: Szógyűjtemény. Milejszeg, vegyes nyelvjárásgyűjtés, 136 cédula. 1942.
 Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár (PFK)
 B 981/1 Pogány Péter: Zalai népmesék. Adalék az irodalmi népiesség történetéhez. Bölcsészettudományi értekezés (kézirat), Pannonhalma, 1948.
 Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirattár (PFKK)
 BK [Bencés kéziratok] 981 Pogány Szaléz.
 BK 981/I.1. – I. doboz, 1. Személyi jellegű iratok
 BK 981/I.2. – I. doboz, 2. Levelek I.
 BK 981/I.3. – I. doboz, 3. Levelek II.
 Pannonhalmi Főapátsági Levéltár Főapáti Levéltár Főapáti Hivatal (PFL FL FH)
 PFL FL FH Személyi dossziék Pogány Szaléz
 PFL FL Rendtagok nyilvántartása 1950. Szent Benedek Rend (gépírat)
 PFL FL Noviciátus iratai 1943.

Chikány Judit

PhD hallgató, ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Budapest

E-mail: chikanyjudit@gmail.com

Chikány Judit

The life and oeuvre of Péter Pogány Szaléz (1923–1993)

This year we commemorate the 100th anniversary of the birth and 30th anniversary of the death of Péter Pogány Szaléz, folklorist, literary historian and Benedictine monk. His name is primarily associated with research on Hungarian cheap print, and most of his publications were written on this topic. Although he also carried out folklore research in other directions as well, that part of his oeuvre remains largely in manuscript. His work and life have hardly been investigated, and this study aims to fill this gap.

Péter Pogány graduated in Hungarian and German literature at Pázmány Péter University in Budapest in the 1940s. As a university student, he also carried out a major collection of folktales in the Göcsej area of Zala county in west-Hungary, following the guidelines of Gyula Ortutay. Parallel to his secular studies, he entered the Benedictine Order and began his theological studies. After his ordination, he served for two years in various parishes. After the partial dissolution of the Benedictine monastic order, he too became an outcast. Later he served only covertly, his regular secular employment being first at the Institute of Folk Art in Budapest (1951–1958), and then as a day-care teacher and teacher of Hungarian literature until his retirement (1984). He also undertook academic research work. He is also credited with leading the compilation of the Hungarian Folk Poetry Text Database, writing a monograph on Hungarian cheap prints, elaborating the methodology of such a research and discovering 19th-century Hungarian manuscript folklore sources. Much of his research remained unfinished. His published works are still useful for researchers in ethnography, book history, library science, literary history and cultural history.

A moldvai csángó folklór mondakatalógusa

Magyar Zoltán szövegfolklór-kutató az utóbbi években három impozáns mondakatalógust jelentett meg: 11 kötetben a magyar történeti mondák katalógusát,¹ 4 kötetben az erdélyi magyar hiedelemmondák katalógusát² és legújabban 2 kötetben a moldvai csángó mondakatalógust.³ Ez a hatalmas katalogizáló-tipologizáló tudományos munka természetesen az elvégzett feladat nagyságához illő és azzal arányos előmunkálatokra épül. Magyar Zoltán katalógusainak háttérében voltaképpen egy teljes kutatói életmű áll: a határozott tudományos érdeklődéssel rendelkező és munkájában rendkívül következetes szerző maga is évtizedeken át végzett a magyar nyelvterület nagy részére kiterjedő terepmunkát, miközben közel száz kötetet és tanulmányok sokaságát jelentette meg. Mindezek a forráskiadványok és elemző munkák a mostani tipologizáló szintézis előzményeinek is felfoghatók.

A moldvai mondakatalógusban klasszifikált történeti mondák nagyobbik része Magyar Zoltán a teljes magyar ilyen típusú szöveghagyományt feldolgozó korábbi katalógusában is szerepel. Ennek az alműfajnak a rendszerezését a szerző 11 kötetes mondakatalógusában úgy valósította meg, hogy nem állt rendelkezésére olyan magyar klasszifikációs modell, amelyre az anyag rendszerezésekor támaszkodhatott volna. Felhasználhatta viszont más népek mondakatalógusait, így például az 1986-ban elhunyt Tony Brill kitűnő román mondakutató 2005–2006-ban posztumusz kiadott átfogó típusjegyzékét,⁴ továbbá a városi legendák neves kutatójának, Bengt af Klintbergnek svéd mondakatalógusát és más hasonló európai munkákat.⁵ A hiedelemmondák rendszerezésének ellenben a nemzetközi előzmények mellett (az említett román és svéd katalógusok mellett holland, norvég, finn, litván, cseh stb. típusmutatók is elkészültek) voltak már jelentős magyar kísérletei is (itt mindenekelőtt Szendrey Zsigmond,⁶ Körner Tamás,⁷ Bihari Anna⁸ munkáira gondolunk). Magyar Zoltán továbbá a saját korábban megjelent erdélyi hiedelemmonda-katalógusára is alapozhatott, de a csángó vallásos-mágikus világkép egészen sajátos, erős román hatásokat is mutató szerkezete így is nagy kihívást jelentett számára. A magyar eredetmondák átfogó igényű tipologizálásával viszont előtte még senki nem próbálkozott, a katalógusnak ez a része tehát előzmény nélküli tudományos eredményként értékelhető. Egészében véve Magyar Zoltán moldvai csángó mondakatalógusa azért is egyedi és úttörő jelentőségű a mondák szövegeinek katalogizálását célzó, évtizedekre visszamenő folklorisztikai

¹ Magyar 2018.

² Magyar 2021.

³ Magyar 2022.

⁴ Brill 2005–2006.

⁵ Klintberg 2010.

⁶ Szendrey 1922.

⁷ Körner 1970.

⁸ Bihari 1980.

munkában, mert ez az első olyan rendszerezés, amely egy néprajzi tájegység teljes szöveganyagára kiterjed, azaz tartalmazza mind a történeti és természeti mondák, mind a hiedelemmondák, mind a vallásos legendák, mind az eredetmondák tipológiai besorolását. Ez a teljes körű szintézis a maga átfogó szemlélete révén újdonság a magyar folklorisztikában, sőt bizonyára a nemzetközi folklorisztikában is az.

A mondák műfaji körébe azokat a narratív, mitikus szövegeket soroljuk, amelyeknek igazságtartalmában a szövegek elmondói hisznek, vagyis amelyekhez nem meseként viszonyulnak. De hogyan határolható le történeti vonatkozásban és a műfaji odatartozást illetően az a szöveganyag, amely a katalógusban található?

A moldvai magyar folklór bizonyos mondai szűzségeinek nyomaival már a 17–18. századi, latin vagy olasz nyelvű moldvai misszionáriusi jelentésekben, sőt a román krónikákban is találkozhatunk, de az első tudatos folklorisztikai gyűjtésekre a moldvai csángóság vonatkozásában is csak a 19. század második felében került sor. Ezek a gyűjtések azonban nagyon hézagosak, esetlegesek voltak, sőt a moldvai csángó népmondák módszeresen megtervezett összegyűjtésére voltaképpen később, a 20. században sem került sor, bár a folklórgyűjtők és nyelvészek által feltárt szöveganyag – amint ezt épp a most elkészült mondakatalógus tanúsítja – így is igen jelentős. Bizonyos régi mondatípusok többé vagy kevésbé töredékes formában még ma is élnek a moldvai csángóság körében,⁹ továbbá a „klasszikus” folklórhagyományhoz olykor ugyancsak kapcsolódó ún. „modern mondák” jelenlétével is számolni kell. A most megjelent mondakatalógus a múltban valamikor élő folklórként jelen lévő vallásos-mágikus szövegeknek azt a korpuszt katalogizálta, amely különböző forrásokban 2022-ben a kutató rendelkezésére állt. A moldvai csángó mondakatalógus végül is mintegy 50 ezer szövegadat alapján készült el. A feldolgozott szövegek forráscsoportjai a következők:

1. A szerző feldolgozta a nyomtatásban közzétett összes moldvai mondaszöveget, ideértve nemcsak a néprajzi és nyelvészeti szakközleményeket, hanem néhány magyar kulturális folyóirat (*Székegyföld, Művelődés, Honismeret, Tiszatáj, Hítel, Új Ember* stb.) anyagát is, sőt a számba jöhető sajtóforrásokat is. Utóbbi vonatkozásban különösen fontos, hogy áttekintette a *Moldvai Magyarság* (korábban *Csángó Újság*) 1990–2022 között megjelent évfolyamainak idevágó anyagát. A moldvai csángó folklór nyomtatásban is közzétett forrásainak teljes jegyzékét tartalmazza a katalógus *A moldvai csángó szövegfolklór bibliográfiája* című fejezete (I. köt. 619–649. old.).¹⁰

⁹ Lásd például Csoma Gergely, Halász Péter, Harangozó Imre, Iancu Laura, Kinda István, Kóka Rozália, Magyar Zoltán, Peti Lehel, Petres László, Pozsony Ferenc, Tánzos Vilmos, Vért István és mások vallásos-mágikus tartalmú szöveggyűjtéseit a közelmúltból.

¹⁰ Ennek a más kutatók számára is hasznos könyvészetnek az összeállítását és általában a kiadványban feldolgozott szöveganyag áttekintését megkönnyítette a kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság munkatársai által összeállított és a társaság által 2006-ban kiadott, több mint 5000 könyvészeti tételt tartalmazó átfogó bibliográfia (Ilyés–Pozsony–Tánzos szerk. 2006.), amelyet most Magyar Zoltán a csángó szövegfolklór vonatkozásában az azóta megjelent közleményekkel kiegészített.

2. Jelentős publikálatlan kéziratok moldvai mondaanyagot tartalmaznak az intézményi archívumok is: a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára,¹¹ a Kriza János Néprajzi Társaság archívuma, az MTA (újabban Eötvös Loránd Kutatási Hálózat) néprajzi és zene tudományi szakintézeteinek archívumai, a Román Akadémia kolozsvári fiókintézetének folklór archívuma stb., amelyekben Magyar Zoltán alapos kutatómunkát végzett.

3. A teljesség igényével dolgozó szerző igyekezett a még publikálatlan magánarchívumokba is betekinteni, és munkája közben idevágó, jobbára publikálatlan anyagot kapott az elmúlt évtizedekben Moldvában gyűjtő több kutatótól.¹²

4. A katalógus összeállítója 1991-től kezdődően maga is gyűjtött mondákat Moldvában. Saját terepmunkája attól kezdve, hogy a csángó mondakatalógus összeállításának terve megfogalmazódott benne, egyre célirányosabbá vált és végül jelentős szöveganyagot eredményezett, amellyel jól egészítette ki a más gyűjtők által rögzített adatokat.

A monda – mint minden más folklórműfaj – végül is történeti jelenség. Amint látjuk, a most katalogizált mondaszövegek tudatos folklorisztikai gyűjtése nagy időintervallumban, mintegy másfél évszázad alatt történt. Ezalatt jelentős változások mentek végbe a paraszti kultúra szerkezetében, és a modernizációs társadalmi folyamatok következtében módosult a szövegek társadalmi funkciója, valamint a mondák elmesélésének kontextusa is, ami a most katalogizált szöveganyagban is változásokat eredményezett. Továbbá a 19. század közepe óta korról korra változtak a szövegrögzítés és archiválás körülményei (célok, módszerek, technikai eszközök, médiumok stb.) is.

Egy típuskatalógus a műfaj jellegéből adódóan természetesen nem adhat választ arra, hogy milyen szinten szervezett és milyen módon lejegyzett, illetve archivált és publikált szövegeket tükröznek a katalógus típuszámait. Mégis fontos folklorisztikai kérdés, hogy milyen szövegek állnak a moldvai csángó mondakatalógusban ismertetett szűzség mögött. Ezért akár a C. W. von Sydow által több évtizeddel ezelőtt meghatározott és azóta is sokat idézett, eredendően csak a hiedelemmondák szövegszerveződési szintjeire alkalmazott klasszikus szakterminusokkal¹³ is érdemes a korpusz egészére tekinteni.¹⁴ A katalógusban feldolgozott szövegek szerveződési szintjére magából a katalógusból kiindulva nincs rálátásunk, de feltételezhetjük, hogy a moldvai csángó népmonda-szövegek esetében is ugyanolyan kopás, töredezetté válás következhetett be, mint más epikus műfajok, mindenekelőtt a népmeseszövegek esetében.¹⁵

A folklórszövegek katalogizálásának kulcskérdését mindig a rendszerezés elvének megtalálása jelenti. Minden rendszerezés voltaképpen elméleti konstrukció, amelynek

¹¹ Itt található például Kallós Zoltán moldvai és Diószegi Vilmos a Dunántúlra kitelepedett moldvai csángók körében végzett gyűjtései.

¹² Ezek a következők: Gál Péter József, Iancu Laura, Halász Péter, Harangozó Imre, Kakas Zoltán, Peti Lehel, Petres László, Pozsony Ferenc, Tánczos Vilmos. Kiemelkedően fontos, hogy sikerült feldolgoznia a 2020-ban elhunyt Bosnyák Sándor hagyatéki anyagát.

¹³ dite = rövid, egy mondatos közlés; memorat = első személyben elmesélt élménytörténet; fabulat = költői formában állandósult szöveg, valódi folklórszöveg.

¹⁴ Sydow 1948. Magyar nyelvű ismertetése: Voigt 1974.

¹⁵ A csángó népmesék vonatkozásban több idevágó adatunk van: az 1950-es évek gyűjtői (például a kolozsvári Faragó József és gyűjtőtársai, a Dunántúlra kitelepedettek körében gyűjtő nyelvész Hegedűs Lajos és mások) sokkal épebb mesei szöveghagyománnyal találkoztak, mint az évtizedekkel később Moldvában népmesegyűjtést is végző Iancu Laura.

az a célja, hogy a katalógus összeállítója olyan szilárd és belsőleg koherens vázat hozzon létre, amelyben elhelyezhető és amely által megjeleníthető egy adott szöveg hagyomány egésze. Egy ilyen tág tematikájú, az összes mondai alműfajra kiterjedő teljes körű szövegadatbázis esetében különösen nehéz megtalálni a rendszerezés adekvát és következetes elvét. A narratívumok szereplői, az egyes mondák cselekményének központi elemei, azaz maguk a narratív szerkezetek, sőt esetleg a szövegekben szereplő tárgyak vagy élőlények egyaránt szolgálhatnak egy adott tipologizálás alapjaként. Az epikai folklórműfajok (mese, monda, vallásos legenda stb.) esetében a folklórkutatók rendszerint szövegtípusokat igyekeznek megállapítani és ezeken a típusokon belül bizonyos jelentéssel rendelkező motívumokat próbálnak elkülöníteni. A típusok meghatározását és egymástól való elhatárolását azonban épp az egyes motívumok variálódása nehezíti, ami által bonyolult szövegvariánsok jönnek létre, olyannyira, hogy a koherens, ismétlődésektől és ellentmondásoktól mentes elméleti vázak megalkotása már-már lehetetlenné válik.

A fentiek tudatában a teljes moldvai csángó mondaanyagot egyetlen kézikönyvben láttató Magyar Zoltán nem valamiféle „tisztá” elméleti konstrukcióra törekedett, hanem a katalógus gyakorlati használhatóságát tartotta elsődlegesen fontosnak. Ezért ebben a rendszerező munkájában egy típuskatalógus és egy erre visszautaló motívumindex megszerkesztésével kombinálja a nagyobb szövegegységeket tipologizáló és a kisebb motívumokat szövegből kiemelő két szempontot. A katalógus első kötete egyetlen típusmutató, amely a betűkóddal jelölt nagyobb tartalmi csoportokon belül, ugyancsak tartalmi szempontokat követve rendszerezi a szöveganyagot, és a nagyobb tartalmi egységen belül is további kisebb egységeket különít el. Így végül minden nagyobb egységen belül egy több (de legfeljebb csak három) szintes rendszerezés valósul meg, amelyhez megfelelő számkódokat rendel, így hozva létre a saját típusszámait a szöveganyagon belül. Ez a módszer azt eredményezi, hogy noha a típusszámok száma erősen megnövekedik és az egyes típusok még így is sok átfedést mutatnak, de az áttekinthető tartalomjegyzékkel ellátott típuskatalógus gyakorlati vonatkozásban mégis jól használható lesz. A típusszám után megadott címek és alcímek nagyban segítik a tartalmi szempontú tájékozódást. Minden típusnál ezt követi a szűzsék rövid összefoglalása majd a szövegforrások könyvészeti adatainak megjelölése.

A katalógus második kötetének első részében mintegy száz oldalnyi terjedelemben egy igen gondosan megszerkesztett motívumindexet találunk. Ez voltaképpen egy alfabetikus tárgyszójegyzék, amelyben a „motívumok” megnevezését követően rövid, általában csak néhány szóból álló összefoglalók ismertetik ezek központi tartalmi elemeit. Az egyes „motívumok” szövegtípusokban való előfordulásaira a típusjegyzék sorszámai utalnak, és ily módon megvalósul a típuskatalógus és a motívumindex egysége. A motívumindex megszerkesztésekor a szerző ugyanúgy a gyakorlati felhasználhatóságot helyezte előtérbe, mint a típuskatalógus esetében: ez a tartalmi teljességre törekvő jegyzék a legkülönbözőbb fogalmi mezőkből származó tárgyszókat, ún. „motívumokat” tartalmaz (tárgyak, személyek, cselekvések, színek, számok, a világmodell tér- és időkategóriái, illetve ezek szimbolikus jelentései egy alapvetően vallásos-mágikus világképben stb.), amelyeket a katalógus összeállítója magukból a mondaszövegekből emel ki. Ennek a gyakorlatias szemléletnek a következménye az is, hogy az

egyazon nagyobb fogalmi mezőbe tartozó „motívumok” nem kerülnek egymás mellé, hanem a maguk alfabetikus helyén lelhetők fel. Ezzel a szerkesztési eljárással a szerző egy tartalmi tekintetben átfogó, teljes körű és az epikus szájhagyomány konkrét fogalmait tartalmazó adatbázist hoz létre, amely nagyon jól használható mind együtt egészében, mind az egyes részeket illetően (típusmutató, motívumindex, források, konkordancia-jegyzék stb.) külön-külön is. A katalógus használata kreativitást igényel, ugyanis egy-egy nagyobb fogalomkörhöz tartozó adatokat az érdeklődőnek magának kell megkeresnie. Például a búcsús zárandoklatokkal kapcsolatos mondai hagyomány kutatója az öt érdeklő mondákat az *adomány*, *búcsújárás*, *búcsújáróhely*, *Csíksomlyó*, *imameghallgatások*, *kegyhely*, *kegykép*, *kegyszobor*, *kegytárgy*, *zárandoklat* „motívumoknál” találja meg, vagy a reformáció moldvai csángó mondáira a *Luther Márton*, *protestánsok*, *reformáció* címszókánál történik utalás az indexben. A „motívumindex” belső utalásai ugyancsak segítik az adatok összegyűjtését.

A kézikönyv fenti, kevésbé teoretikus, hanem inkább gyakorlati szempontokat előtérbe helyező szerkesztési elveiről szólva, számolnunk kell azzal is, hogy a most elkészült és két kötetben közreadott katalógust a jövőben nemcsak könyv formátumban, hanem bizonyára elektronikus adatbázisként is fogják majd használni. Ma, amikor a keresést számítógépes programok végzik, a folkloristáknak vagy a moldvai csángó mondavilág iránt érdeklődőknek nincs is szükségük egy a katalógus szerzője által kitárlt, előre megtervezett, belsőleg strukturált elméleti rendszerre, hiszen bárki létrehozhatja azokat az öt érdeklő általánosabb fogalmi kategóriákat, amelyekbe a katalógus tárgyszó-jegyzékében („motívumindexében”) található konkrét fogalmak („motívumok”) segítségével összegyűjtheti a számára szükséges adatokat, és így végső soron ki-ki maga alkothatja meg a saját tematikus adatbázisát, amelyhez az első kötetbeli típusmutató forrásadatai segítségével hozzárendelheti magukat az öt érdeklő folklórszövegeket is. A mai elektronikus korszak új mediális viszonyai tehát a katalógus alkalmazott szerkesztései elveinek helyességét, a szerző pragmatizmusát igazolják.

A moldvai csángó népmondák típusainak a nemzetközi és magyar epikus folklórhagyományban való elhelyezését szolgálja a második kötetben található, széles körű kitekintéssel és alapos munkával elkészített konkordancia-jegyzék. Ebben a Magyar Népmesekatalógus¹⁶ és más magyar anyagot rendszerező munkák (például Körner Tamás, Bihari Anna előbb említett munkái, a Dömötör Ákos által összeállított protestáns exemplum-katalógus¹⁷ stb.) mellett utalás történik azokra a nemzetközi folklorisztikában jól ismert kézikönyvekre, katalógusokra, amelyek olyan narratív adatokat tartalmaznak, amelyek a szóban forgó moldvai csángó mondatípusban is fellelhetők, illetve ezekkel párhuzamba állíthatók. Utóbbiak legjelentősebbike a Hans-Jörg Uther által kibővített új nemzetközi népmesekatalógus (ATU),¹⁸ valamint ennek előzménye, az Antti Aarne–Stith Thompson-féle motívumindex (AaTh).¹⁹ Lévén, hogy a mondakatalógus a moldvai csángók középkorias vallásos világképébe ágyazott és ugyanakkor

¹⁶ Kovács et alii (szerk.) 1982–2001.

¹⁷ Dömötör 1992.

¹⁸ Uther 2004.

¹⁹ Aarne–Thompson 1961.

erős román hatásokat mutató mondai szöveghagyományát tárja fel, a konkordancia-jegyzékben is kiemelkedő fontosságúak a Tony Brill román típuskatalógusára való utalások,²⁰ továbbá nagyon hasznos a csángó apokrifek bibliai előkép-szövegeinek közreadása is.

A mondakatalógus száraz adatait jól egészítik ki a katalógust összeállító Magyar Zoltán második kötetben található folklorisztikai tanulmányai, amelyek a moldvai csángók mondahagyományának legjellegzetesebb típusait ismertetik. A szerző ezekben feltárja a mondakörök kultúrtörténeti előzményeit, valamint magyar és nemzetközi összefüggéseit. A kötetnek ez a része megfelelő könyvészeti adatolással ellátva tartalmaz egy-egy összefoglaló fejezetet a moldvai magyarság történetéről és a moldvai csángó folklór kutatástörténetéről, amelyek ugyancsak hathatósan járulnak hozzá a katalógusba foglalt szöveghagyomány művelődéstörténeti háttérének megvilágításához.

A mondakatalógus által megjelenített szövegvilág napjainkban eltűnőben van, ugyanis a moldvai csángók körében évtizedek óta és napjainkban erőteljesebben olyan akkulturációs folyamatok zajlanak, amelyek a hagyományos életvilág egészét felszámolják, ideértve ennek szellemi részeit is. A radikális kultúraváltásnak része a népcsoport gyors nyelvcsereje is. A mélyreható változások természetesen a moldvai csángók körében használt, igaz tartamúaknak vélt, vagyis folklorisztikai szempontból mondai jellegűnek minősíthető szövegeket is érintik. Miközben új típusú – ma már jobbára román nyelven elmondott – ún. „modern mondák” is keletkeznek, a csángó mondakatalógus által megjelenített régi magyar szövegvilág végképp eltűnik ebből az élő kultúrából. Ezért a most megjelent moldvai csángó mondakatalógus egy a moldvai magyar folklórgyűjtés kezdetei óta zajló kulturális archeológiai munka egyfajta szintézisaként is felfogható. A kézikönyv különböző korokból származó történeti forrásokra, valamint újabb gyűjtésekre alapozva egyetlen összefüggő egységként és egyszersmind etnográfiai jelenként jelenít meg egy voltaképpen történetileg mindig is változó és belsőleg is tagolt,²¹ vagyis időben és térben egyaránt megosztott szöveghagyományt. A katalógus összeállítására azért volt nagy szükség, mert az a ma eltűnőben lévő valóságos-mágikus világkép, amely ezeket a szövegeket létrehozta, élte és amelyet ezek a szövegek kifejeznek, valaha élő kultúra volt, és egy ilyen szintetizáló kézikönyv hozzásegíti az eljövendő korok emberét ahhoz, hogy ebben a számára már nehezen kiismerhető emberi világban eligazodjék.

Irodalom

AARNE, Antti–THOMPSON, Stith

1961 *The Types of the Folktale*. Folklore Fellows Communications 184. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica

²⁰ Brill 2005–2006.

²¹ Az antropológiai szakirodalom az „etnográfiai jelen” terminust egy nagy időtávlatában állandónak, öröknek és szépnek tekintett, illetve annak hitt kulturális állapot megnevezésére használja. A szemlélet összefoglaló igényű bemutatása: Pina-Cabral 2000.

BIHARI Anna

- 1980 *Magyar hiedelemmonda katalógus. A Catalogue of Hungarian Folk Belief Legends.* Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport

BRILL, Tony

- 2005–2006 *Tipologia legendei populare românești.* I–II. București: Editura Saeculum I. O.

DÖMÖTÖR Ákos

- 1992 *A magyar protestáns exemplumok katalógusa.* Folklór Archivum 19. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet

ILYÉS Sándor–POZSONY Ferenc–TÁNCZOS Vilmos (szerk.)

- 2006 *A moldvai csángók bibliográfiája.* Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság

KLINTBERG, Bengt af

- 2010 *The Types of the Swedish Folk Legend.* Folklore Fellows Communications 300. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia –Academia Scientiarum Fennica

KÖRNER Tamás

- 1970 Mutatvány a készülő magyar hiedelemmonda-katalógusból. B. A halál és a halottak. *Ethnographia* LXXXI. 55–96.

MAGYAR Zoltán

- 2018 *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex.* I–XI. Budapest: Kairosz Kiadó.

- 2021 *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus. Típus- és motívumindex.* I–IV. Budapest: Kairosz Kiadó.

- 2022 *Moldvai csángó mondakatalógus. Típus- és motívumindex.* I–II. Budapest: Kairosz Kiadó.

KOVÁCS Ágnes et alii (szerk.)

- 1982–2001 *Magyar Népmesekatalógus.* I–X. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport

PINA-CABRAL, Joao de

- 2000 The ethnographic present revisited. *Social Anthropology* 8. 3. 341–348.

SYDOW, C. W. von

- 1948 *Selected Papers on Folklore.* Copenhagen: Rosenkilde and Bagger

SZENDREY Zsigmond

- 1922 Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok. *Ethnographia* XXXIII. 45–64.

UTHER, Hans-Jörg

- 2004 *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography.* I–III. Folklore Fellows Communications 284–286. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica

VOIGT Vilmos

- 1974 *A mondák strukturális-morfológiai vizsgálata.* Budapest: MTA I. Osztály Közleményei 29. (1974), 309–326.

Tánczos Vilmos

Egyetemi tanár, BBTE BTK Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár

E-mail: tanczosvilmos@yahoo.com

A farkas 523 neve észtil

A természet – nem mindig – lágy ölen élő népek harmóniában éltek az őket körülvevő világgal. Ám természeti jelenségeknek épp úgy ki voltak szolgáltatva, mint az embernél erősebb vadnak, az északi sarkvidék táján a medvének, a farkasnak. Életük kétszeresen is függött tőlük – egyrészt a vadállat veszélyeztette életüket, másrészt az embernek szüksége volt a vadállatra, hiszen – ha nem is mindegyiknek, de – fogyaszthatták a húsát, felhasználták bőrét, prémjét, csontjait ruházatra, sátorborítóra, különböző eszközök előállítására stb.

Az egyes törzsek állatoktól származtatták magukat. Ezeket az őseket totemállatként tisztelték, s alakjukat számos tabu, azaz tilalom övezte. A finnugor (uráli) nyelveket beszélő népek körében a legrészletesebben kifejlődött kultusz az obi-ugorok (manysik, hantik) medvekultusza, amint arról hiedelemviláguk, népköltészetük tudósít. De például a finn eposzban, a Kalevalában is egy teljes ének írja le a medvetisztelet megnyilvánulásait. A magyar hiedelemvilágban is megőrződött az állatkultusz, az ősellát tisztelete, elég csak a turulmadárra, a csodaszarvasra gondolni, valamint a totemállatok elnevezésére. A totemállatot, amely általában isteni eredetű, természetfölötti tulajdonságok jellemzik, érti az emberi beszédet, bosszút áll az őt ért – akár verbális – sérelemért. Nem szabad nevén nevezni – lásd például a Bibliában is: Istennek nevét szádra hiába ne vedd –, ezért vagy körülírással vagy idegen nyelvből átvett szóval jelölik. (Úgy látszik, a mindenható medve nem érti a metaforát és nem tud idegen nyelvet.) Legyen elég csak a magyarból hozni a szarvas, farkas és a medve elnevezést. A szarvas, a farkas a szarvas állat, farkas állat körülírás rövidülése, a medve pedig szláv jövevényszó, s a szláv nyelvekben is körülírás: mézevő.

Lehetséges, hogy a totemállat tiszteletének funkcióvesztett továbbélése az a több országban is megfigyelhető jelenség, hogy egy-egy állatot – de madarat is – nemzeti állatnak választanak meg. Az alábbiakban egy ilyen esetet mutatok be Észtország nemzeti állatának, a farkasnak a példáján.

Két éve, 2021-ben jelent meg Ilmar Rootsi könyve, a *Susi. Meie rahvuslooma 523 nime* (A farkas. Nemzeti állatunk 523 elnevezése).¹ A világon nincs a jelen gyűjteményhez hasonló munka. A szerző (1937-2021), aki eredetileg atletizált, kétszer is Észtország terepfutó bajnoka volt, s a Tartui Egyetem Testkultúra Karának könnyűatlétika szakát végezte el, tudományos munkásságát a farkasnak szentelte. 2005-ben jelent meg első, farkas tárgyú monográfiája a *Tuli susi soovikasta* (Jött a farkas a mocsárból). 2011-ben doktorált *Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni* (A farkas és az ember: kapcsolatuk Észtországban a XVIII. század közepétől a XIX. század végéig) című disszertációjával. A *Jaht ja ulukud rahvakultuuris* (A vadászat és az erdei vadak a népi kultúrában) című könyvének címe önmagáért beszél.

¹ Rootsi 2021.

Itt bemutatandó könyvének anyagát az 1980-as évektől gyűjtötte – kérdőívek révén, népköltészeti gyűjtemények elemzésével, levéltári anyagok vizsgálatával. A farkas elnevezéseit kilenc csoportra osztotta: a testfelépítés (5 elnevezés), a testrészek (102), a szőrzet színe alapján (26), a farkas mint kutya fajta (33), a farkas mint erdei vad (mint a vadászat célja) (8), a farkas mint ragadozó (63), a farkas nevei az élőhelye szerint (94), a farkas a varázsigékben (41), és egyéb elnevezések (151).

Mare Kõiva utószavából megtudhatjuk,² hogy Észtországban a legtöbb népköltészeti lejegyzés (mese, dal, varázsigé, hiedelem, szimbolikus elnevezés) a farkassal kapcsolatos. Ezekből kiderül a farkassal kötött megállapodások rituáléja, de olvashatunk vadász bölcsességeket és csúfolódókat is. A farkastörténetek közt akadnak Maugli-szerű történetek is a farkas-fészekbe vitt gyermekekről. De olvashatunk a hálás farkasról is, ha az ember megmenti a kicsinyeit. A népköltészet farkasa megérti az emberi szót, gondolatot és tettet. Régi hitvilágbeli réteget képvisel az a szokás, hogy a farkast madárnak nevezik. A tisztelet kifejezése, amikor a beszélő magánál magasabbra értékeli az állatot, hogy például erdő királyának, erdő gazdasszonyának, az erdő őrének, erdei felügyelőnek, erdei úrnak nevezi. Az erdő arany királya 77 szövegben fordul elő, az erdei szellem 14 szövegben, az erdei vándor 15 szövegben. Gyakori a néne, (nagy) bácsi megnevezés is, ami egyértelműen a farkas és az ember rokoni kapcsolatára való utalás megőrzése.

A farkas erősen veszélyeztetett vad. Helen Arusoo-nak a kötethez írt áttekintése³ szerint a korábbi szabad farkasvadászat következtében 1939/40 telén Észtországban mindössze 11 farkas élt. A korábbi nemzedékek számára a farkas fontos állat volt, amit az 523 elnevezés is bizonyít. Az elnevezések sokasága egyszerre mind azt is bizonyítja, hogy a farkas bonyolult, konfliktusos állat; s bár megtámadja a nyáját, megrémíti az útonlevőket, a néphagyományban mégis ellenséges feljegyzés a farkasról; ellenkezőleg: a tisztelet és csodálat hangján szólnak róla.

Az 1970-es években a keleti tömb országaiiban és néhány hegyvidéki területen tovább folytatódott a farkasok kilövése és mérgezése. Észtországban a helyzet annak köszönhetően változott meg kedvező irányban, hogy 1983-ban kiadták Mati Kaal *Farkas* című monográfiáját, illetve megjelent a színen a vadász Ilmar Rootsi, aki felfedezvén magának a farkast, gyűjtött róla anyagokat, és publikált a vadról. Az ő alapos munkássága eredményeként 2018-ban megválasztották a farkast Észtország nemzeti állatává.

A kutatásokból kiderült, hogy az észtek a farkast akkor is értékesnek tartották, amikor az az emberre veszélyesebb volt, mint manapság. Ez nem egyszerű állatkultusz volt, mint pl. a törököknél, hanem azt hitték, hogy a farkas elejtése szerencsét hoz az állattartásban, a farkasnak ott kell lennie az erdőben, nem kell ellenségnek tartani, és azt tartották, hogy a farkas megvédi az embert a kísértetektől és a rossz szellemektől. Talán ennek a hitnek köszönhető, hogy a farkas a farkasüldözés évszázadaiban is megmaradt Észtországban. Észtországban csak akkor vált ellenségessé a hangulat, amikor az észtek átvették a nyugati szokásokat.

² Kõiva 2021.

³ Arusoo 2021.

Lássunk ezek után néhány példát Rootsi rendszerezése alapján a farkas elnevezéseiből. A farkasnak a testfelépítése szerinti elnevezéseiben (5) a kulcsszó a *csontos*: száraz-csontú, egycsontú, merev. A szerző az elnevezések mellett idéz a folklórból egy leírást arról, hogyan keletkezett a farkas: „Az ördög a farkast agyagból készítette, seprűnyélből a gerincét, fatönkből a fejét, szénből a szemeit, bőrkesztyűből a füleit, vasszőgekből a fogait és karmait, csizmatalpból a nyelvét, kerékagyból a nyakát, fenyőágakból az oldalbordákat, zsindelyből a keresztcsontját, égerfabotból a lábait, bundatöltelékből a bőrét, kőcből a farkát és kőből a szívét, és elnevezte *hund*-nak, azaz *susi*-nak (farkas, toportyán, ordas).”

A szörzet színe kulcsszava a *szürke* (26): szürke, szürke (gazd)asszony, nyárfás szürke gazdasszonya, szürkeshakáll, szürke úr, szürkebunda, szürke vadász, szürke madár, szürke férfi, erdei szürke, vén szürke, vén erdei szürke.

A testrészek alapján (102):

- *farok* (26): szürkefarok, keményfarok, bunkófarok, hosszúfarok, behúzott farok, petyhüdt farok, vén hosszúfarkú férfi,

- *láb* (23): szürkéláb, ritkaláb, göcsös láb, szőrös láb, csontosláb, nedves láb, tuskóláb, hosszúláb,

- *mancs* (8): erdei mancs, szélesmancs, nedvesmancs,

- *köröm, karom* (3): ritkakarom, gennyes karom,

- *orr* (12): bőrorr, kormos orr, agyagorr, ék-orr, cső-orr,

- *fül* (8): hegyesfül, hosszúfül, lógó fül, csonkafül,

- *szem* (16): kancsalszem, csipás szem, nagyszem, szénszem, víz-szem,

- *áll, pofa* (6): ritka áll/pofa, szörpofa, széles pofa, hosszúpofa.

A farkas mint kutyafajta (33) – az elnevezések a különböző, nagyon változatos észt ’kutya’ jelentésű szavakkal (*koer, peni, kutsikas, kuts, kutsu, kuits, muri*) képezve: szürke kutya, gonosz kutya, füles kutya, ördögkutya, erdei kutya, erdei szürke kutya, erdei farkas, pokolkutya, Szent György kutyája, svéd kutya, lápi kutya, nagy kutya.

A farkas mint erdei vad, mint a vadászat célja (8) – a múltban szokás volt, hogy a levadászandó vadakat – mind az emlősöket, mind a szárnyasokat – madaraknak nevezék; a „szarvasmadárt löni” kifejezés az orrvadászatot jelentette: szürke madár, rossz madár, gonosz madár, erdei madár, nagy madár, éjszakai erdei madár.

A farkas mint ragadozó (63): törő, lőtörő, báránytörő, vén törő, rabló, állatrabló, erdei rabló, lógyilkos, kutyaevő, bárányevő, báránytolvaj, lótolvaj, tolvaj, vad, vén vad, gyilkos, gonosztevő, örök büntetés, szemtelen, húsevő, nyakfordító, nyaktekerő, pásztor, gondos pásztor, gödölyetáncoltató, báránygazda, gonosz férfi, báránysimogató, nyugati bárányfiók, csontrágó, bakkecskekirály, vérontó, csikóleső, malackarmoló.

A farkast élőhelye – többnyire az erdő – szerint 94 elnevezéssel illették: erdei anya, erdei gazdasszony, erdei szakáll, erdei bolond, erdő ura, erdei apa, erdei gazda, erdei rokon, erdei mumus, erdei béka, erdei király, erdei kabát, erdei nagybácsi, erdei úr, erdei bak, erdei bika, erdőmögötti, erdőőr, erdei szellem, erdei öreg, erdő dűhe, bozót-testvér, fűzfa-szürke, fűzfa-borjú, erdei birkagazda.

A varázsigékben 41 elnevezés található: erdő arany királya, erdei tisztás szüze, erdei vidám gazda, erdő gazdasszonya, erdei vén aranyláb(ú), aranytrón szüze, Szent György fiacskája, föld apja, föld anyja.

A legnagyobb csoportot az egyéb, nem kategorizálható elnevezések alkotják (151): szakállas férfi, rossz férfi, emberfarkas, vigyorgó, gazda, vadász, bundaujj, levélhordó, száraz-csontú, falusi férfi, ördög, alacsony kalap, erdei agár, fekete György, férfi, gennyes kalap, gennyes fej(ü), bőrruhaujj, (nagy)bácsi, pogány/ördög, féreg, ő maga, bab, féktelen, vén gonosz.

Jó volna, ha az (egykori) totemállatok magyar elnevezéseiről is készülnének ilyen alapos elemzések.

Irodalom

ARUSOO, Helen

2021 Hundid ja inimesed. – In Rootsi, Ilmar: *Susi. Meie rahvuslooma* 41-44. Tallinn: MTÜ Aasta loom.

KÕIVA, Mare

2021 Järelsõna. – In Rootsi, Ilmar: *Susi. Meie rahvuslooma* 35-38. Tallinn: MTÜ Aasta loom.

ROOTSI, Ilmar

2021 *Susi. Meie rahvuslooma 523 nime*. Tallinn: MTÜ Aasta loom.

Pusztay János

Professor emeritus, ELTE

E-mail: janos_pusztay@hotmail.com

Benedek Katalin

Az égisz éró fától a palacsintasütés pajzán történetéig. Andrásfalvy Bertalan és Kovács Ágnes tyukodi mesekötetéről

Régi adósságot sikerült törlesztenie a közreműködőknek az Andrásfalvy Bertalan–Kovács Ágnes majdnem 70 éve kéziratban rejtőzködő, értékes népmese gyűjtésének sajtó alá rendezésével, a két, egyenként közel 400 oldalas kötet kiadásával, mellyel méltó emléket kívántak állítani Kovács Ágnes munkásságának is.

Az első kötet Andrásfalvy Bertalan professzor emeritus, néprajzkutató, mint néprajzi, néptáncot illető, valamint népköltészet gyűjtő és kutató előszavával indul. Munkásságából a másodikban kap helyet az 1963-ban az Ethnographiában megjelentetett kiváló *Párbajszerű táncainkról* című tánc történeti tanulmányának értékelése, Varga Sándor Andrásfalvy tánckutatói jelentőségéről és munkájának méreteiről mérleget készítő tanulmányában. Ugyanott szerepel a képmellékletben egy válogatás Andrásfalvy készítette tánc-, és portréfotóiból, valamint beszédes emlékeket felvillantó képek a gyűjtőmunkája hajdani tárgy környezetéről.

Andrásfalvy jó mesegyűjtőként egy folklór műfajokat tekintve klasszikusan gazdag terepen sajátíthatta el a táncgyűjtő csoportársai és kollégái egyéniségkutató célkitűzéseiből a komplex megközelítést Azt, ahogyan ők fogtak hozzá adatközlőik tudásának feltáráshoz, pl. a szakdolgozatát Tyukod táncéletéből író évfolyamtárs és barát Pesovár Ferenc témakörei: a hagyományozódás menete, belenevelődés a tánc (mese) előadás módszertanába a különböző alkalmak során, vizsgálva az egyes korosztályokra és státuszokra jellemző típusokat, a hagyomány időbeli változását, a táncsal kapcsolatos terminológia rendszerét stb. Mindez, főként az 1940-es évek óta ismert volt a mesei egyéniségkutatók munkássága nyomán is,¹ mely Kovács Ágnes tyukodi gyűjtőmunkához való meghívása következtében megteremtette a lehetőséget, hogy az egyéniségkutató módszer hozzáadott értékei ráépüljenek a tyukodi anyaggazdagságra. Sajnos az akkori meseélet teljes körű bemutatásának csak a rögzített hangzó-, és szöveganyagát sikerült megmenteniük a jövőre vizsgálatok számára, már a hozzáadott képtár sem őrizte meg a mesemondás folyamatát, a meseélet egykori kontextusában való megőrkítését. Noha ez a kutatás akkor nem fejeződhetett be, a meglévők méltó bemutatása elsősorban a hang-, és szöveganyag értékeibe, sajátos jellegzetességeibe, használhatóságába adhat betekintést.

A kezdetekre és a kései utóéletre visszatekintve kell értékelni az anyag sokszempontú feltárása kapcsán az egész életükben mesekutatással és benne a tyukodi anyaggal is foglalkozó Kovács Ágnes és Görög-Karády Veronikát.

¹ Ortutay Gyula, munkatársai és tanítványai, Dégh Linda, Kovács Ágnes, Virány Judit, Belatini Braun Olga stb. jóvoltából.

Kovács Ágnes a tyukodi gyűjtőmunkához csatlakozása idején egy évtizeddel túl a Kalotaszegi népmesék anyagának összegyűjtésén és a mesei közzététel legjelentősebb sorozatában az ÚMNGy-ben való megjelentetésén (1943-44), újszerű, egy egész mesemondó falu társadalmi-szociológiai rétegzettségében megmutatkozó mesefolklór életének könyvvé formált anyagával a mesekutatás egyik legalapvetőbb, iskolateremtő kötetét tudhatta maga mögött. Érett kutatóként e tyukodi gyűjtőtevékenysége számos további munkájához társult kiegészítésként: ekkor készítette a hiányos és kevés anyaggal rendelkező Magyar állatmesék katalógusának bővítését is az ekkori egész Észak-Kelet Magyarországra kiterjedő gyűjtései alkalmával, végezte a szövegek lejegyzését, feldolgozását a készülő népmese katalógus számára, vezette a legértékesebb Néprajzi Múzeum-beli, az Akadémiai és egyéb jelentős, klasszikus kéziratok gyűjtések feltárását és akkori munkahelyén a Néprajzi Múzeumban vezette a fotótárat stb.

1980-tól Görög-Karády Veronika Franciaországból a párizsi tanári és francia fekete afrikai kutatásai mellé felvette a magyarországi cigányság összehasonlító szempontú mesekutatását a tyukodi meseanyagon. Jelentékeny szerepet kapott, amikor Kovács Ágnes javaslatára felgyűjtötte Erdős Lajos teljes repertoárját elhelyezve őt, mint figyelemre méltó mesemondót, a cigány mesélők között. De saját kutatási nézőpontjából is bemutatta rajta keresztül a saját csoport/idegen csoport viszonyainak ábrázolását és az etnikai sztereotípiák működését a társadalomban. Az Andrásfalvy-Kovács kezdeti gyűjtőmunkáját folytatva két évtizeddel később 1984-85-ben kezdte meg és 2009-ben formálta kötétté kibővített gyűjtésével a törzsgyűjteményt.

De térjünk vissza a most megjelent kiadvány bemutatásához! A gyűjtött anyagukat 2022-től sajtó alá rendező kollektíva legfiatalabb tagja Tompos Krisztina néprajzkutató, aki PhD-jét egy szintén évtizedek óta kiadásra váró Ortutay Gyula kéziratok mesegyűjtéséből író mesekutató (Lacza Mihály meséiből), jelenleg a Szentendrei Szabadtéri Múzeum munkatársa, aki a tyukodi mesegyűjtemény olvasószerkesztő munkáját végezte, valamint a kiadvány társszerkesztője volt és nem utolsósorban részt vett e kötet képmellékletének összeállításában is.

A kötet szerkesztője Tóth Gábor, néptörténeti, néprajzi és újságírói gyakorlattal rendelkező meselejegyző volt, akinek számos elfeledett meseszöveg és népdal összeszedése, lejegyzése volt köszönhető, nemkülönben a kötet illusztrációinak, mellékleteinek, kötétté összeállítása. Ő szerezte meg a költségvetési és szakmai támogatást a BTK Néprajzi, Zenetudományi Intézetek, a Zenetörténeti Múzeum részéről, valamint ő végezte a kötet szempontjából hasznosítható anyagok felkutatásának pótolhatatlan kiegészítő munkálatait a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívumában, a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban, a debreceni Déry Múzeumban, a nyíregyházi Jósza András Múzeum gyűjteményeiben. Ezen túl tréfásan szólva, végezte a létező összes elfeledett lelőhely, padlás lesöpprésének feladatát is éppúgy, mint a BTK ZTI Archívumában őrzött hangzó anyag lejegyzését és a lejegyzett szövegek kötetbe foglalását. Itt kell szólni az ugyanott megjelent tanulmányairól, melyekben a korszak mesegyűjtései közt a mesekutatás térképén a tyukodi mesegyűjtés helyét kijelölő összegzéséről szól, együtt Tyukod 1950-es évekbeli politikai története feltárásának kezdetét bemutató, újdonságot jelentő írásáról, valamint a 2. kötet végi *Kovács Ágnes és a mesekutatás* című, jól ismert munkásságát illető rövid méltatásáról (II. 335–338). Ezt zárja Tóth

Gábor: mesei tulajdonneveket tartalmazó táblázatos melléklete (II. 339–344), valamint a képgaléria, amiről még később szó lesz.

Varga Sándor a BTK Zenetudományi Intézet, táncfolklorisztikával, táncantropológiával, társadalomnéprajzzal foglalkozó tudományos munkatársa, az *Andrásfalvy Bertalan és a néptánc* című fentebb említett tanulmányának közléje (II. 329–334). Jómagam, mint a BTK Néprajzi Kutatóintézet nyugdíjas mesekutatója, a kiadvány lektorálása mellett annak közölt meseszövegeit összehasonlító filológiai, antropológiai jegyzetekkel láttam el, felhasználva Kovács Ágnes korabeli iránymutató megállapításait is.

Az Andrásfalvy Bertalan–Kovács Ágnes mesegyűjtéseiből itt közreadott tyukodi szöveggyűjtemény részben a legrégiesebb, egyúttal legizgalmasabb mesetípusoknak adja jeles megfogalmazásait az 1955–1956–1961-es gyűjtések alapján, egyidejűleg nyújtva az egykori csattanós tréfák, igaztörténetek, élménybeszámolók, vándor elbeszélések „viccek” darabjait is.

Jelen kötetünk 116 szövege 203 mese- illetve élmény elbeszélés, anekdota stb. típusban oszlik szét: döntő hányada tündérmese/varázsmese (110 típus, köztük a magyar élıszavas mesemondás legjelentősebb változatai) illetve trufa/tréfás történet (27 szöveg szintén nagy népszerűségnek örvendő mesékkel). A többi műfaj megközelítőleg egyformán ritkán fordul elő a gyűjteményben: 5 állatmese típus, amelyből egy mesét alkot 3, Grimm meséből és egy ezopikából kontaminálódott szöveg. További kettő olvasókönyvből, rádióból megtanult gyermekmese, 8 legendamese-, 5 novellamese típus, 8 ostoba ördög mesetípus, 5 rátótiáda, 2 hazugságmese és 15 bevezető és befejező formula, valamint 10 tréfás történet, melyek nem mesék, hanem szabadszájú „vicc”-nek nevezett obszcén történetek. Nem túl gyakran, de előfordulnak szorosabb tágabb párhuzamai egyes világhírű, az írásbeliségből és/vagy Grimm mesék származékából ismert történeteknek (10), valamint észrevehető néhány Benedek Elek közölte mese lenyomata is (5). A meséket kísérő textológiai végjegyzeteket a következőképpen foglaltam össze a *Mesejegyzetekben* (II. 213–320.): a szövegek filológiai és folklorisztikai leírását a legalapvetőbb nemzetközi és magyar rendszerező katalógusok és szakirodalmi művek megállapításai és tanulságai alapján a magam megírta szócikkeire támaszkodva fogalmaztam meg, mindennek alapján elhelyezve a meséket műfaji, típusbeli, és a párhuzamos változatok közt elfoglalt helyük szerint.

A korpuszhoz textológiai jellegű megjegyzések tartoznak. Ezekben a mesemondókról minden ismert biográfiai adatot – születési – és ha ismert – elhalálozási dátumot, a mesélésének helyét és esetenként a mesékhez fűzött kommentárját tüntetjük fel. A szövegekben előforduló tájszavak, kifejezések magyarázatai és egyes, valamely népcsoportnál etnikus viseletre, bútorzatra, jellegzetes szokásra vonatkozó tárgyi értelmezések a lábjegyzetekben és/vagy a *Szómagyarázatokban* kaptak helyet (II. 321–328.).

A 2. kötet végi *képmelléklet* (II. 345–366) Tompos Krisztina és Tóth Gábor munkája. A válogatott képtár kis történeti körképet kívánt nyújtani a 19. századi Ecsedi láp hasznosításának csikászataról (Herman Ottó, Borovszky Samu), gyékény feldolgozásáról (Morvay Judit–Molnár Mária), a lápi földön való gazdálkodásról (Takács Lajos) a Szentendrei Szabadtéri Múzeum tyukodi portáit megörökítő képeivel (Balogh István, Gilyén Nándor) tyukodiak portréival (Andrásfalvy Bertalan, Benedek Katalin, Pesovár Ferenc), az 1937-től az országszerte híres helyi táncosokról rögzített

képekkel (Gönyey Sándor, Andrásfalvy Bertalan, Pesovár Ferenc) egyúttal emléket állítani a kötet mesemondóinak, nem hagyva feledésbe merülni a népi hangszerekről (Pesovár Ferenc), mesemondókról (Benedek Katalin) fennmaradt csekély számú fotót sem, valamint felvillantva Andrásfalvy Bertalan gyűjtőmunkájának tárgyi emlékeiről készített képek által őrzött hajdani munkaeszközeit. A Kecskemétfilm Kft tyukodi meseanimációjának rajzfilm képein keresztül felidézik a hajdani gyűjtés jelenkori hasznosítását is. A könyvet kiegészíti a meseanyag zömének hangzó része (II. 367–374.) is, valamint a dalok listája (II. 203–212; 375.) és hangfelvételei DVD formában.

A két kötetben megjelent tanulmányok és a mesék szöveganyaga a következőképp van elrendezve. Az első kötet Andrásfalvy Bertalan előszavával indul (I.11–15.), ezt követi a két kötet szerkesztő egyesített előszava (I.16–18.), valamint Tóth Gábor két tanulmánya: *A tyukodi mese gyűjtés és a korszak mese gyűjtései* (I.19–55.) és *Tyukod története* (I. 56–66.) címmel. Ezek után következik a kettéosztott meseanyag első fele (I. 67–380.). A második kötetben szerepel a gyűjtemény második fele (II.11–202.), amihez csatlakoznak Kovács Ágnes korábbi antológiákban közölt biográfiai megjegyzéseire épülő, azokat kiegészítő saját mesejegyzeteim.

A tyukodi mese gyűjtés 1955-ös kezdetétől 1961-ig 116 szövegből áll.² Minthogy a kezdetekben a Szuromi család hívta fel a figyelmet Becző Zsigmond és Fábíán Árpád kitűnő mesemondási készségére és irányították a gyűjtőt hozzájuk, valamint az első mese gyűjtési év egybeesett a táncfolkloristák tyukodi gyűjtésével, akik a képek alapján Szalmavárosban, Szuromiék lakhelyéhez közeli terepen forgatták táncfilmjeiket, valamint az akkori, első mese gyűjtés döntő többsége a Szuromi család mesélő tagjaitól származott, így korabeli adat híján csak lehetséges feltételezés az, hogy a helyszín csak a későbbiekben, a második gyűjtőúttól kezdve helyeződött át a magyarok és cigányok lakta Szabadság téri telepre, elsősorban Becző Zsigmond házához és környékére, ahonnan a meseanyag további, nagyobb része származott.

A két falurész mesekincsének bizonyos kapcsolatai részben abból fakadhattak, hogy mindkét helyen ismerték egymás meséit hallgatóként és mesélőként is és egyaránt merítették a közös tudásból. Talán ennek köszönhető az is, hogy az égisz éró fa több típus összetételéből álló meseláncának Szalmavárosban csak a történet magvát, a Szabadság téren pedig a teljes összetételét mondták el önálló meseként.

A magyar mesekincs legarchaikusabb rétegébe tartozó néhány mesetípus, *Az égisz éró fa*, *Az égitestszabadító*, és a vele szorosan összefüggő Napos, Holdas paripa nemcsak a hazai, de a nemzetközi kutatás számára is legalább egy évszázada nyújt új meg új kutatnivalókat a probléma iránt érdeklődőkben, s vet fel új hipotéziseket a korábban meg nem oldott összefüggésekre vonatkozóan. Az Andrásfalvy Bertalan–Kovács Ágnes gyűjtéséből itt közreadott szöveggyűjteménye ezeknek az un. keleti rétegbe tartozó mesetípusoknak adja jeles megfogalmazásait az 1955–1956–1961-es évekből újabb összegzésre kínálva fel számos korábbi problematika újragondolását, hozzáférhetővé téve a szövegpárhuzamok révén a korábban hozzá nem férhető, csak bibliografált, de

² Ethnológiai Archívumban a következő jelzetek alatt van regisztrálva Tyukodi mesék. Tyukod, Szatmár vm.; Andrásfalvy Bertalan (1955) EA 7118; Andrásfalvy Bertalan–Kovács Ágnes (1956) EA 7120, EA 8728; Kovács Ágnes (1961) EA 7119.

egyre gyakrabban a klasszikus meseanyag modern szövegkiadásai révén is lehetővé tett a kelet-európai változatok által egy, a nyugati szövegalkulatoktól különböző alapokon kifejlődött szöveg-kontinuum jobb megismerését.

A magyar anyagban sok változattal, rendelkező, mitológiai gyökereket sejtető égitestszabadító Róheim Géza pszichoanalitikus, és a típus eredetét több cikkében kutató Solymossy Sándor az égitestszabadítóval kapcsolatos megállapításai szerint, a magyar hagyomány, bár kézenfekvő lenne, de eltér az orosz meseterülettől, s a rokonság keresése gyümölcsözőbb eredményre vezethetne a kaukázusi népeknél a Kaukázustól az Urálig nyúló sávban élt népek hagyományát megkutatva. Vargyas Lajos a Szibériai hősnék elemeit keresve foglalkozott a magyar mesekincs ezen darabjaival és több feltevésével közel állt Kovács Ágnesnek a *hősmesékkel* kapcsolatos tanulmányaihoz (1979, 1981),³ melyekben archaikus mitikus motívumokat tárt fel. 1999-ben adta ki Demény István Pál az összehasonlító folklorisztikai tanulmányait tartalmazó, *Táltosok, kerekék lángok* című kötetét. Újabban Dallos Edina végez feltárásokat töröktatár mesekincs terén, célul tűzve ki annak szövegpárhuzamok általi megválaszolását is, hogy volt-e a magyarságnak hősmesekincse?

Ha a tyukodi anyag értelmező feldolgozásig el tudott volna jutni, össze lehetett volna hasonlítani a különböző repertoárok külön-külön is értékes jellemzőit, együttes kategóriák mentén, pl. szövegforrásaik, használatbeli jegyeik, előadásbeli stratégiák stb. szerint mi az, ami összeköti, illetve elválasztja őket. Bizonyító vizsgálatok magyarázhatták volna az ugyanazon szűzség két időpontban megismételt felvételével az anyag variabilitását vagy állandóságát,⁴ de egy-egy faluközösségen belül érdemes egyazon mesének egyazon időpontban meglevő különböző motívumkombinációit is megfigyelni. Jó képet adnak ezek a mesemondók egymástól eltérő invenció-készségéről: Fábián Árpád *Tündérszép Ilona* 1956 /Erdős Lajos: *Körtefa János* 1961, vagy Szuromi Péterné: *Ifjantó Sugár lova* 1955-ből /Becző Zsigmond: *Király Kis Miklós* 1956-ból és más típusösszetételű, de szintén *Király Kis Miklós* című mese Szuromi Máriától 1955-ből. Bizonyára ezek a felmerült lehetőségek okozták a számos további párhuzam rögzítését a tyukodi mesegyűjtés alkalmával, s talán a mesemondók közti rivalizálás tettenérése is, aminek egyik nyoma, hogy Király Kis Miklós névéhez több mesetípus kapcsolódva Szuromi Mária is, Becző Zsigmond is a saját változatát érezte az igazinak. Szuromi Mária a magáét befejezve jegyezte meg: Ez az igazi Király Kis Miklós meséje.

Felmerülhet a kérdés, hogy miért is van szükség a 21. században egy letűntnek hitt folklorisztikai műfaj, a tradicionális népmese vizsgálatára. Mindenekelőtt rá lehet mutatni két fontos aspektusra, anélkül, hogy itt és most teljes körűen ki lehetne bogozni azt a rendkívül gazdag folklórtudás beli rokonságot, csak jelzésszerűen lehet ráutalni, hogy mi jellemzi ezt az olvasók és a szaktudomány számára hozzáférhetővé tett Szabolcs-Szatmár megyei mesekincsben tükröződő a magyarokkal együtt élő, multietnikus, kárpátukrán, román, kelet-európai cigány, sváb és más népesség egymásba fonódó mesefolklorját. Ebben a régióban sokkal hosszabban fennmaradtak

³ Kovács 1979: 1981.

⁴ Becző Zsigmond két *Vasfarkas* szövege [1.], [15.], Szurominé két *Többsincs* meséje [90.], [97.].

az újszerű, szokatlan típuskapcsolatok, a jó mesemondók eleven, változtatni tudása, mivel legtovább itt őrizték meg az élőszavas mesemondást, másrészt az interetnikus hatások történeti síkon való befolyását, legyen szó akár a magyar mesekincs mesetípusainak eredetkérdései, földrajzi-történeti elterjedésére vonatkozó folyamatainak lenyomatáról, akár az etnikai jellegzetességek bemutatásáról. Ennek köszönhető, hogy mindig is jó lehetőségeket nyújtott anyaggazdagsága miatt új kutatási szempontok bevonására és a szövegfilológiát felváltó/kiegészítő ember- és előadasközpontú kontextuális jelenségek antropológikus figyelembevételére, bő választékát nyújtva a tanulmányozóknak az előadási módor változásvizsgálatainak, az egyébként nem túl gyakran előforduló prozódiai sajátságok felmutatásának,⁵ a meseelőadás vizuális vagy más kontextusai elemzésének.⁶ Itt igyekeztem rávilágítani a mesékhez fűzött irodalmi és folklór előzményekre is, és egyúttal figyelembe venni némely már megismerhető interetnikus kölcsönkapcsolatokat. A legkiválóbb mesemondók szépen beszélt mesenyelvet használtak, és ügyes mesefordulatokkal, jellegzetes szerkesztésmódban állandósult típuskapcsolatok felhasználásával éltek. De a nagy felkészültséget, biztos szöveg tudást, választékos beszédmodort igénylő hagyományos mesekincs mellett az azt fokozatosan és egyre nagyobb mértékben felváltó tréfás 'vicces' trufák térhódításának sajátosságai azoknak az előadóknak kedveztek, és kedveznek napjainkban is, akik a mindenre kész mulattató, csattanós történetek ismerői, akik könnyen, hamar megtalálják a hangot bármilyen összetételű közönséggel, akik repertoárjuk jelentős részét erotikus történetekkel, pikáns mesékkel töltik fel. Szabadszájú a kifejezésmód, de mégis mindenütt a szabadon alkalmazott előadói bravúr, a fürge észjárás, és a meghökkenteni képes fantázia bemutatásának terepei ezek a műfajok. Ezért másodjára szeretném kiemelni azt is, hogy mennyire úttörők voltak Andrásfalvy Bertalan és Kovács Ágnes, mint gyűjtők, egyéni és társas gyűjtésük során mindketten, hogy bátran felvették a falusiakat igazában szórakoztató, szókimondó, néven nevezett erotikus meséket is, ami miatt írtuk ki a kötetekre, hogy felnőtt tartalom van bennük. Ez nemcsak hetven évvel ezelőtt, de még napjainkban is tabu témának számít annak ellenére, hogy a tematikának sokszáz éves hagyománya van a szépirodalomban és világszerte közismert a nemzetközi folklorisztikában is.

De akkor milyen hasznát reméljük munkánknak? Reméljük, hogy egyrészt elő tudja segíteni az első pillantásra egymás számára idegen kultúrák párbeszédét, itt Kovalcsik Katalin, Görög Veronika, Szuhay Péter vagy legutóbb Bálint Péter: *A mese és mondója* írásaira gondolok,⁷ s ahogy Bálint Zsuzsa értékelte apja kutatói munkásságát.⁸ Arra mutatott rá, hogy Bálint Péter új fajta megközelítéssel jelentkezett, mikor ezt kezdte vizsgálni: másrészt rá tud világítani a nem cigány és a cigány mesevariánsok értelmezése révén a cigány változatokkal párhuzamba állított variánsokkal a cigány mesehagyó-

⁵ Kovács 1969.

⁶ Benedek 2018. Mesemondás saját háznál, közös munkavégzéskor, esti beszélgetés alkalmával figyelembe véve a hallgató közönség összetételét, amely tényezők eredményeként a legkülönbözőbb művészi produkciók jöhetnek létre a különböző alkalmak előadásai során, akár a hallgatóság aktív jelenlétének hangzó jelenségei tanúságaként, akár közönség nélküli szövegrögzítéskor.

⁷ Legújabbban: Bálint P. 2019: 13-26.

⁸ Bálint Zs. 2023: 125-129.

mány valós értékeire és kultúráközvetítő jelentőségére. Kovalcsik Katalin, Kovács Ágnes, majd a nemrégiben elhunyt Görög-Karády Veronika tanulmányai nyomán tételesen cáfolhatóvá tette Vekerdi József elhatárolódó, kirekesztő megállapításainak zömét. Így megállapíthatóvá vált, hogy nem bizonyítható a cigány népköltészet hagyománytalansága, az anyagi szellemi igénytelensége, nyelvi szegényessége. Az általános értelemben vett, de a cigány népköltészeti alkotásokat speciálisan is jellemző újra- és újjá alkotások során mindenütt jellegzetes technika az egymás szomszédságában élő népcsoportok közötti kölcsönzés és a kölcsönhatás alapvető szerepe. Természetes, hogy az egymással kapcsolatban lévő népek hatást gyakoroltak egymás kultúrájára.

A cigány mesemondók lokális közösségeikben szocializálódva eleget tettek a helyi társadalom számára bevett és elfogadható életminták, erkölcsi normarendszer követésének és az együttélési szabályok követelményeinek. A nyelvi igénytelenség vádját görcső alá véve, melyet a cigány népköltési alkotások szegényes, kevés szóból felépülő sajátságaiból vezettek le, bemutatták, hogy az élő szóval történő előadáshoz illeszkedő beszédmód, mindenütt a szóbeli kultúra velejárói: mint pl. a szövegépítő mondat szerkesztés, a halmozás, az ismétlés, a párhuzamok alkalmazása, stb.

A cigány mesékről szólva elmondható, hogy cigány mesélőket is a hallgatói közösségi elvárásoknak megfeleléstől vezérelt lokális közösségi hagyományokhoz való igazodás jellemzi vagy éppen az attól nem is ritkán bizonyos fajta jelentős eltérés, ami minden az általánostól eltérni vágyó előadói személyiségnél megtalálható.⁹ Jellemző a cigány kombinációs technika és az ezzel legtermészetesebben együtt élő és kalandos elemek kedvelt alkalmazása csodás/mágikus motívumok halmozásával és biblikus motívumokkal kombinálásával, a keresztény hitvilág és a babonás hiedelmek keveredésével. Lásd Fábíán Árpád meséit, aki hosszú, archaikus elemekkel telített anyaggal, stilisztikailag kidolgozott és performativitását tekintve a hallgatóságát lebilincselő teljesítményével mindenkor egyszemélyes színházi élményt tudott nyújtani számukra, vagy a magyar cigány származású Erdős Lajos (pl. Villás című) meséjének összetett motívikáját, mely erőteljesebben rokonítható a hasonló magyar típusokkal. Megállapítható, és egy közismert példán bemutatható, hogy a mesei szolgálatkeresés /szolgának megfogadás/ szolgálatba állás motívuma pontról pontra azonos az archaikus cigány és a kötetlenebb magyar változatokban, de Fábíánnál és a vele rokon változatok megfogalmazása szerint a hős az előírásokat betartva, szerényen, udvarias kéréssel fordul az ellenséges, ördögös vénasszonyhoz, hogy szolgálatába állhasson, és a vénasszony is szertartásosan sztereotíp szófordulatokkal fogadja őt szolgálatába. A magyar folklórt képviselő Szuromi Péterné és szorosabb tágabb párhuzamai pedig szabadabb, lazább, megfogalmazásokkal éltek, hiányoztak belőlük az ebben a helyzetben a cigány mesében szokásosan előforduló formulák. Nem játszott már szerepet a szómágiában való erős hit, illetve általánosabban: számukra elhalványultak a hiedelemvonatkozások, helyettük erősebben érvényesültek az etikai és a szórakoztató indítékok. Mindez egybevág Szuhay Péter megállapításával, hogy a cigányok körében a falusi parasztnépeséghez képest megkésve néhány évtizeddel tovább él a hagyományos folklórirodalom. „Miközben a parasztok a századelőn (20. sz.) már olvasóköroket, majd öntevékeny

⁹ Lásd pl. a csíkszentdomokosi Albert Andrást, vagy más, nem cigány előadó kiválóságokat is.

színjátszó köröket alakítottak, népszínműveket állítottak színpadra, népies műdalokra és nótákra vigadtak vagy búsultak azaz már aktív fogyasztókká váltak, addig a cigány közösségek tagjai még hosszabb epikus szövegekkel, mesékkel (tündér, varázsmesékkel) túlbonyolított kalandmesékkel, novella- és ponyvaregényekkel, mondákkal, anekdotákkal találósokkal szórakoztatták egymást. Vagyis a romák továbbra is aktív folklóralkotók maradtak,¹⁰ (de fokozatosan egyre inkább fogyasztókká is lettek). A mese, még, mint a felnőttek szórakoztató műfaja hitelesként maradt fenn az 1960-as évekig, igaznak számított, melyben egy távoli őskorban hittek is. Ebben az átmeneti állapotban készültek a tyukodi felvételek. Ekkor még meséltek a különböző közös munkaalkalmak idején (pl. Becző Zsigmond konyhája mesehallgatókkal volt tele a gyékény munkái végzése idején), virrasztásokkor, a katonaságnál, a fekete vonaton, vagy a munkásszállásokon, börtönben vagy kórteremben, ahol a mesemondók kiváltságos specialistáknak számítottak. Azonban a varázs és tündérmesék lassú kikopásával mindenütt igaztörténetek, élménybeszámolók, vándor elbeszélések vették át a klasszikus műfajok helyét.¹¹

Hasonlóképpen vélekedett Kovalcsik Katalin a Szatmár megyei oláh cigányok lassú dal műfajáról, melyet a narratív műfajokkal (mese, történet, vica) együtt ’beszéd’-nek, vagy ’igaz beszéd’-nek tartottak, mivel az egyéni és közösségi életük igaznak, azaz valóságként tartott eseményei és értékei fogalmazódnak meg bennük a hétköznapi beszédnél magasabb rituális szinten”,¹² a falusi parasztnépesség azonban már nem gondolta hitelesnek és nem tulajdonított ezeknek a folklór műfajoknak többet, mint a szórakoztatásra alkalmas fikciós műfajoknak.

Épp ez a megkérdőjelezésében is értékőrző sajátosságai teszik megbecsülni valóvá a magyar

mellett a cigány folklór egykori közösségi értékeket felmutató darabjainak Závada Pállal szólva emlékezetbe idéző feltárását, a felejtésnek ellenszegülő elemzését és ki-
retusálását, kihagyását, átigazítás nélküli közzétételét.¹³ A 70 évvel korábbi időkről tanúskodó jelen kötetünk cigány mesemondói idejében – sőt a 2003-as utógyűjtésünk idején is – még sokkal kevésbé volt általánosan érzékelhető, amit „ma Magyarországon aggodva lehet megtapasztalni, hogy romának lenni legalábbis nem könnyű, olykor rettentően nehéz, több százezrűknek pedig pokolian keserves dolog... Egyfelől a munka és tanítás híján szaporodó kilátástalan elnyomorodásról... másfelől olyan széleskörű és heves rasszista gyűlöletről kellett ismereteket szereznünk, amely még pár éve is elképzelhetetlennek látszott.” Ez indokolja, hogy az általunk közölt szövegeinkre is „...a kitüntető figyelmet érdemlő helytállásnak, az elszántan kitartó és nem hiábavaló erőfeszítésnek, a komoly tehetség érvényre jutásának vagy a művészi elhivatottság sikerének példázataiként tekinthessünk.”¹⁴

¹⁰ Szuhay 2000: 37.

¹¹ Szuhay 2000: 38.

¹² Kovalcsik 2000: 43.

¹³ Závada 2020: 9.

¹⁴ Korniss–Závada 2011: 8. Előszó.

Irodalom

ANDRÁSFALVY Bertalan

1963 Párbajszerű táncainkról. *Ethnographia* LXXIV. 55–83.1980 Párbajszerű táncok az európai és a magyar hagyományban. In Lelkes Lajos–Takács Ágnes (szerk.): *Magyar néptánc-hagyományok*. 109–124. Budapest: Zeneműkiadó.

ANDRÁSFALVY Bertalan–KOVÁCS Ágnes (gyűjt.)

2023 *Tyukodi népmesék. I–II.* Tompos Krisztina–Tóth Gábor (szerk.). Lakitelek: Antológia Kiadó.

BÁLINT Péter

2013 *Meseértés és értelmezés. A Kárpát-medencei népmese-hagyomány hermeneutikai vizsgálata.* Hajdúböszörmény: Didakt Kft.2018 *Átok, titok és ígéret a népmesében.* Debrecen: Didakt Kft.2019 *A mese és mondója (Folklor és irodalom).* V. Debrecen: Didakt Kft.2020 *Archaikus alakzatok a népmesében. Jakab István cigány mesemondó.* Debrecen: Didakt Kft.

BÁLINT Zsuzsa

2023 „... és semmi szót el ne tévedjél belőle!” Jakab István cigány mesemondó. *Romológia* 18. 125–129.

BENEDEK Katalin

2018 Esélyteremtés és vizuális kompetencia. In Tóth Norbert (szerk.): *Peremhelyzetben. III. Romológiai írások.* 9–26. Debrecen: Didakt Kft.

DALLOS Edina

2009 *Természetfölötti szereplők a tatár varázsmesékben. (A sárkány, a boszorkány és a táltosló).* Budapest: Akadémiai Kiadó.

DEMÉNY István Pál

1999 *Táltosok, kerekék, lángok. Összehasonlító folklorisztikai tanulmányok.* Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó.

GÖRÖG-KARÁDY Veronika

2009 *Erdős Lajos mesei világa és meséi. Népmesék Tyukodról.* Szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Görög-Karady Veronika. Budapest: L'Harmattan–Nyitott könyv.

KORNISS Péter–ZÁVADA Pál

2011 *Egy sor cigány. Huszonnégy mai magyar.* Budapest: Corvina.

KOVÁCS Ágnes

1969 A népmese prozodiájáról. (Egy szatmári meseszöveg ritmikai elemzésének tanulságai) *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 26. évf. 183–242.1979 A hősmese. Népmese műfajai és a népmesekatalógus. I. *Ethnographia*, XC. 4. 457–479.1981 The Literary Genres of Folktales and the Hungarian Folktale Catalogue. The heroic tale. In *Adaptation, change and decline in oral literature*. Lauri Honko–Vilmos Voigt (ed. by): Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 105–129. (Studia Fennica, 26.). Helsinki: Finnish Academy of Science & Letters.

KOVALCSIK Katalin

- 2000 A cigányok és a zene. In Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák*. 41–49. Változó világ 31. Budapest: Útmutató Kiadó.

KOVALCSIK Katalin–RÉGER Zita

- 1995 A tudomány, mint naiv művészet. *Kritika*. 31–34.

SZUHAY Péter

- 2000 A cigány irodalom. In Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák*. 37–41. Változó világ 31. Budapest: Útmutató Kiadó

TÓTH Gábor

- 2023 Kovács Ágnes és a mesekutatás. In Andrásfalvy Bertalan–Kovács Ágnes (gyűjt.): *Tyukodi népmesék. I–II*. 335–338. Lakitelek: Antológia Kiadó.

VARGA Sándor

- 2023 Andrásfalvy Bertalan és a néptánc. In Andrásfalvy Bertalan–Kovács Ágnes (gyűjt.): *Tyukodi népmesék II*. 329–334. Lakitelek: Antológia Kiadó.

VARGYAS Lajos

- 1961 Szibériai hősének elemek a magyar mesekincsben. *Néprajzi Közlemények*. VI. évf. 1. sz. 3–16.

VEKERDI József

- 1974 *A cigány népmese*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ZÁVADA Pál

- 2020 Emlékezni és felejtetni. Előszó. In Gyekiczki András–Rajk László: *Elfeledett szomszédaink. Zsidó családok Pápán*. Budapest: Maxum 69.

Benedek Katalin

Folklórkutató, Budapest

E-mal: benedek.katka@gmail.com

KÖNYVISMERTETÉSEK

Bodó Sándor: A múzeumok története Magyarországon a dualizmus korában. Néprajzi Múzeum – Magyar Néprajzi Társaság. Budapest, 2023. 325 p.

Veres Gábor

A szerző akadémiai doktori disszertációját 2018-ban védte meg, melynek címe megegyezett jelen kötet címével. A hazai múzeumok történetének egy fontos korszakáról, hosszú évek kutatásaira építve, jelentős munka született. Már a védést követően többen szorgalmazták publikálását, hogy szélesebb körben is megismerhessék az érdeklődők a szerző által feltárt újabb adatokat, ismereteket, összefüggéseket. Bodó Sándor a reá oly jellemző alaposággal hozzá is kezdett a disszertáció nyomdai kiadásának előkészítéséhez, de ebben megakadályozta hirtelen, tragikusan bekövetkezett halála.

A kötet ügye több fórumon is felmerült, végül a Néprajzi Múzeum és a Magyar Néprajzi Társaság indította el a nyomdai kiadással kapcsolatos konkrét lépéseket. Ennek eredménye a most kiadott tartott könyv, mely a szerző 80. születésnapjára jelent meg. Sajnos már nem örülhetünk együtt Bodó Sándorral a kötetnek, mint a 60. születésnapra megjelent Vándorutak – Múzeumi örökség című kiadvány esetében történt.

A szerző számtalan tudományos kérdéssel foglalkozott szakmai pályafutása során, és mivel ez a pálya hirtelen megszakadt, így a most megjelent kötet tette fel szakmai életművére a koronát a magyar múzeumok dualizmus-kori történetének elemzésével.

Bodó Sándor könyve 325 oldal terjedelmű, melyhez 60 illusztráció kapcsolódik a korszak múzeumépületeiről, jeles muzeológusairól, a múzeumi főhatóságok vezető tisztviselőiről. Az illusztrációkat a Magyar Nemzeti Múzeumból, az Országos Széchenyi Könyvtárból, a Szabó Ervin Könyvtárból és a Zempléni Múzeumból kapta meg a kiadó és támaszkodott a Néprajzi Múzeum Archivumára, Fotótárára is. Az értekezés bevezetését követően négy fejezetből áll, összegzését pedig, gazdag irodalomjegyzék zárja. Az irodalomjegyzékre is alapozva olvashatunk európai kitekintést a múzeumügy kapcsán.

Sok hazai múzeum történetéről jelentek meg tanulmányok, kötetek, de ezekkel ellentétben Bodó Sándor foglalkozik először átfogóan a korszak múzeumalapításaival, múzeumügyével.

A kötet első nagy fejezete a Múzeumok születése Európában és Magyarországon címet viseli, melyben a regionális és városi múzeumok létrejöttének európai áttekintése adott lehetőséget a disszertáció fontos részét jelentő magyarországi múzeumhálózat kialakulásával történő összehasonlításra. A dualizmus kori Magyarországon 1912-13-ban a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége közel 90 múzeumot tartott számon. Közülük egyesületi-társulati alapítású 38, városi 16, állami 9, egyéni kezdeményezésből alakult 8, vármegyei 6, egyházi alapítású 7. (36. old.) volt. Egyesületi alapítású volt a két jelentős nemzetiségi múzeum is: a szlovákoké Turócszentmártonban, a románoké Nagyszebenben, melyeknek a szerző külön figyelmet is szentelt. Csakúgy, mint a folyóiratok és Pulszky Ferenc főfelügyelői szerepének. Elemezte Bodó Sándor az egyes múzeumi szakágak fejlődését is. Az állam által támogatott múzeumokban igen magas volt a néprajzi gyűjtésre fordított összeg. Lényeges előrelépést jelentett a vidéki közgyűjtemények állami költségvetés keretében történő segélyezése. A magyarországi városokban a 19. század közepétől szaporodtak a múzeumalapítási kezdeményezések, amelyekről érdemi áttekintő dolgozat mindeddig nem készült. A „Gründerzeit” idején a folyamatot Pulszky Ferenc támogatta, aki Ferenc Józseftől kapott, kinevezése szerint „életfogytiglan” tartó múzeumi és könyvtári főfelügyelői címmel és feladattal 1874-től

ETHNOGRAPHIA 134/2023. 4. sz.

1897-ig, haláláig segítette a vidéki városi kezdeményezéseket. A Nemzeti Múzeum iratanyaga ebből az időszakból megsemmisült, a források alapján azonban Bodó Sándor elvégezte Pulszky ez irányú tevékenységének feldolgozását. 1897. december 10., a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége létrehozásának dátuma a szerző véleménye szerint fontos korszakhatár a magyar múzeumügy történetében. Múltja feltárásának fő forrása Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 736-os fondja volt. A Főfelügyelőség munkájában résztvevő munkatársaktól származó jelentésekből a kiváló szerkesztő, Mihalik József metszette ki a fontosabb részleteket. Különösen érvényes ez az ún. „Pro Domo” iratrészekre, amelyekben a felügyelők a jelentésekhez fűztek nem nyilvános megjegyzéseket a főfelügyelő, a helyettes-főfelügyelő és a munkálatokat igazán irányító Mihalik József főfelügyelőségi előadó számára. A jelentések alapján összeállított rész igen olvasmányos, érdekes. Flórián Mária véleménye szerint Bodó Sándor, a Főfelügyelet tevékenységét az iratok, a „felügyelők jelentései és a múzeumokkal való levelezések segítségével szinte a korabeli mindennapok szintjéig bontotta vissza. Nem szokványos, ahogy felidézte a Főfelügyelőség működését”, az iratokból, mint egy „puzzle darabkáiból állította össze, rekonstruálta a múzeumszervezet kiépítésének történetét, az intézményesülés folyamatát.” „a Főfelügyelőség jelentősége nem csak az adott szervezési feladatok megoldásában, hanem azok maradandóságában is megmutatkozik”.

Bodó Sándor a Magyar Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségét a hazai kulturális élet egyik legfontosabb intézményeként értékelte, mely a múzeumok fejlesztésében a Pulszky-korszakhoz képest sokkal hatékonyabban testesítette meg az állami szerepvállalást, ösztönözve a törvényhatóságokat is a folyamat minél erőteljesebb támogatására, a társadalmi kezdeményezések felkarolására. A Főfelügyelőségen keresztül megnyilvánuló állami figyelem a szakszerűség kialakulását segítette. Bodó Sándor egyet értett Szilágyi Miklós azon kijelentésével, mely szerint „Egységes szemléletűvé formálódott, a fővárosban és vidéken lényegileg egyszerre megteremtődött a néprajzi muzeológia”. A Fraknói Vilmos főfelügyelő és munkatársai, Szalay Imre és Mihalik József vezetésével működött Főfelügyelőség pozitív szerepét mutatta be és elemezte Bodó Sándor könyvében, melynek hatása az 1922-es megszűntetése után is érezhető maradt a szakmai területen. A kötet hiánypótló abban, amit már a disszertációt bíráló bizottság is kiemelt, hogy „a dualizmus kori vidéki városok kulturális hagyatékának gyűjtésére és bemutatására irányuló törekvések mögött feldolgozza az egykori országos tudomány- és intézményszervező tevékenységet. A szerző tudatosan döntött úgy, hogy figyelmét a vidéki múzeumokra és gyűjtőhelyekre fordítja, miközben világos, hogy a dualizmusban a művelődés centruma főként már a főváros volt.” „Új ismereteket hozott a disszertáció a múzeumok gyűjtőterületeivel kapcsolatban. Bodó Sándor figyelmet fordított a gyűjtés, a csere, a védelem, a vásárlás, a gyűjtőterületek kialakításának aprólékos kérdéseire is. A kötet teljes képet kívánt adni a múzeumokról, épületekről, gyűjteményekről, a mindennapi eredményekről, a vitákról, a felügyelet, a hivatalszervezet munkájáról.”

Bodó Sándor szakmai pályája során sokféle témát vizsgált. Élete utolsó éveiben tudományos munkájának keretét *A múzeumok története Magyarországon a dualizmus korában* disszertációval kapcsolatos kutatások, az opponensi véleményekre való reflektálás, a védelem, majd pedig a nyomdai megjelenésre való előkészítés adta. A kéziratot és a vele kapcsolatos jegyzeteket, cédulákat, dokumentumokat felesége bocsátotta a Néprajzi Múzeum rendelkezésére. A kötet elkészítésekor igyekeztek azokat a szempontokat is figyelembe venni, melyeket a szerző tervezett a könyv kapcsán és a szerkesztő tudomására jutottak. Így például az illusztrációk a korszak múzeumairól képeslapokon nagy számban elérhetők közgyűjteményekben, melyeket a szerző elképzelésének megfelelően fel is használtak a kötetben. A szerzőnek köszönhetően egy olyan, tudományos alapossággal megírt könyv

készülhetett el, mely új adatokkal, szempontokkal, elemzéssel bővíti a korszak múzeumairól való ismereteket.

A kötetben jól látható az a folyamat, mely a hazai múzeumi kezdeményezésektől egy kiforrott követelmény- és fogalomrendszerhez vezetett a hazai múzeumokkal kapcsolatban. Nemcsak a múzeumok történetéről van tehát szó, melyről már sok írás született korábban is, hanem a hazai muzeológia, egy korszakának a feldolgozásáról. A szerző munkája nagyban hozzájárulhat az általa oly fontosnak tartott, kiemelten kezelt tudományterület, a muzeológia elmélyüléséhez, a múzeumokról alkotott tudományos kép bővüléséhez és hasznos olvasmány lehet minden érdeklődő számára.

Renato Morelli: Dame, rondini, amanti, guerrieri. La ballata e il canto epico-lirico narrativo in Trentino. CD allegato con 240 documenti sonori. Museo degli Usi e Costumi della Gente Trentina. Udine, Nota, 2023. 440 p.

Tari Lujza

A 20. század második felében G. Nataletti majd tanítványai, D. Carpitella és E. de Martino az adott technikai lehetőségek kihasználásával (ideértve a rádióval való kapcsolatot is) a népzene gyűjtést magnetofonnal, majd videóval végezve (Carpitella), nagyot lendítettek az olasz népzene kutatás ügyén. Carpitella tanítványai és közeli-kortársai, mint például Roberto Leydi működése fémjelzi azt az időszakot, amikortól a hanglezkiadványok, tanulmányok, könyvek alapján a nemzetközi kutatás a korábbiaknál naprakészebben értesülhet az olasz népzene kutatás eredményeiről. Az 1970-es évektől nagy szerepet vállalt a gyűjtésekben, tudományos- és népszerűsítő kiadványok létrehozásában többek közt a Leydi szorosabb-tágabb tanítványi körébe tartozó Pietro Sassu (1939-2001) és a ma is igen aktív Renato Morelli. Morelli tiszteői 2021-ben tanulmánykötetet adtak ki 70. születésnapjára (*Il guardiano dei suoni. Studi e memorie in occasione del 70o compleanno di Renato Morelli*. A cura di Marco Rossitti. Milano: Mimesis, 2021.). A kötetben egy tanulmánnyal e sorok írója is kifejezhette iránta való tiszteletét (Duda versus hegedű. Sopravvivenza e migrazione di stilemi musicali dalla zampogna al violino in Ungheria, 331-344.).

Az 1950-ben Trentoban született Morelli előbb klarinétot, majd az egyetemen zeneszociológiát tanult. 1975-ben fél éven át Budapesten ismerkedett a magyar népzene kutatással és a Kodály-módszerrel. Azóta is jó ismerője és nagy tisztelője a magyar kultúrának, aminek írásaiban is gyakran hangot ad. A népzene gyűjtések során hamar beletanult az operatőri és filmrendezői munkába, s 1979-2008 között a RAI rendezőjeként 65 néprajzi filmet készített többek közt Trentino-Alto Adige tartományban, Szardínia területén és az Alpok tájain. Ahogy sok közös munkája volt P. Sassuval, úgy az alpesi gyűjtéseket részben az osztrák Gerlinde Haiddal (1943-2012) közösen végezte; kötetét is két szeretett munkatársa emlékének ajánlotta. A zenekara élén több hangszeren játszó, ma is aktívan zenélő Morelli számos kulturális eseményt, zenei fesztivált szervezett. S miközben zenészként és konferenciák előadójaként bejárta a világ sok részét, mindvégig hű maradt szülőhelyéhez, Szardíniát pedig szinte második otthonának tekinti. 1998-ban Trentoban megalapította az *Archivio Provinciale della Tradizione Orale*-t, az elmúlt években pedig sorra adja ki munkáit (nem sokkal a jelen kötet előtt jelent meg egy kétnyelvű könyve DVD-vel: *Voci del sacro. Due generazioni di canto a cuncordu alla settimana santa di Cuglieri/Sacred voices. Two generations of singing a cuncordu for Holy Week in Cuglieri*. Udine, 2021).

A ballada témájú, négy fejezetből álló könyv előszavát Emilio Jona írta, aki egyike Constantino Nigra *Canti popolari del Piemonte* 1888-ban kiadott gyűjteménye 2009-es újrakiadásának. Ismert,

hogy Olaszországban Nigra kötete jelentette a népdalgyűjtés komolyabb elindítását. Működésének a szerző külön részt szentel az első, a balladát és az epikus-lírai elbeszélő éneket bemutató fejezetében. A kezdetektől bemutatja Trentino-Alto Adige és Dél-Tirol ilyen témájú gyűjtései előzményeit. Kitér az osztrákok által a 19. század elején a Habsburg birodalom egyes országaiban elindított népdalgyűjtési akcióra (a különböző anyagok ma Sonnleitner-gyűjteményként ismertek), valamint ennek a 19-20. század fordulóján történt újabb fázisára, melynek eredménye a Josef Pommer által szerkesztett, 1904-ben megjelent *Das Volkslied in Österreich* kötet. Az akcióban érintett népek közt a magyarokat is felsorolja (51. old.), ami téves. Abban az időben Mátray Gábor, majd Bartalus István után már és még éppen nem volt megfelelő hazai zenei szakember, aki a gyűjtőmunkát elvégezhetné volna. Úgy tűnik Seprődi János kívül esett látókörtükön, a fiatal Bartók és Kodály pedig még tanulmányait folytatja, s majd csak az I. világháború végén tud csatlakozni a katonadalokkal kapcsolatos programhoz. Észak-Itáliában is az osztrák Theodor Gartner nyelvész végezte a gyűjtéseket; újrafelfedezése jól kiegészíti a kutatást.

A szerző falvanként, területenként részletesen ismerteti 1977-2021 között végzett saját gyűjtéseit is. Ezek közül néhány: Val dei Mòcheni, Val di Fassa, Val di Non, alta Valsugana, Tesino, Vermiglio, Mezzano. Kitér a nők által szólóban, vagy csoportosan egy- vagy kétszólamban történő balladaénekelésre, a férfi- és vegyeskórusok népi többszólamú gyakorlatában fennmaradt énekmódra. A többszólamúság elsősorban az alpesi falvakban jellemző. Név szerint is bemutat egy-egy jó zenei érzékű, többnyire autodidakta, a közösség életében fontos szerepet játszó, karizmatikus kórusvezetőt, akinek sok köszönhető a zenei hagyomány fenntartásában. Kutatási előzményekre hivatkozva példákat ad egyes balladaszövegeknek a 19. század végétől elindult új szerepben történt megjelenésére partizán-dalok között valamint napjainkban a klezmer és más együttesek műsorán.

A könyv legnagyobb értéke, hogy Trento és környéke téréségében mindeddig nem került sor a balladarepertoár ilyen teljességű bemutatására az élő hagyományból. Kitérő a 3., *La ballata in Trentino* fejezet összefoglalása az ottani ballada repertoárról (60-64. old.), melynek kiindulópontját a Nigra kötetében található balladák jelentik. Ennek egyes darabjait hasznos táblázatban mutatja be: számszerűen közli előfordulásukat a későbbi gyűjtők anyagában valamint az egyes falvakban (61-62. old.). A népzeneben megőrződött balladák Nigra sorrendjét követik kottapéldákkal valamint a CD-n található hangfelvételekkel. A kották után az egyes balladák részletes leírása következik, bibliográfiai összefoglalóval. A Nigránál első *Donna lombarda*-nak (mely *Az elcsalt menyecske* típus) összesen 11 változatát közli, ami nem véletlen, mert Észak-és Közép-Olaszországban ez a legelterjedtebb ballada (részletes leírása 78-81. old.). A *Cecilia* (Nigra 3. = *A halálraítélt húga* típus) viszont mindössze már csak egy változatban szerepel egy 1977-es gyűjtés alapján. Érdekes irodalmi analógiákra (például Puccini *Tosca*, Shakespeare *Szeget szeggel* stb.) illetve lehetséges régi irodalmi forrásokra hívja fel a figyelmet ennél a balladánál, mely nálunk nyelvterület-szerte a legismertebb (86-87. old.). Vargyas Lajos többek közt Nigra e változatára is hivatkozik a többi olasz és egyéb európai előfordulás között, ahogy több más magyar népballada említése során kiemeli Nigra közlését. Kár, hogy *A magyar népballada és Európa* I-II. Budapest, 1976. (angol kiadása: *Hungarian Ballads and the European Ballad Tradition* I-II. Budapest, 1983.), 27. típus, II. 297. (angol: II. 362.) nem ismerte Morelli. Az irodalomjegyzék persze így is nagyon gazdag (389-405. old.), melyet szintén nem kevés diszkográfiai (406-408. old.) és filmográfiai adat követ (utóbbi Morelli munkái, 409-410. old.) Ezután a részletes gyűjtési adatok (411-432. old.), majd a CD sorrendjének adatai következnek (433-437. old.), végül Renato Morelli fényképes bemutatása zárja a kötetet. A balladákról szóló kiváló leírásokat, a 240 hangfelvételt és a mellérendelt kottát a gyűjtések során készült néhány fénykép

egészíti ki. A kötet címlapján lévő tekerős egy 16. századi trentoi épület egyik színes freskója, melynek fényképét a szerző készítette.

Bali János: A magyar nemzet etnológiája. ELTE Bölcsészettudományi Kar. Budapest, 2022. 323 p.

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor

Egy könyvbemutató mindig többféle céllal jön létre. Az egyik célja lehet, hogy ráirányítsa, felkeltse a potenciális olvasó figyelmét a könyv által felvetett kérdésekre. Elég, ha az olvasó kézbe veszi a könyvet és a hátsó fedőlapon máris sorakoznak azok a pontosan s izgalmasan megfogalmazott kérdések, amelyek a könyv szerzőjét, Bali Jánost immár három évtizede foglalkoztatják tudományos és oktatómunkájának sarokpontjaiként. „Hol a helyünk Európában? Hol a helyünk Kelet és Nyugat között? (...) Milyen példáit ismerjük a nemzetek közti rivalizálásnak? (...) Hogyan alkotunk nemzeti hősokeket és mítoszokat? Hol keressük és találjuk meg a nemzet kontinuitásának kezdőpontjait? Mit mutatnak, milyen érték- és magatartásmintákat közvetítenek történelmi kultuszaink? (...) Hogyan történik a nemzeti szimbólumok alkotása, átértelmezése, kiselejtezése vagy éppen revitalizációja? A mindennapi élet mely elemeihez kötődnek nemzeti jelképek és tartalmak?” Ilyen és ehhez hasonló kérdésekről olvashatunk ebben a tanulmánykötetben. Vagy például arról a gondolkodók több nemzedékét foglalkoztatott kérdéstről, hogy miért játszanak olyan jelentős szerepet a nemzeti sorstragédiák a magyar történelemfelfogásban? De a könyvbemutatónak az is a célja, hogy a potenciális olvasót a szerző erőnyeinek felismerésében segítse. Ezekre térve: e kötetnek fontos érdeme, hogy a történelmi megközelítés közben lehetővé teszi a változások és a kontinuus elemek dinamikájának érzékelését, az okok és okozatok kapcsolatának plasztikus bemutatását. Külön kiemelendő az is, hogy az elfogultságokkal, prekoncepciókkal teli ideologikus megközelítésekkel szemben hangsúlyozottan törekszik a tárgyilagos megközelítésre, vagyis a „minek kellene lenni” magatartása helyett a „mi van? miért éppen ez van? mit jelent ez, és mi következik mindebből?” kutatói attitűd jellemzi. Legyen szó akár az ősmagyar mítosz alakulásáról, a patriarchális patriotizmus kérdéséről vagy a Kiegyezés értékeléséről a 20. századi magyar közgondolkodásban, a székelyföldi népszokások felfedezéséről vagy a „hungarofradizmus” szimbolikájáról. Merthogy minderről szó esik ebben a kötetben. Mindig az lebeg a szeme előtt, amit több helyütt meg is fogalmaz: a tudománynak sosem az ítékezés a dolga, hanem az elemzés, az értelmezés. S mivel olyan jelenséggel foglalkozik, amelyet a történelem határoz meg, amely, mint írja „konstrukció, vagyis nincs objektív, a későbbi emlékező korszakoktól független történelem” (41. old.), elemzései, értelmezései sokszor szubjektív nézőpontokat, *mások* valóságértelmezéseit elemzik és értelmezik. Az egymással gyakran élesen ellentétes valóságértelmezéseket, amelyek mai társadalmunk végzetes megosztottságaiban is szerepet játszanak. S azzal a nagyon rokonszenves s ma korántsem könnyen fenntartható attitűddel, hogy „Talán mégis lehetséges hidat építeni a látszólag távol elhelyezkedő partvonalak között.” (65. old.)

Nemcsak évtizedek óta ismerjük Bali Jánost, hanem egykoron, a magyarországi kulturális antropológiai oktatás kezdeténél, tanítványunk is volt, majd hamarosan kollégánkká vált. Többször tartott lenyűgöző, a nemzettudat reprezentációját bemutató képzőművészeti gyűjtéséből előadást nálunk, a MOMÉ-n is. S az elmúlt 3 évben kutatótársakként működöttünk vele együtt „A mindennapi élet magyarságszimbólumai” című kutatásunkban. Bali Jánost is erősen foglalkoztatják a mindennapi élet szimbolikus megnyilvánulásai, ezen belül is a nemzethez, a nemzettudathoz, a nemzettudat alakulásához kötődő szimbolikus megnyilvánulások. Legyen szó a kopjafaállításról, nemzeti lobogókról, Trianon szimbolikus szerepéről a nemzeti emlékezetben. E szimbolika feltárásában finom elemzési

hálót használ: a jelenségek kialakulásának szintjétől, a nemzet, mint „kognitív modell”, mint a valóságérzékelésünket meghatározó tényező szintjén és a nemzetre vonatkozó közvetlen értelmezések, diskurzusok szintjén át a nemzettel kapcsolatos jelképes gyakorlatok kialakításáig (ahogy ezt az elemzési hálót könyve 175. oldalán bemutatja). S etnológusként mindehhez igen alapos terepmunkák bizonyosságait hívja (hogy csak a ferencvárosi futballszurkolók vagy a vajdasági Maradék község magyarjai körében végzett kutatásait említsük).

Fontosnak gondoljuk Bali János munkásságában az oktatás és kutatás egységét is: megérteni a világ rendkívül komplex összefüggérendszerét, és másoknak is segíteni az eligazodásban, s mindezt olyan attitűddel, amely a tudomány és a tudományra nevelés szerepét nem öncélúnak tekinti, hanem mindig az a nagyon is realista kérdés vezeti, hogy a kutatások eredményei miképpen tehetik élhetőbbé a világunkat?

A könyv lényegét maga a szerző is többször megfogalmazza. „Hogyan lehet értelmezni a nemzetet az állam, az emlékezet, a kommunikáció, a vallás, a nép, az etnikum, az identitás, a kultúra és az érzelmek összefüggésében?” (320. old.). Rögtön jelezvén azt is, mily sokrétű viszonyrendszer veszi körül a nemzet kérdéskörét, s hogy releváns elemzés csak mindezek figyelembevételével állhat elő. De mint szintén maga mutat rá: „Bár a kötet tanulmányai változatos témákat tárnak az olvasó elé, mégiscsak egy töről fakadnak: mi a nemzet, s e gondolat milyen módon teremtett valóságos kulturális és társadalmi gyakorlatokat a magyarság körében a 19-21. században.” (321. old.).

Mindenekelőtt jelzi a kérdéskörrel foglalkozók előtt álló alapvető nehézséget: „Bár majd mindenki tisztában van a jelentésével, tudományosan mégis nehézségbe ütközik a nemzet, nemzettudat fogalmak általános, időtálló meghatározása”. (175. old.) Utal arra, hogy a történelmi idő különböző stádiumaiban sem azonos értelmű ez a fogalom, de „térbeli megjelenési formáinak sokasága is nehezíti a teljes körű vizsgálaton alapuló, egységes meghatározást.” Ezért aztán megpróbálja gondosan körüljárni a nemzet fogalmat, behelyezve azt a fogalom alakulásának történetébe, s bemutatva a különböző gondolkodási típusokat – definiálván olyan segédfogalmakat is, mint (a magyar nemzetfogalom történetében fontos szerepet játszó, evidensnek tűnő, de korántsem evidens) Kelet és Nyugat – szembenéz a szakirodalomban gyakran felvetett kultúrnemzet/államnemzet dichotómiával is. Jogosan bírálja ezt a szembeállítást, amennyiben ez az ellentétpár, ha a kultúrnemzetet az államnemzethez képest alacsonyabb rendűnek nyilvánítják, magában hordja a nemzetek, a nemzeti kultúrák elhalásának képzetét, vagyis azt a koncepciót, amely az egymástól elkülönülő államnemzetek ellentéteinek negatívumaira hivatkozva feladná az emberiség egyik nagyon fontos értékét, a kulturális diverzitást. Ugyanakkor a szerző hangsúlyozza, hogy a nemzet és az állam fogalmának különválasztása alapvetően fontos, hiszen ha összefonódnak is, egészen mást jelent és egészen más következményekkel jár a nemzet, mint rendszer, és az állam, mint rendszer; hogy viszonyukat pontosan értsük, mindegyiket a maga felépülési logikájához kell visszavezetnünk. Bali János példamutató tárgyilagossággal elemmez, de ez nem jelenti azt, hogy saját elkötelezettség nélkül: az egész kötet világossá teszi, hogy a nemzetet fontos és megőrizendő értéknek tartja. „A társadalmi osztályozás rendszerei, így a nemzet is” – írja – „intézményesített formában, az általuk felállított kategóriák révén alapot teremtenek a jó és a rossz, az értékes és az értéktelen, a 'szent' és a 'profán', a 'tisztá' és a 'tisztátalan' elválasztásában”. (320. old.). Ez az egyértelmű etikai megalapozottságú kiindulópont vezeti abban is, ahogy Illyés Gyula szavaival egyrészt megállapítja, hogy a patrióta az, aki jogokat véd, a nacionalista, aki jogokat sért; másrészt, amikor a nemzeti identitásvállalás olyan tudatformáit elemzi, amelyeket eltorzítanak az elfogultságok, ezt sem úgy teszi, hogy azzal a (Nyugattól való) lemaradás (sokaknál megfigyelhető önleszoló) képzetét erősítse. Ezt az által érte el, hogy a leírt jelenséget (a Bibó István ál-

tal tőkélyre emelt módszerrel) egy magasabb dimenzióban vizsgálja, amelynek szemszögéből annak lehúzó asszociációi már nem érvényesülnek.

A könyv különálló tanulmányait nagy egységekbe szervezik az idő és a tér ismeretelméleti alapkategóriái: az „idő nemzetiesítéséről”, vagyis a nemzettudat történelmi alakulásáról, és a „tér nemzetiesítéséről” vagyis a földrajzi táj belakásáról, otthonná tételéről szólnak.

A kötet igen sok izgalmas témát tárgyal és nagyon fontos összefüggéseket tár fel. Hogy csak néhányat emeljünk ki ezek közül:

Amikor arról ír (279. old.), – a humán kultúrát ért méltatlan támadások kapcsán – hogy a népi kultúra nemzetivé válva társadalmi és gazdasági tőke forrása lehet, ezzel voltaképpen a *szerves fejlődés* lényegét ragadja meg, (reveláló módon fosztván meg ezt a kategóriát misztifikáló konnotációitól): igen, egy társadalom fejlődése akkor szerves, amikor saját kulturális alapjai (vagyis a tág értelemben vett nép összkultúrája) válnak az önszerveződés biztosította keretek (vagyis a nemzet) által anyagi erővé, fejlődéssé, gyarapodássá.

Általában is jellemző a könyvre, hogy egy-egy partikulárisnak tűnő jelenségben képes olyan összefüggéseket érzékeltetni, amelyek messze tágabb érvényűek, mint a konkrét elemzés tárgya. Amikor például arról ír, hogy az egyes futballklubok és a hozzájuk kapcsolódó szurkolótáborok rivalizálása mögött a nemzeti eszmény különböző variánsainak versenye sejlik fel, ezzel tulajdonképpen egy olyan általánosabb törvényszerűséget érzékeltet, miszerint a társadalom nagy egységeinek (a nemzetnek, a kultúrának) működését meghatározó viszonyok és viszonyulásmódok leképeződnek a kisebb alrendszerekben is, s ezek által, a mindennapokban voltaképpen ezeken keresztül, termelődnek újjá. (264. old.).

Egy olyan apró részkerdésen, hogy a szürkemarha a honfoglaláskorban jelen volt-e már a magyarság életvilágában, (278. old.) érzékelteti, hogy a tényeknél sokszor erősebb és meghatározóbb a szimbólum ereje: mivel a szürkemarha, mint identitásszimbólum összeforrott a magyarsággal, ha tudjuk is, hogy később került hozzánk, az érzelmi azonosulás szintjén része a kultúra „tisztá forrásainak”.

Mivel Bali János szemléletében az ilyen apró részletek is a lényeghez visznek közel, igen ötletes egyrészt a termékeny elemzést lehetővé tévák fellelésében, mint ahogy például a bankjegyeken látható híres személyek kiválasztása mögött sejtethő értékpreferenciákat tárja fel, vagy ahogy a Horthy-korszak utcanévadásában mutatja ki, hogy miképpen dominálnak az erdélyi nevek a többi elcsatolt területre utaló nevekkal szemben. Másrészt gyakran az olvasót meglepő, de teljesen meggyőző összefüggésekre irányítja a figyelmet, mint ahogy a mai ősmagyar kultuszépítéssel kapcsolatban világít rá arra, hogy ez miként része a fogyasztói társadalom kultúrájának, noha azzal ellentétesnek látszik; érdekes az a kapcsolat is, amit Szent Erzsébet és Sissi kultusza között vesz észre, vagy ahogy azt emeli ki, hogy miként erősítette fel a Trianon-toposzt az ötvenhatos forradalom leverése.

Módszertana igen változatos. Említettük, hogy legértékesebb elemzései közül több terepmunkán született, hogy milyen körülmények között használja fogalmi kategóriáit, vagy hogy egy-egy témához mennyire alapos dokumentációt társít (végigkövetve például egy sor településen az ottani kopjafaállítás sajátosságait) de erőssége a narratívák elemzése, és az is, ahogy a legkülönbözőbb szakirodalmat úgy építi be elemzéseibe, hogy azok által kellő differenciáltságú és összetettségű kép álljon össze.

A nemzettel kapcsolatos gondolkodást sok, ezzel foglalkozó gondolkodónál a múlt vizsgálata és értelmezése dominálja, e kötetnek azonban az is az erényei közé tartozik, hogy a múlt történelmi megközelítésű elemzése és a jelen nemzetképének kulturális antropológiai megközelítése mellett a jövőt legalább ilyen fontosnak látja és láttatja, s ennek jegyében veti fel a nyomtatott és az on-line tu-

dományosság viszonyának kérdését, keresve az olyan megoldásokat, amelyek életképesek lehetnek az újabb s újabb nemzedékek gyakorlatában is. Magának a néprajztudománynak vonatkozásában is szóba hozza, hogy e tudomány sokszor alapvetően a múlthoz kötődőnek látszik ugyan, de a fiatalabb nemzedékek igyekeznek a fókuszot a jelen és a jövő felé terelni, s ebben a szerző, – akinek egész könyve szemléleti nyitottságának számos bizonyítékát nyújtja – az egész tárgyalt kérdéskör fennmaradásának biztosítékát látja.

Bali János több évtizedes gondolkodási folyamatot magába sűrítő kötete: „A magyar nemzet etnológiája”, (ami lényegében „A magyar nemzettudat etnológiája”) olyan mű, amely az identitását, saját népe, kultúrája szeretetét vállaló olvasót felvértezheti a differenciálás és tolerancia tudományos reflexió adta lehetőségeivel, a tudomány elkötelezett művelőiben pedig erősítheti az identitásvállalás örömét.

Mohay Tamás: A csíksomlyói kegyhely és búcsújárás. Diktatúra, rendszerváltás, modernizáció. L'Harmattan. Budapest, 2023. 619 p.

Vass Erika

Ha azt a kérdést boncolgatnánk, hogy napjainkban kinek mit jelent Csíksomlyó, akkor valószínűleg a legtöbben olyan választ adnának, ami a kegyhelynek a nemzeti identitás megélésében betöltött kiemelkedő szerepére utalna. Csíksomlyó ugyanis az 1990-es években a Kárpát-medence legismertebb kegyhelyévé vált, ahol a pünkösdi szombati búcsú az összmagyarság nemzeti ünnepe lett. Sőt, maga pünkösdi ünnepe is sokak számára ezzel a misével vált szinte eggyé. Ugyanakkor arról, hogy a 20. század folyamán milyen mozgatórugók játszottak ebben szerepet, hogyan vált a Székelyföld szakrális központja ennyire meghatározóvá nemcsak a katolikusok, hanem felekezeti hovatartozástól függetlenül a világ különböző részein élő magyarok számára is, kevesen tudnak. Ehhez nyújt fontos alapot Mohay Tamás 2023-ban megjelent könyve, amely 2022-ben sikeresen megvédett MTA nagydoktori disszertációja alapján született meg.

E kötet a szerzőnek 2009-ben ugyancsak a L'Harmattan Kiadónál megjelent *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány* című kötetében tárgyalt időt összegzi és folytatja. A korábbi mű a kegyhely eredettörténetét és 1949-ig terjedő évszázadait tárta elénk, az új könyv pedig az 1949. évi, már akadályozott, de a maga teljes formájában még utoljára megtartott búcsút követő évtizedek történetét fejt ki részletesen. Megismerhetjük a négy évtizedig tartó kommunista diktatúra tiltó, elhallgató mechanizmusának Csíksomlyóra gyakorolt hatását, majd a búcsújárásnak a rendszerváltást követő tíz évben bekövetkezett újakezdését és megújulását.

Ha a szerző életútjának Csíksomlyóhoz kötődő elemeire figyelünk, akkor azt láthatjuk, hogy Mohay Tamás személyes élményei, majd azokból kibontakozó kutatása három évtized alatt hogyan terebélyesedett ki életművének központi törzsévé. A kötet elején található köszönetnyilvánítás is jól tükrözi, hogy mennyien segítették őt e mű elkészítésében: kezdve családjá megértő türelmétől a kutatást és e kötet megjelenését támogató intézményekig. Az Előszóban látjuk a 14 éves kamaszt, aki életében először jutott el Csíksomlyóra; aztán a 18 éves, frissen érettségizett, katonaság előtt álló fiút, majd a 26 éves férfit, néprajzkutatót, aki 1985-ben eljegyzése előtt egy héttel nézett fel a somlyói Szűzanya arcára. Az akkori pünkösdi búcsúban személyesen is megtapasztalta a politikai légkör fojtogatását.

Ezután 1990 pünkösdjén, a rendszerváltást követő első nyilvános, szabad búcsú alkalmával tért vissza Somlyóra. 2005-ig még kilenc alkalommal volt lehetősége az újraéledt búcsút és annak alakulását dokumentálni. Ezen tapasztalataiból számos tanulmányt írt, majd figyelme a kegyhely múltja

felé irányult: levéltári források felhasználásával a kegyhely eredettörténetét és több száz éves múltját vizsgálta. Ennek kapcsán látott napvilágot 2009-ben a már említett könyve, 2015-ben pedig a kegyhelynek a 19. század elejéről származó első magyar nyelvű mirákulumos könyvét jelentette meg értelmező kerettel kiegészítve „*Istennek kincses tárháza...*” *P. Losteiner Leonárd ferences kézirata Szűz Mária csik somlyói kegyszobráról* címmel.

Mohay Tamás saját szerepére önreflexióval tekintett, arról úgy vallott, hogy „...kettős identitással végeztem a munkámat. Voltak események, liturgiák, órák, amikor – utólag visszatekintve is – inkább voltam hívő résztvevő, máskor pedig inkább tárgyilagos, olykor akár kritikus megfigyelő elemző.”

Mindeközben az 1990-es évek jelene lassan maga is múlttá vált. A történeti kutatásoknak köszönhetően Mohay Tamás a most megjelent könyvét úgy tudta megírni, hogy abban a régmúlt és az általa megtapasztalt idősík között számos összefüggést, párhuzamot tárt fel, melyek gyakran egy folyamatra sűrűsödnek össze, ezáltal nagyobb történeti távlatok válnak érthetővé.

Mohay Tamás az Előszóban a szavak szintjén szinte megfoghatatlan búcsús élményt egy konkrét definíció helyett kérdésekkel írja le, melyek belőlem és valószínűleg még sok más olvasóból is, akik lélekben gazdagodhattunk a somlyói búcsúban, a korábbi, életre szóló személyes élményeket és a visszatérés vágyát hozta elő. A hat részből álló könyv további tartalma objektív szemlélettel íródott, emellett mindvégig lendületes, olvasmányos marad a szélesebb olvasóközönség számára is. A szerző kutatását interdiszciplináris jelleggel végezte, így könyve számos tudományterület kutatói számára tartogat új eredményeket.

Az I. részből a célokat, módszereket, forrásokat, a téma kutatási előzményeit és az alapvető fogalmakat (zarándoklat, búcsú, nemzeti kegyhely) ismerhetjük meg. A több évi módszeres visszatérés tette lehetővé, hogy a párhuzamosan zajló események sűrű egymásutánjában a szerző minden helyszínre eljusson. A kutatásba több alkalommal bevonta egyetemi hallgatóit is, így még részletesebben megragadhatóvá váltak a változások. A szerző terepmunkája során nemcsak a somlyói eseményekre összpontosított, hanem az előkészületekre és a lezárásra, hazatérésre is. Módszerét egy sokszólamú zenemű olvasásához hasonlítja, miközben az olvasónak „...belső hallásával egyszerre kell követnie az egyes szólamokat, ugyanakkor az egész összhangzását is, és a kettő szétválaszthatatlanul összetartozik. Közben arra is figyelni kell, hogy melyik szólamban hallatszik a főtéma, a melléktéma, és melyek a kísérő jellegűek, melyik hova modulál, vált tempót.” Csíksomlyó esetében ilyen „szólam” a búcsú ideje, tere és résztvevői, melyeket a szerző külön fejezetekben mutat be, mert „Ami lehetséges a zenében, kevésbé valószínű meg szövegben: a »szólamokat« kényszerűen szét kell választanunk, külön sorokba kell »szétírnunk«, ezért a következőkben némelykor óhatatlanok a visszautalások, esetleg ismétlések is.”

A gazdagon illusztrált könyv 267 fényképének nagy részét a szerző készítette, ez is mutatja, hogy figyelme mennyi mindenre terjedt ki a kutatás során. Az idő múlásával a fényképek is felértékelődtek, és új összefüggések feltárására nyújtanak lehetőséget. Közelebb hozzák a történéseket azok számára is, akik nem jártak még ott, vagy voltak, de a sűrű eseményeknek csak egy kis szeletét tapasztalták meg személyesen. Engem legjobban a zarándokokat ábrázoló portrék érintettek meg, de kiemelendő a borítókép is, melyen az Ég és a Föld, a szent és a profán világ határán a gyimesi keresztalja egy része látható útközben, kifejezve azt a különleges állapotot, ami a zarándoklat alatt jön létre.

A II. rész a kegyhely 1949 előtti évszázadainak történetét foglalja össze a szerzőnek 2009-ben megjelent könyve alapján, kiegészítve az újabb régészeti, történeti, művészettörténeti eredményekkel. Mohay Tamás a régmúlt búcsújárását mint a jelenben élő örökséget értelmezi: hogyan élnek a

jelenleg is meglévő épületekben, a térszerkezetben, a tisztelet tárgyaiban (a kegyzoborban, a labarumban és a kisbazilika-jelvényben), történetekben és szokásokban a korábbi évszázadok emlékei.

A III. és IV. részek ahhoz hasonlóan épülnek fel, ahogyan a szerző az Előszóban a kegyhelyet a távolból közelítve egészen a templom belsejéig írja le. Ezáltal a Csíksomlyói búcsút nagyobb összefüggérendszer elemeként láthatjuk: a szerző a kommunista diktatúrát, utána pedig az 1990-nel kezdődő újjáéledést először az adott politikai rendszer, majd a gyulafehérvári érsekség és a ferences rend felől kezdi el bemutatni, míg végül a résztvevők személyes élményei következnek.

Számomra az 1949–1989 közötti időszokról szóló III. rész volt a legizgalmasabb, erről ugyanis kevés ismerettel rendelkezem. Mohay Tamás sokféle forrás felhasználásával részletesen feldolgozta a kommunista diktatúra működési mechanizmusának Csíksomlyóra gyakorolt hatását. A szerző így írt erről: „A »mi történt« elmondása hasonlatos a zsidó nép pusztai vándorlásának vagy babiloni fogóságának elbeszéléséhez: ahogy az kötelezettség a következő nemzedékeknek, felhívás a kutatásra, az emlékezésre, és erőforrás azoknak, akik megszabadulhattak az üldöztetés rabságából...” A romániai vallás- és egyházüldözés kiterjedt a ferences rend tagjaira is. A rendtartomány megsemmisítésére irányuló törekvések részeként 1951-ben Csíksomlyóról is eltávolították a ferenceseket, államosították és profanizálták a rendházat és a templom körüli területet. Mivel a pünkösdi búcsúban az államhatárol politikai fenyegetést látott, azt 1950-től betiltották. A lassú enyhülés következtében 1957–1970 között P. Dacó Lukács ferences szerzetes egyedül szolgált Csíksomlyón. Az ő feljegyzései is fontos forrást jelentettek Mohay Tamás számára. A magányos évek alatt a hívek lelki gondozása mellett a kegyhely épületeinek karbantartása is Dacó Lukácsra hárult.

Mindezen tiltások ellenére Csíksomlyó és a pünkösdi búcsú lappangó bűvópataként továbbra is életben maradt. Azok, akik mély hitbeli meggyőződés miatt jártak oda, ezekben az évtizedekben rejtett módon, egyénileg, akár kerülőutakon is felkeresték a somlyói Szűzanyát. A könyvben olvasható egyéni történetek jól szemléltetik a hívek kitartását. Csíksomlyó mellett ebben a részben egy rövid kitekintés keretében az emigráns erdélyi ferencesek által kialakított „amerikai Csíksomlyó”, Youngstown 1963–1992 közötti történetéről is olvashatunk.

A IV. rész az 1989. decemberi fordulatot, a Ceaușescu-diktatúra bukását követő időszakot mutatja be, amikor az addigi bűvópatak a mélyből ismét a felszínre törhetett hatalmas életerővel. Ebben a részben az olvasók megismerhetik, hogy az 1990-es években hogyan tértek vissza a szerzetesek és hogyan nőtte ki magát a pünkösdi búcsú az 1949 előtti keretből minden addigi méretet meghaladva. Ezekben az években a hagyományok felelevenítése, azoknak a fiatalok számára történő átadása mellett sok újításra, hagyományteremtésre is szükség volt a megnövekedett igényeknek megfelelően. Ehhez a részhez az olvasók a Mellékletek között is sok forrást találnak.

Mohay Tamás többszólamúságra törekvő módszere ebben a részben is fontos rendező elv. A búcsúnak mint rituális drámának előbb az ünnepi idejét ismerteti, majd a terét, a búcsú vezetőit, szervezőit, ezután Csíktól Bukarestig azokat a búcsújáró csoportokat, keresztaljakat veszi számba, amelyek 1949 előtt is rendszeresen részt vettek a búcsúban. Végezetül egyéni interjúrészletek következnek, melyekből valamelyest megragadhatóvá válik a lelkekben zajló átalakulás, a Szenttel való találkozás egyénekre kifejtett hatása.

A modernizálódás című V. részben először azt ismerhetjük meg, hogy a vallási turizmus keretében a hagyományos zarándokszerep mellett milyen turistaszerepek alakultak ki, hogyan formálódott át a búcsú az ő igényeik szerint. Erre a szerző szentendrei, győri egyházmegyei, gödöllői és szlovákiai magyar (Ipolság, Ipolynyék) példákat ismertet, emellett pedig az újabb, intézményi keretek között szerveződő csoportokra és a zarándokvonatokra is kitér. Ezt követően a búcsúvásár forgatagá-

ban kapható búcsúfiákak, illetve a vallási és nemzeti élményt egyaránt kifejező emléktárgyaknak az elemzésére kerül sor.

A következő fejezetben azokra a kérdésekre kapunk választ, hogy hogyan vált a csíksomlyói búcsú médiaeseménnyé, a jelenlévőkön túl világszerte is elérhetővé, milyen képet közvetít a búcsúról az írott sajtó, a televízió és az internet, és ez hogyan alakítja az ünnepet.

Az utolsó fejezetben a somlyói búcsú nemzeti arculatának kialakulásáról olvashatunk. Az utóbbi évtizedekben a katolikus székely rítusközösség helyére egy újfajta közösségi tapasztalás lépett: a búcsúban résztvevők – függetlenül az egyének vallásos érzületének mértékétől – a nemzeti összetartozás élményében osztoznak, amire Mohay Tamás az élményközösség kifejezést használja. A magyarságszimbólumok közül például a nemzeti zászlónak a búcsúban történt megjelenéséről ír, illetve a magyarországi politikusok részvételéről. A búcsú vallási és nemzeti oldalának ütközését az *István, a király* című rockopera bemutatásának példájával mutatta be, a neopogány kultuszoknak a kegyhelyen történt megjelenését pedig *Babba Mária* alakján keresztül. A szerző olyan fontos folyamatokról szól még, mint a fesztiválozódás, a külhoni magyarok kettős állampolgárságáról 2004. december 5-én tartott népszavazás hatása vagy az örökségesítés.

Az összegzést tartalmazó VI. rész végén röviden Ferenc pápa 2019. évi látogatásáról is szó esik. Végezetül a pünkösdi zárandoklatot legutóbb megszakító válságra, a 2020-ban bekövetkezett koronavírus-járványra terelődik a szó. Itt éreztem különösen aktuálisnak az örök visszatérés gondolatát: ugyan az elmúlt századok során hosszabb-rövidebb időre többször megszakadt a búcsú folytonossága, de az mindig újrakezdődött.

A szakirodalom és a kéziratok hivatkozása után a sajtóban megjelent írások, a mozgóképek, a diákok kézíratai és a megszólalók adatai következnek. A mellékletek főleg eddig nem publikált forrásszövegeket tartalmaznak, mint például a labarum hordozóinak névsora, a búcsúba érkezett csoportokról szóló nyilvántartás 1990-ből, a csíksomlyói ferences háztörténet följegyzése a pünkösdi búcsúról 1990-ből, 1993-ból és 1999-ből, a körmenet rendje a somlyói búcsúban 1990–1992 között, szervezési és magartatási útmutató 1998-ból. Végezetül a személynevek és földrajzi nevek mutatója nyújt segítséget a fejezetek és a történelmi idősíkok közötti átjárhatóságban.

A könyv olvasása közben bizonyára mindenki talál olyan új ismeretet, ami közelebb viszi őt Somlyóhoz. Bízom benne, hogy ezt követően azok is felkeresik a kegyhelyet, akik eddig még nem jutottak el oda, hogy ők is megérezhessék annak titkát.

Szacs vay Éva: Tárgyak és folklór. Tanulmányok a 75 éves Szacs vay Évától. ELTE BTK Néprajzi Intézet – Néprajzi Múzeum. Budapest, 2021. 544 p.

Szemerkenyi Ágnes

Feltehetően nem jut el mindazon emberek kezébe ez a könyv, akik, ha tudnának róla, örömmel olvasnák ezt a sokszínű életpályát bemutató kötetet. Ezért hasznos és ismeretterjesztési célból kíváncsiak lennének ennek a gazdag életműnek összefoglalásként megjelent anyagát részletesen ismertetni, milyen változatos, sokféle és szó legjobb értelmében vett érdekes kutatói pályáról van szó. Az ismertetés íratlan szabályait félíg-meddig betartva, mégis inkább azt a szempontot tartom szem előtt, hogy egy alapvetően folklór érdeklődésű fiatal kutató évtizedekkel ezelőtt hogyan találta fel magát, hogyan találta meg kutatói énjét a Néprajzi Múzeumban, egy tárgyakkal körülvett világban, és hogyan vált a folkloristából tárgyi néprajzos, vallási néprajzkutató, társadalomnéprajzos.

Munkásságának fő irányait jól reprezentálja ez a 33 tanulmányt közreadó válogatás, aminek összeállítása, szerkesztése Muntagné Tabajdi Zsuzsanna gondos és szakzszerű munkájának eredménye.

Szacsvay Éva azokhoz az 1968-ban végzett néprajz szakos hallgatókhoz tartozik, akiknek a néprajz iránt érzett elköteleződését, baráti összetartozását nemcsak a Bárh János-Vajkai Zsófia szerkesztette *Betakarítás* című Tálasi István professzor születésének 100. évfordulójára, az évfolyam által írt, közös tanulmánykötet jelzi, hanem az is – vagy elsősorban az – hogy gyakorlatilag mindenki ebben a szakmában maradt. Szacsvay Éva Dömötör Tekla tanítványaként népszokásokkal, elsősorban a báb-táncoltató betlehemezéssel foglalkozott, erről írta a szakdolgozatát, majd az egyetemi doktori dolgozatát is. Ennek az évfolyamnak különleges szerencséje volt, hogy az MTA Néprajzi Kutató Csoportja ekkor alakult, így a folklór professzora, a Csoport igazgatója Ortutay Gyula több végzős hallgatónak állást ajánlott. Ám Szacsvay Éva nem ide, hanem a Néprajzi Múzeumba került, és bár korántsem volt ismeretlen előtte a múzeumi világ, művészettörténeti érdeklődése, munkaerkölce, a tárgyak megbecsülése, természetessé tette számára, hogy minden rábízott feladatot felelősen és szívesen végezzen.

A kötet négy nagyobb egységre osztotta Szacsvay Éva öt évtized alatt megírt tanulmányait, közzétéve az általa rendezett kiállítások, filmek jegyzékét és válogatott bibliográfiáját. Még ha első, felületes pillantásra távol is állnak egymástól a fejezet címeiben olvasható fogalmak – pl. I. Néprajzi táj, tárgyi világ, népművészet; vagy a III. Betlehemezés, szokások – a tanulmányokat olvasva világosan megmutatkozik, hogy a szerző bármivel foglalkozott, mindenhol az összefüggéseket kereste. Arra kíváncsi, hogy a kisebb- vagy nagyobb társadalmi közösségekben élő emberre milyen hatással vannak az őt körülvevő tárgyak, milyen jelentést hordoznak, hogyan alakítják a velük élő emberek – kölcsönösen egymásra ható – történetét.

A szokáskutatónak indult fiatal folklorista a Néprajzi Múzeumban számos feladattal találkozott. A gyűjteménykezelések, a kiállítások rendezése, helyszíni gyűjtések, levéltári kutatások mellett írta meg a tanulmányait, s a kötetben is olvasható írásokból érdeklődésének és kutatásának három fő iránya rajzolódik ki.

Elsőként említsük meg a kezdeti érdeklődése kibontakozását jelző, majd évtizedeken át vissza-visszatérő nagy témáját: a betlehemezés szokáskörét vizsgáló tanulmányokat (III. fejezet). A báb-táncoltató betlehemezésről először Solymossy Sándor írt 1889-ben – bár a Magyar Nyelvőr már 1877-ben közölt „Karácsonyi mysterium” címmel egy leírást, amelyben szerepel a báb-táncoltató alakja egy tasnádi szokásleírásban. Száz évvel később Szacsvay Éva összegezi mindazon eredményeket, amelyeket a magyar és európai kutatás feltárt ennek a szokásnak az eredetéről, magyarországi megjelenéséről, életéről, beillesztve azt az európai szokáskörbe. A betlehemezés kitüntetett helyet foglal(t) el a népszokások között, nemcsak látványos, változatos megjelenési formái miatt, hanem a közösség életében betöltött spirituális szerepe miatt is. Ehhez képest a báb-táncoltató betlehemezés kevésbé volt ismert és elterjedt, viszont a szöveg, a hangszerrel kísért ének és a bábjáték együttes megjelenése nemcsak a folkloristák, népzene kutatók, hanem a színháztörténészek érdeklődését is felkeltette. Szacsvay Éva alapos kutatása nyomán – melyet a kötetben szereplő több tanulmány is bemutat – kirajzolódik a szokás Magyarországra kerülésének útvonala, itteni elterjedése, a helyi közösségekben betöltött szerepe. A muzeológus Szacsvay több néprajzi jelenségről készített filmet, a báb-táncoltató betlehemezés is ezek közé tartozik, ám semmiféle gyűjtés pontos leírása nem pótolhatja a gesztusok, a mozgás hiteles filmes bemutatását egy ilyen összetett népszokásnál.

Muzeológusi és tudományos munkásságának nagy része a népi vallásosság kutatásával kapcsolatos (I., II. és IV. fejezet) Az Egyházi Gyűjtemény vezetői posztja mintegy elismerése volt annak a több évtizedes munkának, amit ezen a területen végzett.

Minden kiállítást hosszas előkészítés előz meg, ami nemcsak a tárgyak kiválasztásáról, rendbetételéről szól, hanem a kiállítás egész témájának a kutatásáról. Erről a sok fáradságot, törődést jelentő munkáról a muzeológusokon kívül kevesen tudnak, ezért tanulságos az a beszámoló, ami annak a munkának az összefoglalása, amely a Mezőkövesd-kiállítást előzte meg. Ahogy írja a „klasszikus források” kiegészítése a közösségi lét, a vallásosság átélte – vagy ahhoz csak ragaszkodó – formáinak vizsgálata olyan perspektívát nyitott meg az újabb kutatás számára, amely egyeztet Szacsvey Éva érdeklődésével. Bármilyen ismert volt a néprajzosok – és a nagyközönség előtt is – a „matyó világ,” nagyon kevés adat volt a folklóról, a szokás- és hiedelemanyagáról, a gondolkodást meghatározó hagyományról, a vallásos élet különböző megnyilvánulásairól. A mezőkövesdiek vallásosságából következő értékrend meghatározó eleme volt műveltségüknek. Ennek az évtizedeken keresztül tartó átalakulásnak a folyamatát vizsgálta, tudva azt, hogy csak a történeti források számbavételével lehet megismerni azt a szellemi hátteret, aminek segítségével lehet a jelent értelmezni. (41. old.)

A történeti, levéltári források használata a szerző egész munkásságban jelen van. Ezek alapos ismerete segítette hozzá, hogy Mezőkövesd 18-19. századi vallásos életét feltárja, – ahogyan szerényen írja erről szóló tanulmányában – „Adatok”-kal segítse a további kutatást. Ezekből szemléletesen, életszerűen megismerhető nemcsak a közösség vallásos élete, hanem a mindennapok is, amelyekből – többek között – az is kiderül, miként szabályozta és ellenőrizte az egyházi főhatóság a város lakosainak mindennapi életét, és az is, hogy sokszor erőteljesen védik a város lakóinak érdekét és mély együttérzés hangján írnak nehéz sorsukról a főhatóságnak. (332-333. old.) Számos irat szól az iskolaügyről, amelynek megoldása részint az egyház kezében volt, bár az 1784-es contractus szerint a város gondoskodik az iskolák fenntartásáról, de a felügyeletet a katolikus iskolaszék végzi. Ennek a kérdésnek a megoldása, illetve a megoldások felé vezető törekvések az egyházi iratokból jól nyomon követhetők. Ugyanígy pontos leírások vannak azokról a közösségi alkalmakról is, amelyek valamilyen szinten az egyház tevékenységéhez kapcsolódnak: a keresztelesekről, lakodalmakról, a temetésekről, búcsúkról és az ezekhez kapcsolódó egyházi intézkedések sora is nyomon követhető a források alapján. Ezeknek a történeti adatoknak az ismerete és feltárása a jelen megértéséhez is hozzásegít, ezt bizonyítja például a Mária-látomás Mezőkövesden (1883) című tanulmánya.

Fontos helyet foglal el Szacsvey Éva munkásságában a református paraszti kultúra tanulmányozása is: a protestáns egyházi irodalom, a prédikációk, kéziratok, valamint a szimbolikus, metaforikus jelentést hordozó ábrázolások: pl. a szirén, mint jelkép és az ördög alakja népművészetben.

A harmadik nagy kutatási területet két faluban, Dunabogdányban és Pócsmegyeren végzett vizsgálatok jelzik. Bár ugyanígy ide sorolhatnánk a mezőkövesdi kutatást, vagy a kalotaszegi tanulmányokat is. Dunabogdányban egy család történetén keresztül mutatta be, hogy a tárgyak hogyan hatottak egy család életére, mennyire voltak tükrök életmódjuknak, mentalitásuknak. 1989-1993 és 2000-2002 között vizsgálta az életüket, mindennapjaikat, társas kapcsolataikat, szokásaikat, hétköznapi és ünnepi szokásaikat, a vizsgálat kiterjedt az étkezési szokásaikra, az öltözködésre, és folytathatnánk a sort. Ami a kutatás egyik legfontosabb eredménye, a családhoz kapcsolódó tárgyak összegyűjtése, a gazdasági eszközöktől kezdve a színházjegyekig terjedt. Egészen más jellegű kutatás volt Pócsmegyeren, ahol a viselet változásait vizsgálta, a kivetkőzés folyamatát, a viselet változását az 1960-as évekig, mint tárgyat és mint jelet. A kutatást Montagné Tabajdi Zsuzsannával és Muskovics Andreával végezte.

Szacsvey Éva tanulmányai sokoldalúak, sokszínűek, mindez azt jelzi, hogy egy nyitott, a paraszti kultúra minden jelensége iránt érzékeny, érdeklődő, elmélyült gondolkodású muzeológus és folklórkutató életművét összefoglaló nagyszerű kötetet olvashattunk.

Selmeczi Kovács Attila: Nemzeti jelképeink. A szerző kiadása. Budapest, 2022. 136 p.

Lukács László

Selmeczi Kovács Attilát 1989-ben a társadalmi méretűvé terebélyesedett címer vita készítette arra, hogy megvizsgálja a budapesti Néprajzi Múzeumban őrzött országcímeres népművészeti tárgyakat: százával kerültek elő a koronás címerrel díszített tárgyak. Ezen az alapon természetes volt, hogy 1989. augusztus 20-ára „Magyarország címere a néphagyományban” címmel 120 tárgyból álló időszaki kiállítást rendezzen a Néprajzi Múzeumban. Ezt követően megindította a módszeres feltáró- és kutatómunkát a hazai múzeumok gyűjteményeiben. Eredményeként kiadta a Néprajzi Múzeum *Magyar Népművészet* sorozatának 26. köteteként a *Nemzeti jelképek* című, Winter Erzszi színes fotóival illusztrált könyvét (2001). A témakutatást lezáró monografikus feldolgozása, népszerűsítő, reprezentatív változatban a Cser Kiadó és a Néprajzi Múzeum kiadásában jelent meg (*Nemzeti jelképek a magyar népművészetben*. Budapest, 2014. 303 p.). Itt bemutatásra kerülő művéről a bevezetésben így vall a szerző: „Jelen szerény kivitelű kötetet elsősorban a szakmai területnek szánom, közel három évtized alatt megjelent publikációkból való válogatásként. A közreadott tucatnyi tanulmányt, közleményt a szaktudományos közlési feltételekhez igazítottam, némelyeket változatlanul, másokat kisebb-nagyobb mértékben átdolgozva adom közre. A nemzeti jelképek számbavételét követően fontosnak tartottam a Kossuth-címer téma rögzítését, majd néhány témakör részletezését, mint a huszár, a betyár, a hazafias feliratok, a Szűz Mária a magyarok patrónája, Szent István, Kossuth Lajos, továbbá a jelképekkel himzett cifraszűrök, vagy éppenséggel a népi címerábrázolás állatalakjainak ismertetését.” (9. old.)

A magyar Szent Korona önmagában ritkán fordul elő népművészeti tárgyaikon, inkább az országcímer szerves alkotóeleme. Legkorábbi ábrázolását a zalabéri takácscéh 1770-ben készült zöldmázas boroskancsóján láthatjuk a Néprajzi Múzeumban, enyhén balra hajló kereszttel. Országcímerünk használata a polgári dísz- és emléktárgyakon: folyóiratok, kalendáriumok címlapján, ponyvanyomtatványokon, városmetszeteken, céhjelvényeken, majd mindezek hatására a népművészeti tárgyakon is a reformkorban egyre népszerűbbé vált. Egy korai céhes tárgy, szintén a Néprajzi Múzeum gyűjteményében (*Az moori Nemes Csizmadia czéhnek táblája 1815*) már országcímeres: „A móri (Fejér m.) csizmadiacéh behívótábláján önmagában szereplő országcímer éppen úgy kifejezte a hazafias érzületet, mint ahogyan azt a presztizsigényt, amivel a vidéki céh a maga országos, vagy még inkább *nemzeti* jelentőségét szándékozott demonstrálni.” (28. old.)

Az 1848/49-es szabadságharc leverését követően a magyar nemzeti jelképek használatát, ábrázolását tiltották, ennek ellenére 1850-es évszámmal több népművészeti tárgy is ránk maradt: „Egy csákvári (Fejér m.) sárgamázás boroskancsó elülső részét teljes egészében domború rátétes koronás országcímer díszíti. Az ugyancsak csákvári származású bábsütőmintán pedig babérkoszorú közé foglalt címerkép látható, sugarak által övezve. Mindkét címerkompozíció jellemzője, hogy a rendelkezésre álló anyagban ezek az első népi ábrázolások, melyeken - heraldikailag ugyan még pontatlan - korona keresztje *megdőlt* formában látható, tehát egyértelműen érvényesül a magyar koronára való utalás. Továbbá az országcímer reprezentatív megformálásával az osztrák önkényuralom elleni nyílt szembenállásról tanúskodik, különösen abban az esetben, ha ezen mintázatú mézeskalácsok vásári forgalmazásra is kerültek.” (32. old.) Mindkét tárgyat a Néprajzi Múzeum őrzi. Ahogy a gallérián országcímerrel himzett nagyszalontai cifraszűrt is (*nemzeti szűr*). Országcímerünk a korábbi hatalommal való szembenállás jelképéből az 1867-es kiegyezés után népművészeti tárgyaikon már inkább a *nemzeti védjegy* szerepét töltötte be.

Az 1989-es címervita arról szólt, hogy a korona nélküli címerpajzs, amit a politikai hagyomány Kossuth-címernek nevezett, vagy koronás címerünk legyen a Kádár-címertől megszabadult Magyar

Állam új címere. Koronás címerünk használatát történelmünk fordulópontjain (1848/49, 1918/19, 1946/49, 1956/57) rövid időre felváltotta a „Kossuth-címer”. Utóbbi megteremtését 1848/49-hez, Kossuth Lajos kormányzóhoz kötését Selmeczi Kovács Attila vizsgálati eredményei cáfolják: „Mind- eddig nem került napvilágra egyetlen olyan kormányzati rendelkezés sem, ami a korona nélküli címert hivatalos rangra emelte volna. Ennek ellenére ez a jelkép rohamosan teret hódított, mindenekelőtt a honvédségnél. Az újonnan felállított alakulatok zászlain ugyanis már különböző jelképek (kard, kos- szorú) helyettesítették a koronát, vagy csupán a magában álló címerpajzs szerepelt... A szabadságharc utolsó hónapjaiban egymás mellett élt a kétféle címer használata... A korábbi évszázadok heraldikai ábrázolásában a korona nélküli címer éppúgy előfordult és ugyanolyan szerepet kapott, mint a koronás változat. Különösen a barokk-kor egyházi szentképbábrázolása kedvelte ezt a jelképet, de az uralkodói oklevelekben, armálisokon, vármegye- és városcímereken is megtalálható.” (40-41, 45. old.) Megjele- nése a népművészeti tárgyakon is megelőzte a szabadságharcot. Már 1828-ból ismerjük Szép András marcali (Somogy m.) mézesbábsütő mézeskalács mintafájáról: a tányér alakú mintafán asztal mellett két pipázó, poharazó nemes úr ül, a háttérben középre helyezett, lantszerű koszorúba foglalt korona nélküli országcímerrel, a korona helyén leveles ággal (Néprajzi Múzeum, lelt. sz.: 55218).

A korona nélküli, csupasz címerpajzsral szemben a valóban Kossuthhoz köthető címer: „...nem más, mint az 1848-as független magyar kormány pénzügyminisztereként megterveztetett közép- címer, amely a korábbi gyakorlatól eltérően az akkor ténylegesen Magyarországhoz tartozó terü- leteket szimbolizálja: az áprilisi törvényekkel a Habsburgoktól visszanyert Erdélyt, valamint a régi kapcsolt részek közül Horvátországot, Szlavóniát és Dalmáciát. A szív- és pajzsos magyar országcímer kapott helyet, a mindezt egységbe foglalta - mintegy oltalmazóan - a Szent Korona. Ez a közép- címer hitelesítette az 1848 júniusában és szeptemberében kiadott papírpénzeket, a Kossuth-bankókat. Ez a címerkép szolgált alapul az első magyar postabélyeg megtervezéséhez, aminek kiadására a szabad- ságharc kitörése miatt nem kerülhetett sor.” (52-53. old.)

A könyvben számba vett nemzeti jelképek sorából a Magyarok Nagyasszonyát emelem ki. Má- tyás király arany forintjától egészen az 1849-es világosi fegyverletételig pénzérméinken megszokítás nélkül szerepelt a Patrona Hungariae alakja. Ilyen volt Rákóczi réz-, Mária Terézia bronz polturája. Általában a kettes címletű pénzérme volt máriás, legutóbb az 1920-as 1930-as években használt kétpengős. „A hadizászlókon is láthatták a Magyarok Nagyasszonyát a nép fiai, főképpen a Rákóczi szabadságharc idején... Különösen a reformkor nemesi mozgalmának hatására éledt fel és terjedt el a nemzettudat erősödése, majd az 1848-49-es forradalom és szabadságharc juttatta el a legszélesebb néprétegekhez a nemzeti jelképeket, a nemzeti színt, a koronás országcímet és a magyarságot oltal- mazó Szűz Mária ábrázolását.” (79. old.) Kegyeképek, üvegfestmények gyakori alakja, de megjelent a pásztorművészetben is (mángorlók, tükrösök).

A történeti tudat és a nemzeti önbecsülés tanúskodik népünknek a nemzeti jelképekhez való ra- gaszkodásáról. Erről vallanak nemzeti jelképes tárgyaink, azt az üzenetet közvetítve, hogy továbbra is legyünk büszkék nemzeti jelképeinkre.

Ságvári György: „Mindeniknek cifrán csillog ruházatja” Írások a 18-19. századi magyar öltözködésről, egyenruhákról. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Budapest, 2022. 420 p.

Flórián Mária

Ságvári György, a Hadtörténeti Múzeum történésze jelen kötetében a 18. századtól intézményesü- lő állandó hadseregek különböző fegyvernemeinek központilag szabályozott egyenruháival foglal-

kozik. Munkájában az uniformis mint egy sajátos jelrendszer jelenik meg, mint „történeti forrás, kortörténeti dokumentum, része az adott kor anyagi kultúrájának”. Az uniformisok viselője ugyan egyénileg „elvész a ruhában”, mert az uniformis „arcvesztő viselet”, de éppen az egyenruhának köszönhetően lesz az összkép végül is egységesen „férfias és katonás”. A Szerző, a társtudományokból is merítve, irigylésre méltóan gazdag forrásanyaggal dolgozott. Nem csak a valóságos egyenruhák álltak rendelkezésére a Hadtörténeti Múzeum szakgyűjteményében, de egykorú képi ábrázolások és nyomtatványok, kéziratok az osztrák és magyar levéltárakban, például öltözködési szabályzatok is, amelyek még az egyenruha előállításával kapcsolatos részletes kíváncsiságokat is felsorolják.

Ságvári György tizenhét viselettörténeti témájú tanulmányát válogatta be kötetébe. Ezek részint „újrahasznosított”, felfrissített, részint első megjelenésű dolgozatok négy témakörbe csoportosítva. Az első témakörbe azokat osztotta be, amelyekben az *egyenruhával*, mint olyan *jelrendszerrel foglalkozik*, amivel mintegy beazonosítható a viselője. A *Habsburg Birodalom haderejében a magyar katona* uniformisán, a fejedőjén, kabátján a császár uralkodói felségjelei csákorózsája, koronája, monogramja szerepeltek, jelezve, hogy viselője a „császár katonája”, ezeket majd a magyar királyi honvédség egyenruháin magyar állami felségjelekkel cserélték fel. Az uniformis formája, színei, katonai jelei a katonaság belső szervezetéről vallottak, arról, hogy az adott személy melyik fegyvernem melyik alakulatának katonája, rendfokozata pedig a hierarchiában elfoglalt helyére utalt. Viseleti jel lehetett még a gomb, a gombolás módja is. A katona öltözetének a fejedőtől a lábbeliig biztonságos kapcsos, csatos rögzítése mellett Nyugat-Európában a gomb-gomblyukas, míg a magyar uniformisokon a keleties gomb-gombházas megoldás volt az általános. Ez utóbbitől virágzott ki a zsinóros gombolás, ami a magyar férfiviselet, a hadrenden belül pedig leglátványosabban a huszáruhák jellemzője lett. Két tanulmány is ismerteti azokat a zsinórdíszes, színes öltözetű alakulatokat, amelyek viszont már létükkel is fenntartóik méltóságát, hatalmát demonstrálták. Ilyen szerepe volt II. Rákóczi Ferenc fejedelmi udvarában a Nemes Compániának, valamint a Habsburg-házi magyar királyok bécsi és budai magyar testőrgárdáinak, a Magyar Nemesi Testőrségnek és a Magyar Darabont Testőrségnek.

A második tanulmányblokk a 18-19. századi *magyar uniformisok történetével* foglalkozik. A Szerző visszautal Thököly felkelésére és Rákóczi Ferenc szabadságharcára, amikor is a labancok és a kurucok ruhája eleve jelezte hovatartozásukat, lett légyen a kuruc akár rongyos dolmányban, vásott farkasbőrben vagy aranygombos dolmányban, párdücbőrben, tollas süvegben. Rákóczi saját udvari csapatai, a reguláris hadak, az irreguláris mezei hadak és a zsoldosok ténylegesen ilyen szélsőséges megjelenése ellenére, a kuruc sereg megteremtette az amúgy is katonás magyar férfiviseletből a korábbi hagyományok és szokások helyébe lépő *magyar katonai egyenruha östípusát*, ami majd *huszáregyenruha* minőségében híresült el a katonai viseletek között. A 18. század elejétől a különböző európai államok hadseregeiben is sorban megjelentek a könnyűlovások, a huszárok, és a magyar huszároktól átvett sajátos külsőségeikkel és harci stílusuknak megfelelő kellékeikkel beilleszkedtek az egyetemes uniformis-históriába. Az egyik tanulmány a *Habsburg Birodalom* 18. század közepére megszervezett és másfél évszázadon át mindvégig bonyolult szerkezetű haderejének az *egyenruháit* veszi számba. Az uniformisokon az uralkodói felségjelek egyértelművé tették, hogy valamennyien a „császár kabátját” viselik, de a fegyvernemeket katonai jelekkel, a tartományi alakulatokat nemzeti jelképekkel is elkülönítették. Közöttük a huszárezredek is sokáig megtarhták jellegzetes színes egyenruhájukat. A Szerző kiemelten foglalkozik a *Ferenc József korabeli közös hadsereg* hierarchiájában a gyalogság, lovasság és tüzérség valamennyi katonájának egyenlően előírt dísz, tábori, menet és egyéb alkalmakra kötelező kincstári egyenruhákkal és a tisztek „szolgálaton kívüli öltözeteivel”,

mely utóbbiaknak meg kellett felelnie a tiszt polgári társadalmi rangjának. A múlt századforduló háborúi már jelezték a színes katonai öltözetek hátrányait, mire az Osztrák-Magyar Monarchia - a huszárokat kivéve -, csukaszürke, majd tábori sűrű tömeg-egyenruhákba öltöztette át katonáit. Külön tanulmány szól a Monarchia hadseregében a modernizáció következtében megjelenő „negyedik fegyvernemről”, a műszaki, így többek között az utász, hídépítő, távírász alakulatokról vagy pl. postagalamb szolgálatról.

Ságvári György olvasmányos stílusa jelentősen megkönnyíti a szakirodalmi szöveg követését, a kiegészítést követően felállított *magyar királyi honvédség* egyenruháinak megtervezésével járó, a szinte valamennyi öltözetdarabról meg-megújuló viták ismertetése azonban már csaknem a helyszíni közvetítés erejével hat. Az uniformisokat a magyar honvédelmi minisztérium külön bizottsága tervezte meg, annak figyelembevételével, hogy az ne legyen németes, de ne használjon 48-ra utaló, zavaróan rebellis jegyeket sem. Végül is a Bécsben bemutatott, a 48-as honvédegyenruhát (bárha csak nyomokban) idéző gyalogsági mundért, sötétkék atillát, sötétkék zsinóros zubbonyt sűrű nadrággal, vörös csákkal és a huszároknak ettől a nadrág vörös színével eltérő uniformisát a király elfogadta. Hátra volt a többi állománycsoport, például orvosok, századkovácsok, tisztiszolgák stb. egyenruháinak szabályozása. Újabb vitára okot adó téma az egyenruhák előállításának volt. Végül is a gyalogság és a lovasság ruházati és felszerelési cikkeire tett árajánlatok alapján kiválasztott beszállítók, 1872 végére, 150 000 gyalogsági és 9 000 lovassági egyenruhával és a hozzájuk tartozó hadikészlettel feltöltötték a honvéd ruhatárakat. Így állt fel a magyar uniformisoknak a 18. század közepétől a nagy háború végéig csak kevésbé módosult, meghatározott szabályok szerint felépített ikonosztáza.

A hazai viselettörténet örök szép témája a több évszázados, jellegzetes magyar férfiviselet, annak is ünnepi, sőt, főnemesi díszes változata, a díszmagyar. I. Ferenc 1792. évi budai koronázásától azonban - mintegy a díszmagyart leváltva -, a huszártábornoki díszegyenruha szolgált a Habsburg-házi magyar királyok koronázási díszruhájaként. A harmadik tanulmánycsoportban a polgárosodó, a homályosuló rangú hagyományos *magyar férföltözetnek* a 18. század végétől a 20. század közepéig újra és újra megjelenő, immár *historizáló képe*, mint történelmi, nemzeti törekvéseink szimbóluma szerepel. II. József németesítő politikájára revánsként, a magyar öltözet rehabilitálását célzó nemzeti felzúdulás eredménytelen volt. A reformkori nemzeti ébredés idején azonban a dolmány 17. századból megidézett, hosszabb változata, *atilla* néven, sikeresen illeszkedett a korabeli polgári és katonai öltözködésbe is. Ságvári György rendkívüli kutatómunkával gyűjtötte össze a különböző levéltárakból, vidéki kis, helyi lapokból az olykor talán jelentéktelennek is tűnő, apró adatokat, amelyekkel szinte életre keltette a Magyarország ezeréves történelmét ünneplő millenniumi „hódoló menetet”. Bár a hajdan volt díszöltözet anakronizmusát hangoztató vélemények most sem maradtak el, a vármegyei nemesi historizáló és népviseletes bandériumok díszöltözetei újra csak lelkesítően hatottak a közvéleményre. Még a 20. század elején is divatkísérlet indult, immár a középosztály ízlését kielégítő, magyaros, ünnepi férföltözet kialakítására, ami a *Bocskai*-ban teljesedett ki. Ságvári György ezzel a tanulmánysorral, mondhatni, a hagyományos magyar férföltözet történetének utolsó felvonását örököltette meg a hadtörténész sajátos szemszögéből, speciális forrásanyagra támaszkodva. Áttekintése kikerülhetetlen lesz a téma minden további, akár néprajzi, akár divat- vagy kortörténeti elemzése során.

A kötet záró tanulmányaiban a muzeológus Szerző, mint történetileg forrásértékű, egyszersmind különleges ereklye szerepét is betöltő múzeumi tárgyakról vall az uniformisokról. Az egyenruhák ilyen értelmezése, értékelése, nem véletlenül, az Aradi Ereklyemúzeum textilgyűjteményének feltárása, feldolgozása közben érintette meg. A kiállításrendezések során mindig a ruhák, az egyenruhák

bemutatására alkalmas installáció a legnagyobb gond. Ságvári György kivételesen érdekes forrásra talált a millenniumi kiállításához szükséges, az embert élethűen helyettesítő bábukról és a lómaketekről, amelyek készítését még Ferenc József is figyelemmel kísérte. Rendkívüli nyomozást igényelhetett, ugyancsak a millenniumi ünnepséggel kapcsolatban, a kiállításra felvonuló hadiszállítók és felhozataluk számbavétele, cégeiket és kiállított termékeiket a Szerző tanulmányának függelékében, táblázatban is összefoglalta.

A kötetben közreadott számtalan szövegközi fekete-fehér rajz, rézkarc, festmény, fénykép, a múzeumi műtárgyak fotói és a kötetvégi színes képmelléklet gazdagon szemlélteti az írottakat. Az öltözetek részletes ismertetésével, időrendi követésével, az egyenruhák jelrendszerének feltárásával, a szakirodalommal bőven hivatkozott történetükkel, elemzésük módszerének kimunkálásával Ságvári György az egyenruhatörténetet mintegy a viselettörténet önálló ágává fejlesztette. A kötet utolsó tanulmányában, mondhatni tudományos meglepetésként, kordokumentumként megvizsgált öltözetük alapján sikerült helyesbítienie a 12 kuruc főtiszt tévesen azonosított, a Nemzeti Múzeumban kiállított portréját.

Mars, Leonard: Mi volt Órán bűne? Válogatott etnográfiai tanulmányok a zsidó kultúra témaköréből. Második, javított kiadás. ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó. Budapest, 2023. 411 p.

Balogné Tóth Katalin

Az 1941-ben született brit szociálandropológus Leonard Mars munkássága nem ismeretlen a néprajz és kulturális antropológia művelői, szűkebb vonatkozásban a magyar zsidó kultúra és közösség(ek) kutatói számára. A *Mi volt Órán bűne? Válogatott etnográfiai tanulmányok a zsidó kultúra témaköréből* című kötetben az 1990-es évek végén Magyarországon is terepmunkát végző kutató életművének legfontosabb tanulmányai – amelyek lokális zsidó közösségeket helyeznek nagytól alá különböző helyszíneken, különböző időpontokban – időrendben kaptak helyet. Az 1976 és 2007 között született tanulmányok korábban csak angol nyelven voltak elérhetők; a kötet utolsó írásának első megjelenési helye jelen kötet.

A Vargyas Gábor által jegyzett sorozatszerkesztői előszót követően a szerző bevezetője olvasható a könyvben. Az igen részletes bevezetés nemcsak a tanulmányok rövid tartalmáról, keletkezésük kontextusáról ad képet, de a szerző antropológiával való találkozásáról is szót ejt. Az antropológia történetében bekövetkezett „kritikai fordulat” után a kutatói pozíció körvonalazása számos szakmunkában szervesült. Leonard Mars bevezető írása is ide sorolható, amennyiben a zsidó kultúrát saját, személyes valóságként mutatja be a szerző: „szüleim két, egymástól meglehetősen különböző manchesteri zsidó közösségbe születtek. Édesapám szülei Litvániából vándoroltak ki Nagy-Britanniába 1895-ben. *Jiddisül* beszéltek, így apám anyanyelve is ez volt. [...] zsidó vallási neveltetésünk sem szorult háttérbe [...]. Megtanultuk, hogy a pihenőnap a szombat (*sábát*), nem pedig a vasárnap [...]” (13. old.) Leonard Mars családban kapott szocializáció útján élte meg a zsidóságot Nagy-Britanniában akkor, amikor Max Gluckman tanítványaként Izraelbe utazott, hogy szociálandropológusként tanulmányozhassa is azt.

A kötet első részében (*Izraeli terepmunkák*) a szerző két izraeli terepmunkájának fontosabb eredményeit ismerteti. Egyfelől a vidéki környezetben, úgynevezett *mosáv*ban (önszerveződő településforma, amely mezőgazdasági munkából tartja fenn magát), másfelől pedig egy nagyváros, Asdód kikötőjében gyűjtött tapasztalatokat és információkat dolgozza fel. Noha két különböző természetű,

egy vidéki és egy városi terepről számol be, mindkét mikrotársadalom alkalmasnak bizonyul a szociálintropológia klasszikus kutatási témáinak vizsgálatára úgy, mint a szervezeti felépítés, a helyi hatalom és hatalmi pozíciók, az érdekérvényesítés, a bürokrácia kiépítése és működése, a szervezeten belüli formális és informális kapcsolatok. A szerző érdeklődésének középpontjában áll az, hogy az izraeli szakszervezeteket tömörítő országos szervezet, az úgynevezett *Hisztádrut*, miként befolyásolja közvetlen módon a helyi társadalmi struktúra dinamikáját.

A zsidó közösségben a kutató több értelemben is viselhet émikus szemüveget. Leonard Mars nemcsak neveltetése során kapott identitáselemei révén tekint belülről a zsidóságra, hanem azért is, mert a Swansea-i Zsidó Hitközségben (SHC) a vallást közösségben is megéli. A kötet második részében (*Történeti és jelenkutatások Walesben*) saját közösségét helyezi górcső alá, felismerve a saját kultúráját kutató antropológus egyik legnagyobb etikai dilemmáját: „Minthogy én is e közösség tagja voltam, és vagyok a mai napig, igyekeztem bizonyos távolságot tartani a tereptől úgy, hogy inkább a közösség történetére koncentráltam, mintsem hogy a tagság körében végezzek résztvevő megfigyelést. Azért határoztam így, mert nem akartam kellemetlen helyzetbe hozni senkit a közösségben felmerülő problémák vagy konfliktusok felfedésével.” (19. old.) A második részben tehát a szerző történeti forrásokat elemezve saját közösségének múltját vizsgálja. A 19–20. század fordulóján keletkezett forrásokkal dolgozik, amelyek a Swansea-i zsidó közösség belső – a brit társadalomba asszimilálódott helyi zsidóság és az újonnan bevándorló, kelet-európai, jiddis anyanyelvű zsidók közötti – konfliktusait rajzolják ki. E konfliktusok testet öltenek a vallásoktatás és az istentiszteletek megszervezése, a zsinagóga berendezésének kialakítása kapcsán felmerülő eltérő hagyományok és szokáselemek találkozása során. A tanulmányokban visszatérő személyiség Simon Fyne rabbi, akit a források az asszimilációs törekvéseknek megfelelően csak „tisztelletesként” (*reverend*) említnek. Fyne rabbi személyiségének és tevékenységének elemzése az alapvetően keresztény aspektusokra koncentrált történeti alsópapság-kutatás kapcsán ad kiegészítést a zsidó vallási vezetők lokális közösségekben betöltött szerepének értelmezéséhez. A második rész írásai továbbá egy, a korszakban új szellemi vonulat, a *cionizmus*, azaz Izraelt nemzetiállamként, a zsidóságot népként meghatározó irányzat alulnézeti recepciójára is példát szolgáltatnak.

A kötet tanulmányai számos személyes vonatkozást, önreflexiót tartalmaznak. Ezekből kiderül, hogy Leonard Mars felesége erdélyi származású magyar, akivel Izraelben egy speciális, külföldieknek létesített nyelviskolában, úgynevezett *ulpán*ban találkozott a szerző. Feleségére, *Ágira* mindvégig, mint legfőbb segítőjére hivatkozik, ami kiemelten jelenik meg az 1990-es évek végén, Magyarországon végzett terepmunkáról szóló beszámolóiban. A harmadik rész (*Magyarországi terepmunka*) írásai a kutatói pozíció egy újabb aspektusát világítják meg: a brit zsidóságban szocializálódó, majd az izraeli társadalomban kutató szerző a posztiszocialista Magyarországon a zsidóság sajátjától és addig tapasztalt izraeli mintázataitól is eltérő megnyilvánulásaival találkozik. Vállalva kutatásának korlátait a szerző megvallja a magyarországi valóságban való kívülállóságát, amit legfőképp az demonstrált számára, hogy a kutatott közeg nyelvén csak tolmács (felesége), vagy közvetítő nyelv (héber, angol) segítségével tudott dolgozni.

A harmadik rész tanulmányai a kortárs zsidó közösségekről szóló magyar nyelvű antropológiai szakirodalom-bázis fontos elemei. Látva a rendszerváltást követő vallási és kulturális sokféleséget a szerző azt a kérdést fogalmazza meg, hogy van-e (lesz-e) a vallásgyakorlásnak, a zsinagógálgatásnak reneszánsza a magyar zsidók körében? (Ezt a kérdést néhány évvel később szintén antropológiai eszközökkel Papp Richárd és Vincze Kata Zsófia is vizsgálta.) Az 1990-es évek végén készített antropológiai pillanatfelvétel a zsidó intézményrendszer pluralizálódását rögzíti; ennek ellenére a szerző hangsúlyozza, hogy az identitáskonstruálás során kevésbé a vallási, mint inkább a szekulár-

ris-kulturális, etnikai, családtörténeti szempontok, valamint a szocializmus történeti tapasztalatai a meghatározók: „A magyar zsidó identitás [...] nem egységes, nem alkot egyetlen, differenciálatlan entitást. A vallást már nem tartják a zsidó identitás egyedüli kritériumának [...]. Zsidó reneszánszról abban az értelemben beszélhetünk, hogy egyre többen élnek meg és nyilvánítják ki zsidó identitásukat, azonban nem vallásgyakorlás vagy a formális zsidó szervezetekben való részvétel útján.” (251–252. old.) Az elmúlt évtizedek tanulságai (gondolhatunk itt főként a lubavicsi haszid közösség erősödésére) alapján kijelenthető, hogy Leonard Mars a magyarországi zsidó irányzatok későbbi mozgását és egymáshoz való viszonyulását a 2000-es évek elején pontosan előrejelezte: „annyit sejtethetünk, hogy a zsidó kultúrára irányuló megújuló érdeklődés a kívülről jövő zsidó szervezetek – mint a lubavicsi haszidizmus, az új progresszív vallási közösség [...] tevékenységével párosulva képes lesz arra, hogy sokszínűvé tegye a magyarországi zsidók vallási hovatartozását”. (252. old.)

A kötet utolsó, negyedik része („*A zsidó identitás*” tanulmányozásának antropológiai módszerei: *terepmunka és irodalmi források*) egyes tematikájú tanulmányokból áll. Az első két írás az izraeli és a magyarországi kutatásokat módszertani szempontból elemzi; többek között részletesen kitér arra a szerző, hogy munkáját miként befolyásolta a Hatnapos Háború, vagy, hogy Magyarországon magyar felesége hogyan segítette a hólabda-módszer alkalmazásában. Ezzel szemben az utolsó öt tanulmány már nem a tereptapasztalatokra, hanem különböző irodalmi forrásokra alapoz. Ekkor Leonard Mars érdeklődése – miként azt a kötet címe is sugallja – részben a Bibliára (a keresztény elnevezés szerint az *Ószövetségre*) összpontosul, amelynek kapcsán nem a szövegkorpusz filológiai elemzését kísérli meg, hanem az antropológiai szemlélet és kérdésfeltevés azon való alkalmazhatósága mellett érvel. A bibliai források mellett olyan szerzők szépirodalmi műveit is használja, mint például Arthur Koestler, Franz Kafka vagy Dalos György; rajtuk keresztül a táplálkozás és az étkezés, a nagykorúvá válás átmeneti rítusa (*bár micvá/bát micvá*) vagy az öregség jelenségeit járja körbe a zsidó kultúrán belül. Külön említést érdemel az *Anne Ranasinghe. Egy német születésű, Angliában nevelkedett, Sri Lanka-i zsidó költőnő identitása* című tanulmány. Leonard Mars egy olyan költőnő műveit idézi és elemzi, akinek versei a holokauszt témájával foglalkozó szép- és szakirodalom számos kérdését érintik: hogyan lehet hinni egy transzcendens létezőben (*Isten?*), ha tétlenül nézte a népirtást?; hogyan küzdhet meg a hazájából elűldözött egyén a saját túléléséből eredő lelkiismeret-furdalásával?; a holokauszt előtti világ (a családi élet és a zsinagógái közeg intimitása) iránt érzett nosztalgia hogyan töltheti el egyszerre örömmel és fájdalommal a visszaemlékezőt?

A kötetet végigkísérik a szerkesztők által készített magyarázó, *-al jelölt lábjegyzetek, amelyek célja egyfelől, hogy az egy-egy szöveg keletkezési és szerkesztési ideje közötti távolságot figyelembe véve a tanulmányok időbeli perspektíváját megteremtsék és nyomatékosítsák, továbbá, hogy az esetleges émius terminológiákat a tágabb olvasóközönség számára is befogadhatóvá tegyék. Ugyanezt a szándékot erősíti a kötet végén található *Glosszárium*, amelyben minden, a kötetben szereplő héber, jiddis és egyéb kultúraspecifikus kifejezés visszakereshető. A további szerkesztői intenciókról és döntésekről részletesen beszámol a Balogné Tóth Katalin és Györfy Eszter által jegyzett *Szerkesztői utószó*.

Leonard Mars *Mi volt Órán bűne? Válogatott etnográfiai tanulmányok a zsidó kultúra témaköréből* című könyve illusztrálja, hogy az antropológiai megismerést és az abból származó tapasztalatok eredményé, majd tudássá formálását nagyban meghatározza a kutató involváltsága a kutató kultúrában és/vagy közösségben. A szerző terepmunkáin keresztül bemutatta a zsidó közösségek időben és térben létező, folyamatosan mozgásban lévő heterogenitását, ezzel is alátámasztva a zsidókultúra-kutatás egyik legfőbb igazságát: judaizmus egy van, zsidóság viszont sok.

Zsigmond Győző: Gombák a magyar néphagyományban. Etnomikológiai tanulmányok. Tortoma Könyvkiadó. Barót, 2020. 366 p.

Halász Péter

A Tordán született Zsigmond Győző, a László Kálmán Gombászegyesület (1999) alapítója és elnöke, az erdélyi gombászlap társ-főszerkesztője az elmúlt két évtizedben végzett igen alapos etnomikológiai megfigyeléseket végzett. Első, 2009-ben megjelent etnomikológiai a magyar nyelvtérlet gombafogyasztási szokásainak, a Mezőség gombaismeretének, specialistáinak bemutatása mellett a gomba és a népi orvoslás összefüggérendszerét tárgyalja. „A népi gombászat, írja, csak nemrég vált a gombászat egyik tudományágából, önálló tudományterületté, de már régóta színesíti, gazdagítja a gombaismereti szakmunkák anyagát.”

A gombák sok tekintetben még alig ismert világának talán legjellegzetesebb példája a Zsigmond Győző által is kiemelten, „világgraszoló helyi érdekesség”-ként bemutatott *harapégésgomba*, aminek nevét a szakirodalomban jóideig nem is a jogos tulajdonosa viselte. A *harapégésről* mai ismereteink szerint csak Háromszékből vannak adatok, de itt számos faluban közismert és egyik legizletesebb gombaként, valóságos ínycsikésként tartják számon és *tokánynak*, *paprikásnak*, *vadasnak*, *savanyúságnak* készítve fogyasztják. A *harap* székely tájszó „leégett cserjést, bokros területet, erdőrészt” jelent, s úgy tűnik, ez a gomba kizárólag ilyen égéses helyeken terem, ezért gyakran szándékosan gyűjtöttek fel erdőrészeket, persze nemcsak gombáért. Aligha van még egy olyan gomba – írja a szerző –, amit ennyire csak bizonyos vidéken ismernek, és amit neve miatt oly sok gombafélének tartottak volna, mint ezt a *harapra* utaló fajt. Aligha lehetne jobb példát találni arra, milyen körültekintő vizsgálódást kíván a gombák pontos azonosítása.

A *bükk- és a nyírfatapló* nemcsak a Kárpát-medencében, de a világ különböző tájain eltérő felhasználásának bemutatása után rátér annak a településnek a *taplászata*ra, aminek címerében ugyan nem szerepel, de „*Korond érdeme, hogy a taplófelhasználást a népi mesterség szintjére emelte*”. Bár valamikor a Bakonyban, a Felvidéken és persze Erdély számos vidékén is foglalkoztak ezzel a mesterséggel, de aligha volt a 20. század végén akár a Székelyföldön is olyan település, ahol több mint félszáz ember foglalkozott volna – 16 tucat besegítővel – a *taplászattal*. Igaz, hogy egy évtized múlva már csak negyedrészüket kereste, vagy egészítette ki a jövedelmét ezzel a foglalatossággal. Valóban nem könnyű kenyérkereset, Zsigmond számtalan munkafolyamatot sorol fel, ami mind szükséges ahhoz, hogy a fához tapadó taplóból eladható sapka, ruhadísz, tarisznya, falvédő, emléktárgy, különböző műtűürke legyen. Ilyen a tapló levágása, leszedése, begyűjtése, füllesztése... stb., amit mind el kell végeznie a mesternek, hogy aztán tarthassa a markát.

A „gombák királya” a *vargánya* valamilyen délszláv nyelvből, talán a horvátból kapta hivatalos nevét, amire az is utal, hogy csak a Tiszától nyugatra nevezik így, attól keletre egészen a Prutig *hilib*, *hirib* a neve. Háromszéken *medvegomba*, Felső-magyarországon *aszaló*, *pesze*, *bábaska*, *tinóra*, de elszórtan más neveken is ismerik. Hasonló területi eloszlásban találjuk nyugaton a *-vargányás*, keleten pedig a *Hirib* és a *Hilib* hely- és helységneveket. Érdekes jelenség, hogy a nép hagyományos tudása szerint a vargányát gyűjtőket más gombák jelenléte segítheti a rátalálásban. Ilyennek tartják a Dunántúl nyugati részén a *kajsza lisztgombát*, Baranyában a *légylő galócát*, az Őrségben a *lúposzt* (bimbós pöfeteg), máshol egyéb gombák vargányát jelző szerepével találkozhatunk. Ennek a gombának a fontosságát és mutatja, hogy a nép számos jelenségből igyekszik következtetni a vargányatermesre és viszont. Így Kárpátalján jó kukoricatermesre számítanak, ha sok az ott *tinórinak* nevezett gomba, a dunántúli Kapuváron pedig úgy tudják, hogy ha sok a vargánya, akkor nagy lesz a hó rákövetkező télen. Ezeknek a hiedelmeknek a valóságtartalmáról nem szól a könyv, de azt té-

vhitnek minősíti, hogy a mérgező gombák színe megtörés után elváltozik. A vargányát elsősorban étkezésre használják: frissen és szárítva, levesnek, káposztával, pörköltnek, paprikásnak, reszelve fasírtnak, darálva káposztalevélbe, vagy paprikába töltve, abálva salátának, az apraját savanyúságnak ecetben. De az étkezésen kívül is hasznosítják: gyógyításra (aranyértől szembetegségig), régebben a fatengelyes szekerek kenésére, és szerepe van a népköltészetben (a találósok, szólások, viccek világában), valamint a népművészetben: szöttesek jelképrendszerében, újabban abroszok, párnák, falvédők díszítésében, továbbá a gomba alakú sötartók, diótörők alakjában. Egyik legismertebb gombaféle a mesterségesen is termesztett, számtalan névvel ellátott *laskagomba*, ami életmódját tekintve lehet korhadéklakó (szaprofita), vagy élőfán élősködő (parazita). A nép aszerint nevezi, hogy milyen fán található: *bükkfagomba*, *diófagomba*, *ficfagomba*, *nyárfagomba* stb., de ismerik számos egyéb névvel is: *gilvagomba*, *borjúpofagomba*, *halacsckagomba*, vagy *fokhagymázó*. Fogyasztják – mint a legtöbb gombát – tokánynak, paprikásnak, tojásosan, újabban gombakolbászként, ősszel pedig meg-eszi a medve is, mielőtt álomra vonulna.

Szinte minden gombához tartozik valamilyen érdekes jelenség. Az *özlábgombáról* például megtudjuk, hogy az erdélyi románok általában mérgezőnek tartják. Talán ezért nevezték a torockóiak és a borszékiek *kígyókalapnak* és féltek tőle, de újabban ők is özlábnak mondják és fogyasztják. A gombavilág különlegességéhez tartozik, hogy a fiatal *dobverőnek* nevezik, csak az idősebbet tisztelik *özlábnak*. A Székelyföldön szinte minden településen másként nevezik. A különböző gombák cernára fűzött állapotban történő szárításának módjával a *mezei szegfűgombával*, más néven *csirkegombával*, *harmatgombával*, *szegfűgombával* való találkozás során ismerkedhetünk meg. Fűves helyeken rendszerint *boszorkánykörben*, *boszorkányfolyásban* terem, ezért nevezik a Palócföldön *lőhúgygombának*, Orbai-széken *ökörhúgygombának*, Gyimesben *táncgombának*, a Barcaságban *hóragombának* a karikában termő szegfűgombát, ami népünk élénk szóalkotó tehetségét mutatja. A hagyományban szinte mindenhol más névvel (*búrfagomba*, *fenyőgomba*, *őszike*, *riskó*, *sinörgomba*, *vérgomba* stb.) ismert, hivatalosan *rizikének* nevezett gombát néprajzi tájegységeink közül *Csíkban* és *Moldvában*, s talán még *Felső-Háromszéken* és a ma részben Szlovákiába eső, a történeti Gömör és Nógrád vármegye határán lévő *Medvesalján* kedvelik leginkább.

A gombák különös világán belül, nyelvetterületünk keleti részén *szarvasgombának*, a nyugatin *disznógombának*, *földepének* vagy *földi kenyérnek* nevezett, földben termő, több fajhoz tartozó *lény* a legtitkosabb, ami az erdei fák gyökereivel él együtt. A föld alatt kell keresni, s mivel erre érzékszerveink alkalmatlanok, állattársaink szaglószervét vesszük igénybe, régebben a disznóét, újabban a kutyaét. Ezeknek a gombafajoknak leginkább a módosabb franciák konyháján volt s talán van is kultusza, hazai viszonylatban pedig a gyergyóiakról és a csíkiakról tudjuk, hogy „a *szarvasgombaszás jelentős jövedelemkiegészítés volt*” a gombát gyűjtő székelyek, méginkább a portéka közvetítésével foglalkozó örmények számára. Ír róla Lippai János Pisoni kert című, a 17. században megjelent munkájában, továbbá megtalálható többszázados szakácskönyveink csemegéi között is. Piaci értéke miatt a népi hagyományban inkább gyógyszerül használták, mégpedig elég sokféle célból, a szerelmi vágy fokozásától a bélgiliszták elűzéséig. Sok érdekességet megtudhatunk a több helyen *lófing gombának*, *banyaposznak*, *lúposznak*, *lótrottynak*, vagy – tisztességgel legyen mondva – *picsafüstnek* nevezett *pöfeteგრől*. Zsigmond szerint a különböző pöfetegeket a Kápat-medencében csak újabban eszik. Vérzéscsillapítónak vágott, égett seb kezelésére, méhek füstölésére, gyomormenés ellen, a vadászok pedig a szélirány megállapítására használják hatalmas mennyiségben termő spóráját.

A könyv kétharmadában tehát rendkívül gazdag, népi gombászatra vonatkozó, a gyakorlati életből és a szakirodalomból való ismeretanyaggal találkozunk, elsősorban a magyar nyelvetterületről: a

Lajtatól a Szeretig. Összesen több mint félszáz gombaféléről (család, nemzetség, faj) kapunk részletesebb, vagy szűkszavúbb (rendszertani, leíró, termőhelyi) ismereteket, különös bőségben a gombák népi elnevezésekben, a gasztronómia, a medicina területén, továbbá a használati és a dísz tárgyak előállításában, a hiedelmek és a folklór világában betöltött szerepükről. Hatalmas ez az anyag, minden elismerés a szerző gondos gyűjtő- és kutatómunkájának, aminek körültekintő módszeressége és következetessége, minden különbség ellenére, Bartók és Kodály népzsenénk iránti elkötelezettségére emlékeztet. Talán még a befejezetlenségével is, hiszen bármilyen imponáló ismeretanyagról ad számot a bemutatott könyv, nem is merek belegondolni, vajon mekkora hányadát tartalmazza – és mekkorát nem – a magyar nyelvterületen fellelhető talán háromezer gombáról. Hiszen tudjuk, hogy még egy tájegységen belül, ha nem is tér el településenként a gombák neve, a rá vonatkozó hagyományos ismeretanyag nagyon különböző. Vannak gombák, amiket nemcsak a szomszédos, de még egyazon településen is eltérő névvel ismernek, más a vélemény hasznosságukat illetően, s ez a tudás, vagy tapasztalat idővel is változik. S hogy erre a relatív hiányérzetre ne legyinthessünk, arról gondoskodik a könyv utolsó harmadát kitevő, 70 oldalnyi anyag, ami tartalmazza a könyvben ismertetett mintegy 53 gombafaj jegyzékét, s a nem kevesebb, mint 1650 magyar népi gombanevet, aminek csupán 6-7 %-a kérdőjellel ellátott bizonytalan, vagy meghatározatlan. A szerző maga sem érzi befejezettnek könyve megjelenésével a gombák néphagyományban játszott szerepére vonatkozó ismeretek gyűjtését és kutatását, mutatja ezt az itt található, kétoldalnyi terjedelmét jóval meghaladó jelentőségű *etnomikológiai kérdőív*, ami 39 pontjával segítheti azokat a remélhetően nagyobb számban jelentkezőket, akiknek kedvük támad rá, hogy a maguk településén, tájain kiegészítve, vagy megismételve folytassák a gombákra vonatkozó hagyományismereti tudásunk bővítését, egy-egy részletének teljesebbé tételét.

Bárth János: Egyházközségi törvénykezés Zetelakán (1797–1823) Szerző magánkiadása. Kecskemét, 2021. 264 p.

Gyöngyössy Orsolya

1995. június 4-én Bárth János épp a zetelaki római katolikus plébánia levéltári anyagát böngészte, amikor az iratsomók közül egy *Protocollum I. Büntetési könyv különféle kihágásokért* címmel ellátott kézirat bukkant elő. Az elhanyagolt küllemű füzet lapjain a népes és jelentős Zetelaka, valamint Küllőkeményfalva filia egyházfegyelmezési gyakorlata elevenedett meg az 1797–1823 közötti évekből.

Idő szűkében aznap csak egy kivonatolt jegyzet íródott: a 820 ügyet tartalmazó kézirat teljes másolata 2009-ben, a Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltárban készült el. Hogy a forrás feldolgozására csak most, 26 évvel a felfedezését követően került sor, az a pandémia okozta bezártság jótéteményei közé sorolható, mely korábban gyűjtött, kedves forrásai felé fordította Bárth János figyelmét.

A kötet címe önmagában is megragadja a figyelmet. Hisz a kevés, vagy éppen semmilyen vizsgálathoz nem kapott korábbi híradások ellenére, melyek római katolikus közösségekben működő valláserkölcsei „ítélőbíráóságok” létezéséről adtak életjelet, a néprajztudomány az eklézsiakövetést református sajátosságként tartja számon. Bárth János annál körültekintőbb és tapasztaltabb kutató, mintsem egy szem ódon zetelaki *Protocollum*-ra támaszkodva próbáljon szétosztatni bevett tudományos közhelyeket: példatára meggyőzően lefedi a Székelyföld egész térrésumát. Ahol a jegyzőkönyvek elkallódtak, ott pénzügyi számadások bevételi sorai mutatják a *kántori feleltetésből* származó *mulcta* létezését, tanúsítva a katolikus *megyeszékek* egykori működését.

A megyeszéke a megye néven számontartott helyi egyházközségi szervezet része, mely a plébánia körzetén belül észlelt valláserkölcsei vétségekre vonatkozóan bíráló- és végrehajtó jogokkal ren-

delkezik. Ez az alsószintű rendtartó alakzat Zetelaka esetében nagymértékű személyi átfedést mutat a világi törvényszegéseket feltáró községi eljárósággal. A meghatározó szereplőnek gondolható zetelaki plébános viszont – bár minden bizonnyal figyelemmel kísérte – nem vett részt a döntéshozó folyamatban.

A korabeli felfogás szerint az emberi gyöngeségből vagy durvaságból eredő bűnök Isten jogos haragját gerjesztik, a büntetés pedig természeti csapások formájában érkezik. A vallási törvényekhez igazodó magatartás így az egész falu jogos érdeke, az élet „rendes” menetének biztosítója volt. Nyilván ennek is köszönhető, hogy a korabeli társadalom buzgón közreműködött a bűnök felderítésében: az alkalmi vagy notórikus templomkerülők, ünnepontók, káromkodók, részegesek és paráznak mellett még a mise közben elszunyókáló öregasszony, ablakon kukucskáló falubolondja is a megyeszéke elé került.

A Mindenható haragjától való félelmet nehezen lehet elválasztani a személyes megtorlás nagyon is emberi vágyától. Rosszmájú szomszédok, savanyú vénasszonyok, passzionátus „besúgók” képe sejlik fel a múltból, akik unalomból, túlbuzgóságból vagy bosszúvágyból vétlen falubelieket is pálca alá vagy kalodába keverték, de legalábbis izzasztó magyarázkodásra kényszerítettek.

A Zetelakiak – szabad székelek lévén – olykor pénzbírsággal is törleszthették hibás szavaik vagy tetteik árát. A megyeszéke jellemzően a fájdalom és a megszégyenítés együttes alkalmazásával gondoskodott a tanulságok kellő rögzüléséről, a nép „neveléséről”.

Míg a reformátusok inkább a szentegyház falain belül rendezték el a normaszegők dolgát, Zetelakán a büntetés-végrehajtás a templom előtt, vasárnapi misét követően zajlott. Hogy az eset minél többek okulására szolgáljon, a megyebíró a hazafelé ballagó népet megállította. A zetelaki vétkesnek így gúnyos tekintetek keresztútjében kellett elszenviednie a kiszabott botütéseket, a pellengérezést, kalodát vagy épp a megesett lányoknak kijáró, rút szalmakoszorút. A büntetéstörténeti irodalom új színtőljáról, a *keresztnyalásról* is itt olvashatunk először. A lelket nyomorgató eljárások rendszerint elérték hatásukat: ritka volt, hogy valaki neve többször bekerült volna a Protocollumba. Ráadásul a megyeszéke – a keresztényi magatartásra ösztönzés jegyében – szívesen fenyegetőzött halálbüntetéssel, a nyelv- vagy kéz elmetészésének eshetőségével.

A rendszabályozás szigora olykor kimondottan mulattató, falusi komédiákba illő szcénákat idéz az olvasó elé. Ilyen a leányát illetlen helyzetben tetten érő édesanya esete, ki az „odor” melegéből kikergetett legényre cifra szitkokat aggatott. A fiatalokat paráznaság, az anyát káromkodás vádjával idézték – egyazon időben – a megyeszéke elé.

Bárh János türelmesen kalauzolja olvasóját a felületesen odavetett, hiányos bejegyzések törmelékein, melyekből magabiztosan állítja össze Zetelaka és Küüllőkeményfalva alsószintű egyházi törvénykezésének képét. Forrásaira támaszkodva könnyű logikával szembesít a téma kategorizálási kérdéseivel, elmélkedik, új lehetőségeket vázol fel. Az írás sodró lendülete, a szerző feloldó ereje, nagyszerű humora, valamint a perbeli megnyilvánulásokból kinyert népréti adatok csak tovább növelik Bárh János alapmű igényességű munkájának értékét.

Miklós Alpár: Parajd-képek a hosszú 19. században (1780–1918). Emberek és Kontextusok, 22. Erdélyi-Múzeum Egyesület. Kolozsvár, 2022. 734 p.

Fehér Andrea

A Magyar Néprajz és Antropológia Intézet doktori iskolája által útjára indított *Emberek és Kontextusok* sorozat 22. kötete Miklós Alpár 2020-ban, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudo-

mányi Karán megvédett doktori értekezésének átdolgozott és kiegészített változata.

A sorozat szerkesztője, s egyben a monográfia alapját képező értekezés szakirányítója, Keszeg Vilmos a kötet hátlapján található fülszövegében: „izgalmas társadalom-, mentalitás-, művelődés-, ipar-, turizmustörténeti olvasmány”-ként definiálja Miklós Alpár grandiózus vállalkozását. A munka valóban egy inspiratív, teljességre törekvő, forrásokat előtérbe helyező, tudományági besorolásnak ellenálló monográfia, s erre a sokszínűsége szeretnénk a következőkben röviden reflektálni.

A kötet hét nagy egységet foglal magába, s jól tükrözi a szerző rendszerek iránti elköteleződését, mivel ezeket a tematikus tömböket további fejezetekre és számtalan alfejezetre tagolja. A monográfia két nagyobb egységből áll. Az elsőbe sorolhatjuk a kutatás kontextusát tisztázó bevezetőt, az elemzés módszertani, elméleti keretét képező második fejezetet és a tulajdonképpeni képelemzéseket tartalmazó harmadik fejezetet, mely a kötet terjedelmének közel felét teszi ki. A második egységben található a mintegy száz oldalnyi bibliográfia, és a kétszáz oldalas rendkívül gazdag melléklet. Ez utóbbi a Parajd-vonatkozású 19. századi szövegek és illusztrációk, ma valószínű, legteljesebb gyűjtése. A csaknem hét évnyi kutatómunka eredményeit magába foglaló adattár nyomtatásban való kiadása nem valószínű, a teljes anyag azonban digitális változatban, online is elérhető (<https://eda.eme.ro/handle/10598/33134>).

Miklós Alpár bevezetőjében munkáját elsősorban imagológiai természetűként definiálja, amit egy igen alapos módszertani fejezetben indokol meg, mely a mentális képalkotás különféle aspektusaira fókuszál. A szerző több izgalmas fogalmi kérdést tárgyal, nem kínál újszerű vizsgálódási elméleteket, hanem rendszerezi és ismerteti a már létezőket. A fejezet minden bizonnyal az imagológiai szakirodalom legalaposabb magyar nyelvű számvetését nyújtja, ezért remekül hasznosítható majd az oktatásban is.

Ezt követően kerül sor a kutatás kontextusának ismertetésére. Miklós Alpár azt vizsgálja, hogy milyen földrajzi, társadalmi, gazdasági és kulturális képzetek társultak másfél évszázad alatt Parajdhoz. A szerző a *long durée* léptékét használja, arra keresi a választ, hogy miként alakítják át az emberek térről alkotott elképzeléseit a földrajzi és ásványtani felfedezések, hogyan befolyásolják a 19. századi magatartásbeli fordulatok, mint a patriotizmus, vagy a szabadidő megjelenése az utazáshoz való viszonyt, s hogyan jelenítődik meg ez a mentalitásbeli váltás a különféle médiumokban. A kutatási alapvetések után a forrásbázis ismertetése következik. Bemutatásra és rendszerezésre kerülnek mindazok a tudósítások, amelyek hol lazább, hol szorosabb szálakkal kötődnek Parajdhoz. A szerző több kategóriát is felállít: tudományos irodalom, fürdőirodalom, híryanag, utazásirodalom, s a kötet további részében a megfelelő kontextusban fogja majd a forrásokat idézni. A szövegek befogadását megkönnyítendő ez a rész egy kisebb életrajzi lexikkal zárul, amiben helyt kap a kötetben szereplő összes útleíró.

A képelemzéseket tartalmazó egység egy általános utazás-, fürdő- és turizmustörténeti kitekin-téssel indul. A különféle motivációval és igénnyel készült szövegek eltérő impressziókat közvetítenek. A leírások esetenként bírálják, mások reformokat javasolnak, lelkesednek, majd kritizálnak s többnyire ellentmondásos pillanatképeket rögzítenek. Összességében a lelkesítő pozitív példák alulmaradnak, mivel az olvasó általános benyomása az lesz, hogy a vidék a maga elmaradottságában nem igazán tudta a haladó szemléletű reformkori utazók tetszését elnyerni.

A monográfia számunkra legizgalmasabb része a nevezetességek, látnivalók, ezen belül is a Parajd – iparfészek című részfejezet. Rendkívül élvezetes, ahogy a disztinktív képelemekből kirajzolódik az olvasó előtt Parajd ipari öröksége. A só- és kőbányák bemutatásánál látszik, hogy a szerzőt régebb foglalkoztatja a téma, s itt meg kell említenünk a 2017-ben megjelent, hasonlóan érdekfeszítő

és forrásokban gazdag *Idegen utazók Erdély és Máramaros sóbányáiban (18–19. század)* c. kötetét. (Ld. Udvarhelyi Nándor ismertetőjét. *Ethnographia* 129 évf. (2018) 2. sz. 343–345.) Miklós Alpár helyenként visszanyúl az eredeti kutatáshoz, pontosítja vagy árnyalja egykori meglátásait, valóságos nyomozómunkát – mélyfúrásokat – végez. Ugyanilyen érdekfeszítő a gyufagyári kitekintés, ami egy kisebb mikrohistóriai vállalkozás, melyben helyet kap a család- és ipartörténet, képanalízis és az etnomarketing is. Az ipartörténeti áttekintést a bútorgyár, kőedény és porcelángyár, a téglá és cserépgyár, a pokrócgyár és végül a szeszgyár bemutatása teszi teljessé. A rivalizáló és szinergizáló képelemeknél Parajd már Szováthoz és Korondhoz viszonyítva kerül bemutatásra. A képelemzések záró fejezet pedig az inaktív vagy marginális kép-elemeket veszi számba. A szerzőnek mindenre kiterjedt a figyelme, mondhatni maximalista gyűjtési törekvés jellemzi, s ezzel magyarázhatjuk azt is, hogy a fejezet végén egy kisebb Parajd-Panteon is helyt kapott.

A kötet második részében található a vizsgált anyag bibliográfiai felsorolása, a melléklet és az adattár. A mellékletben közzétett, fáradságos munkával rekonstruált szöveges nyomvonalakat a grafikus forrásanyagok, táblázatok és genealógiák követik. Ezek mellett a kutatás számára eddig ismeretlen források közlése is ebben a részben kap helyet. Külön dicséret illeti a szerzőt a német forrásszövegek szakszerű tolmácsolásáért.

A kötet olvasását követően némi hiányérzetünk azért támadt, a szerző ugyanis az olvasóra bízta a szövegek retorikai elemzését, pedig kifejezetten érdekes lett volna megvizsgálni, hogy a 150 év során végbement történeti, szociológiai, társadalmi változások hogyan befolyásolták a kommunikációs folyamatot, a szövegalkotás technikáit. Figyelemmel lehetett volna követni például azt is, hogy miként változik a narráció a szinkron és retrospektív műfajokban, az idegen és hazai szerzők, az öncélú és tudományos igénnyel készült útleírásokban is. S ugyancsak sajnáltuk, hogy a mellékletben közölt grafikus forrásanyagok elemzése is elmaradt. Ez azért is lett volna érdekes, mivel több útleíráshoz tartozott képi anyag s így a vizuális jeleken (képeken) is jól lehetett volna demonstrálni a mentális képalpalkotás (imázsteremtés) módjait, fokozatait. Természetesen mindez mit sem változtat a kötetről alkotott általános benyomásunkon. Miklós Alpár teljességre törekvő monográfiája egyszerre hasznos és élvezetes, s nem csupán a kutatók, hanem a szélesebb olvasóközönség számára is.

Peterscsák Tivadar: Az egri Cifra-Sánc városrész és fertálymesterei. Líceum kiadó. Eger, 2021. 184 p.

Császi Irén

Peterscsák Tivadar 1981-től magas színvonalú tudományos, muzeológiai és értékmegőrző közösségi tevékenységet folytat Eger városában. A szerző által végzett történeti-néprajzi kutatások eredményeként több összefoglaló munka is megjelent az egri hóstyák erdőhasználatáról, (*Földesúri szabályozás és népi gyakorlat az egri hóstyák erdőhasználatában*. 1995-1996.) az egri növénytermesztésről, (*Szőlőművelés, borkultúra, kertgazdálkodás* 2007.) a fertálymesterség múltjáról és jelenéről, (*A fertálymesterség Egy hagyományörző tisztség Egerben*. 2014., *Az egri fertálymesterség korszakai a 18-21. században* 2016.) a tisztség jelképeiről, (*Az egri fertálymesteri bot és köpeny* 2010., *Az egri fertálymesterek jelképei* 2014., *Az egri Cifra-sánc negyed fertálymesteri botja* 2018.), és társadalmi kapcsolatrendszeréről (*Az egri fertálymesterség és a Líceum* 2018.). Ennek a kutatási folyamatnak az összefoglaló eredménye a mostani kötet, mely Eger egyik városnegyedének, a Cifra-Sáncnak tárja föl a történeti és néprajzi jellemzőit, gazdag kulturális örökségét a 18-21. század között.

Az egriek számára különösen értékes lokális értékeket tartalmazó kötet bemutatja a város társadalmának etnikai összetételét, az egri külvárosok, a hóstyák kialakulását, melyek a városkapuk előtt keletkeztek, ezért nevüket is innen kapták, Hatvani, Maklári, Rác, Cifra hóstya. A 18. század elején, a kapukon kívüli lakosság döntő többsége zsellér volt, akik legfeljebb házzal rendelkeztek és bérmunkából éltek. 1785-ben már megfigyelhető a társadalmi rétegződés, a kapás zsellérek mellett szőlővel rendelkező parasztokat, nemeseket, polgárokat, kézműveseket, iparosokat találunk. A szerző bemutatja a Cifra-Sánc városrész névadóját a Cifra kaput, a mely a város legdíszesebb kijárata volt, hiszen a káptalan sasos címerével ékesített reneszánsz kőfaragványt helyezték el rajta. Majd a városrész dűlő- és utcaneveit ismerteti meg, melyek hozzátartoznak a helyi identitáshoz. Bemutatja a kertészkedés hagyományát, a zöldségtermesztést, a tradicionális szőlő- és borkultúrát és a hozzákapcsolódó szokásokat, a szüret munkafolyamatát. Kiemeli Oberfrank Antal egri asztalosmester máig használt találmányát a szőlőőrle malmot, azaz a szőlődarálót. A pincekultúra sajátos területe a Cifra-Sánc, itt található a város legrégebb és legkezdetlegesebb pincéi, melyek forrásvízi mészkőbe a darázs-kőbe vannak vágva. A helyi rácok és a Lengyelországból érkező borkereskedők mellett az egri borral paraszti kereskedelem is zajlott Borsod és az Alföld irányába. A városrész számára munkaalkalmat adott a püspöki, majd érseki tégláégető mely a 17. század végétől az 1980-as évek második feléig működött. A kötet bemutatja az óvodák, iskolák és a paraszti polgárosodást segítő kulturális egyesületek történetét is. A városrészben Eger negyedik olvasóköre a Cifranegyedi Ifjúsági Egyesületet 1905-ben alapították. Az egyesületnek színjátszó köre, és a városban elsőként énekkara és zenekara is volt. A hóstyára jellemző volt a kisméretű, szűk udvarral rendelkező lakóház, de a lakáskultúra egy különleges vonulatára a barlanglakásra és a jómódú szőlőbirtokos 18. században épült műemléképületére, valamint ritkaságszámba menő nyolcszög alaprajzú emeletes borházra is találunk példákat a városrészben. Ez utóbbi Gárdonyi Géza házi orvosának dr. Glósz Kálmánnak az épülete volt. A Cifra-Sánc lakóinak vallási központja a szervita rend Fájdalmas Anya temploma és rendháza. A hóstyán élő családok életében rendkívül fontos a servita vagy fájdalmas búcsú, amelyet szeptember 3. vasárnapján a Fájdalmas Anya ünnepén tartanak. A 18. század pestisjárványoktól sújtott évtizedeiben, majd a világháborúk után tömegesen zárandokoltak a Fájdalmas Anyához. Az 1820-as években a vár Szép bástyáján kialakított Kálvária a Cifra negyed lakóinak életében fontos szerepet töltött be, búcsújáróhely lett. A szőlőhegyek védőszentjének, Szent Donátnak a kultuszát Erdődy Gábor püspök által 1716-ban a püspöki szőlőhegyen állíttatott szobra indította. A Szent Donát szobornál tartott könyörgés a jó termésért a mai napig élő szokás. A Feltámadás temetőkápolna építésének története, a betegségből felgyógyult „nemesszívű kanonok”, Ludányi Antal nevéhez fűződik. A népi vallásosság fontos emlékei az út menti keresztek, melyek a városrész aljától kezdve a szőlőhegyi dűlőkig terjednek. A szerző bemutatja a Sánc leghíresebb lakójának, Gárdonyi Gézának a lakóházát, mely 1952-től eredeti berendezésével állít emléket a nagy írónak.

A lokális hóstyai öntudat kialakulásában meghatározó szerepük volt a városrészeket képviselő fertálymestereknek. A fertálymesteri intézmény a népi közigazgatás ősi szervezete. Az 1996-ban újjászerveződött fertálymesterség az „egriség” szerves része. A szerző áttekinti a tisztség korszakait és a fennmaradt naplók alapján részletesen tárgyalja a Cifra-Sáncban tevékenykedő negyedmesterek szerveződését, vallásos életét, a szegény városrész érdekében végzett karitatív és hagyományörző tevékenységét. Betekintést ad a városnegyedek évenként ismétlődő eseményébe az új tizedesek, fertálymesterek megválasztásába, a társadalmi rétegek, foglalkozási csoportok szerinti megoszlásába. A fertálymesteri kötelességek között olvashatunk a traktákról, a letéti lakomákról, a szeretet reggelikről, negyedmesteri vacsorákról a vendéglátásokról, melyek sokszor komoly kiadással jártak.

A fertálmesterek jelképei a bot és a százzáncú köpeny közül megismerjük a 2014-ben felszínre bukant kurióznak számító díszes botot, melyen változó formájú ezüst címerpajzsokon sorakoznak a fertálmesterek nevei megválasztásuk évszámával. A fertálmesterek névsorát a 19. század közepétől kézzel rajzolt díszes tablók kezdtek megörökíteni, a fényképezés elterjedésével a fertálmesterek fotói is megjelentek. Leírást kapunk a Dobó István Vármúzeum történeti gyűjteményében nagy számban található fertálmesteri tablók gazdag díszítéséről. A Cifra-Sánc negyed működéséről, az összejövetelek gyakoriságáról, a fertálmesterek tevékenységéről a fertálmesteri naplók alapján kapunk áttekintést. A szerző napjainkig feltárja a fertálmesterek tevékenységét, bemutatja a nemzeti és helyi tradíciók ápolását, a közösségépítés formáit. A fejezeteket számos archív és jelenkori fotó illusztrálja, melyek kiváló kordokumentumok. A Cifra hóstyát bemutató, a különböző korszakokat változásában vizsgáló, várostörténeti, néprajzi kötet jelentősen gazdagítja Eger kulturális örökségét. Köszönet illeti a szerzőt a kötetért, s bízunk benne, hogy az egri hóstyák bemutatásának lesz folytatása.

Viga Gyula: Változások és változatok. Újabb néprajzi tanulmányok a Bodroglőközből. Cigánd Város Önkormányzata. Cigánd, 2022. 207 p.

Lukács László

Viga Gyulával az 1970-es éves első felében tanultunk a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen, a kollégiumban szobatársak voltunk. Mindketten jelentősnek mondott megyei múzeumhoz kerültünk, szakmai kapcsolatunk fél évszázada tart. Minden könyvét, az általa szerkesztett kiadványokat sorra megkaptam tőle, de néprajzi szemléletét, irányultságát, módszereit igazán ebből a könyvből ismertem meg: „Számomra az etnográfia ugyanis mindenekelőtt az egyes történeti tájak és az őket élő emberi közösségek generációinak viszonyát jelenti, miként változik ez a viszony a történeti folyamatokban, s van-e, milyen befolyással van mindez az érintett közösségek társadalmára, és műveltségi folyamataira. Hogy a műveltség regionális tagolódásának alakulásában milyen szerepet kapnak a földrajzi feltételek és azok változása, s hogy a történeti tájban élő népesség létformájában miért és miként lehet (térben és időben) akár egészen eltérő szerepe az egyes táji adottságok hasznosításának.” (75. old.)

Újabb bodroglői tanulmányainak kiadásával a táj egyik központja, Cigánd tiszteleg kutatója 70. születésnapján. Kijár ez Viga Gyulának, aki 1991 óta kutat a Bodroglőközből, ahol szintén a lokális táji adottságokra adott emberi, kulturális „válaszok” érdekelték, különös tekintettel arra, hogy a közösségek megoldásai milyen kapcsolati hálóba szövednek a történeti tájon belül és azon túl is. Tanulmányai együtt vizsgálják a szlovákiai és magyarországi Bodroglőköz falvainak hagyományos műveltségét. Bodroglőköz mibenlétéről a kötetben 13 tanulmány tájékoztat, amiből 11 a táj- és népkutatás, kettő a tudománytörténet területére tartozik, a kutató elődök, Balassa Iván és Dankó Imre bodroglői munkáit veszi számba. A kötet tanulmányairól bevezetőjében Viga Gyula recenzió számba menő összefoglalást nyújt, amiből kiderül, hogy az első tanulmány a Bodroglőköz néprajzi jellemzőinek általános vonásait mutatja be. Három írása a Felföld és Partium, illetve a Nagy Magyar Alföld között átmeneti jellegű táj gazdasági kapcsolatrendszerének változásával foglalkozik: Cigánd gazdasági kapcsolataival, Dél-Zemplén gazdasági érintkezéseivel, végül a szomszédos tájak között sajátos kapcsolatot jelentő foglalkozás a sonkolyosok (viaszkereskedők) tevékenységével. Bemutatja az ősi ártéri gazdálkodás reliktumait, a Tisza-kerteket, a helyi hagyományban a gyümölcsösöskertekről fennmaradt romantikus képet. Két tanulmányban dolgozta fel a szlovákiai Bodroglőköz délkeleti

falvainak példáján, hogy egyes települések milyen szakosodással próbáltak bekapcsolódni a piacra termelésbe (*A Tarbucka és környéke hasznosításának néhány történeti-néprajzi jellemzője; Kiskövesdi paszujkások, nagykövesdi uborkások*). A régi bodrogi konyháról készülő könyvének mutatóként olvashatjuk, különösen a szlovákiai Bodrogközben gyakori falusi éttermek, kisvendéglők hagyományos táplálkozásra gyakorolt hatásáról, a falusi főzőasszonyok szerepéről szóló fejezetet. Ide kapcsolódik Dél-Zemplén és a Bodrogköz hagyományos táplálkozásáról közölt vázlata. Viga Gyula az elmúlt három évtizedben kutatásaival nagymértékben hozzájárult Bodrogköz kulturális örökségének feltáráshoz, megőrzéséhez. Múzeumi körülmények között is: a cigándi múzeumporta létrehozásával, bemutatásával a kötetben. Végül a kiskövesiek új borünnepének, a *Nyitott pincék Napjának* ismertetésével zárul a kötet.

A magyar néprajzkutatók figyelme korábban a régies kultúrelemek felderítése érdekében fordult az egykor vízjárta vidékeink, a Rétköz és a Bodrogköz felé. Viga Gyula kutatásai eredményeként felhívja a figyelmet e szemléletmód változására: „Ezek a tájakon - például a folyószabályozással és vízrendezéssel - rendkívül gyorsan lezajlottak az anyagi műveltség változásai, számos korábbi ismérvnek nem volt már funkciója a gazdálkodás, az életmód napi gyakorlatában, és a lassabb és ellentmondásos polgárosodás is átjárta a társadalom zömét.” (131. old.) E változások az utóbbi évtizedekben átformálták Bodrogköz hagyományos szőlőtermesztését, borkultúráját is: „Az elmúlt emberöltő során átalakult a térség gazdálkodásának rendszere, és a bortermelő hagyományokkal rendelkező falvakban ennek a gazdasági ágazatnak húzó szerepet szánunk: részben a más tájakon való értékesítés, részben pedig a helyben kialakuló turizmus révén. Az 1990 után kialakuló újfajta közösségi alkalmak között kiemelkedő jelentősége van a boros ünnepeknek, amelyek a lokális tradíció elemből is építkeznek, de többségükben újfajta, sok tekintetben „kitalált” hagyományt képeznek.” (166. old.)

Bodrogköz a magyar állam bölcsőjéhez tartozott: itt kezdődött a magyar honfoglalás, itt volt az első államcsíra, ahonnan kárpát-medencei honfoglalásunkat levezényelték. Nem lehet véletlen ezen a területen a honfoglalás kori tarsolylemez vezéri sírok gyakorisága. Karos-Eperjesszőg honfoglalás kori temetőiből előkerült tarsolylemezeket 2022-ben a Magyar Nemzeti Múzeum kiállításán láthattuk. A későbbi korokban is jelentős szerepet játszik ez a terület a magyarság kulturális fejlődésében, Viga Gyula bevezetőjének szavaival: „Bodrogköz számos fontos örökség elem hordozója, elegendő itt csupán Karos honfoglalóira, a karsai román kori templomra, az egyik legszebb reneszánsz kori műemlékünkre, a pácini kastélyra, a nagykövesdi vár romjaira, a leleszi apátságra utalni.” (13. old.) Viga Gyula szándéka szerint könyve e történeti értéktár háttérként elsőrangú információkat nyújt a Bodrogközről. Ugyanakkor a hagyományosan erős magyar táj- és népkutatás maradandó értéke.

Bihari Nagy Éva (szerk.): Örökség és oktatás. Módszertani jegyzet. Studia Folkloristica et Ethnographica 80. Tradíció és Edukáció 1. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. Debrecen, 2020. 203 p.

Lupfer-Juhász Eszter

Az Örökség és oktatás. Módszertani jegyzet a Studia Folkloristica et Ethnographica sorozat 80. és a Tradíció és Edukáció 1. köteteként jelent meg 2020-ban a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékén, Bihari Nagy Éva szerkesztői munkája által.

A kiadvány 3 fő tematika alapján tartalmaz tanulmányokat: Új utak – hagyomány, ember, társadalom; Képzés – tanár a pályán; Iskola – hagyomány – műhely.

Az első tematikai egységen belül olvasható Bihari Nagy Éva által írt *Képzés – múltunk öröksége. A hon- és népismerettanár képzés első műhelye Magyarországon – a debreceni modell* című tanulmány. A néphagyomány köznevelésben való megjelenés és megmaradás történetéről és a néprajzi tartalmak felsőoktatásban való megjelenésének szakmai háttéréről egyaránt említést tesz a szerző. A tanulmány jelentős részében a néprajztanár képzés jelentőségéről, módszereiről, szakmai háttéréről és a debreceni képzési modellről (képzési tervről, tanszéki célokról) egyaránt összefogó képet kapunk.

A tematikai egység másik tanulmánya Kavecsánszki Máté által írt *A néprajzi, antropológiai és történelmi ismeretek szerepe az ember és társadalom műveltségterület oktatásában* címet viseli. A tanulmány első részében az aktív állampolgárság fejlesztésének és szükségességének indokairól, valamint az aktív állampolgárság koncepciójáról és jellemzőiről olvashatunk. Az aktív állampolgárság Nemzeti alaptanterv szempontjaiban és kulcskompetenciáiban való elhelyezéséről és fontosságáról, valamint az ember és társadalom műveltségterület fejlesztési feladatairól és tantárgyairól egyaránt informál a szerző. Emellett a társadalmi, állampolgári és gazdasági ismeretek kiemelt fejlesztési terület közműveltségi tartalmait alaposan vezeti végig a szerző, a történelem, a hon- és népismeret és a társadalomismeret kerettanterve alapján.

A második tematikai egységhez tartozó Újné Pethő Andrea *A hon- és népismeret oktatásának lehetőségei az általános iskolában* című munkájában egy rövid történeti áttekintést nyújt, majd a Debreceni Kazinczy Ferenc Általános Iskola és Alapfokú Művészeti Iskola hon- és népismeret oktatásának kereteit, gyakorlatát és módszereit mutatja be számtalan fényképes illusztrációval. Az említett kiegészítések a tantárgy oktatásának sokszínű és változatos alkalmait és eredményeit ismertetik, valamint növelik a tanulmány értékét és érthetőségét. A tantárgyi koncentrációi mellett olvashatunk a tanórán kívüli hon- és népismereti tartalmakról, melyek iskolai keretek között és intézményen kívüli ismeretszerzési lehetőségeket jelentenek.

A következő, Bordásné Gyuris Katalin: *Innovatív módszerek a népművészet oktatásában. Módszertani útmutató egyetemi hallgatóknak* című tanulmánya, mellyel a népművészet oktatásáról szóló leírásokhoz kapcsolódik. A néprajz, népművészet oktatásának szakirodalmi és történelmi áttekintését követően a népművészet oktatásához kapcsolódva a Kós Károly Művészeti Szakközépiskola példájáról olvashatunk. A tanulmányában kitér a tanárjelölteknek szóló oktatási módszerek csoportosítására, a korszerű oktatási módszerek alkalmazásának szükségességére. Emellett a digitális kultúrában való tanítás és tanulás kérdéskörét boncolgatja. A tanulmány sajátossága egy kérdőíves felmérés eredményének a bemutatása, mely a tanulók véleményét tükrözi a népművészetről, módszerekről és az értékelésről.

A harmadik tematikai blokkhoz Ombódi András *„Kitelik a saját foltjából!”* című tanulmánya kapcsolódik. A cím magyarázatát maga a cikk jelenti, melyben a hagyományörzés és a hagyományozódás szükségességének hangsúlyozása mellett a hagyományok átörökítésének minél célszerűbb módjaihoz feltárja az átadás lehetőségeit és szintereit a család, iskola keretein belül és kívül is. Saját tapasztalatainak olvasatában csúcsosodik ki az élményszerű oktatás jelentősége. A tanulmány a hagyományismeret fontosságának és intézményi keretek közötti oktatásának szerepét hangsúlyozza.

A tanulmánykötet elolvasásával igazolódnak Bartha Elek sorozatszerkesztő szavai az előszóban, miszerint az Örökség és oktatás – Módszertani jegyzet című kiadvány valóban hasznos ismeretanyagot tartalmaz a különböző szinteken oktató pedagógusoknak, tanítóknak, ugyanakkor a hallgatóknak és az érdeklődőknek is.

Előfizetés

Magyarországon és külföldön előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1088 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, interneten (hirlapelofizetes@posta.hu) vagy faxon (+36-1-303-3440). Az éves előfizetés díja: 3500 forint. További információ: +36- 80/444-444. Az egyes lapszámok és a korábbi példányok – a Társaság egyéb kiadványaival együtt – megvásárolhatók vagy megrendelhetők a Magyar Néprajzi Társaság Titkárságán (1146 Budapest, Dózsa György út 35.) személyesen vagy interneten (neprajzitorsasag@gmail.com). A folyóirat korábbi évfolyamainak elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.arcanum.hu/ethnographia>.

Ethnographia is a peer-reviewed academic journal of the Hungarian Ethnographical Society since 1890. Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to the editor-in-chief (vigagyula@gmail.com). All contents of *Ethnographia* published between 1890 and 2008 are available in a digitized fulltext format with search options on the internet (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>). *Ethnographia* is distributed by the Hungarian Post Inc. (Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága; 1088 Budapest, Orczy square 1.). It can be subscribed at post offices, in e-mail (hirlapelofizetes@posta.hu) and by fax (+36–1–303–3440). Subscription fee for one year is 3500 HUF (including four numbers a year). Further information about subscription: +36–80–444–444. Current and previous copies of *Ethnographia* as well as other relevant publications can be purchased or ordered at the Secretariat of the Hungarian Ethnographical Society (1146 Budapest, Dózsa György street 35., neprajzitorsasag@gmail.com).

Helyreigazítás

Folyóiratunk 134. (2023) 3. számában felcseréltük Brauer-Benke József tanulmányának két képaláírását. Az 5. kép (495. oldal) aláírása helyesen a 6. kép (496. oldal) szövege, a 6. képhez pedig az 5. kép aláírása tartozik. Szerzőnktől és olvasóinktól elnézést kérünk. *Szerkesztőség*

Ethnographia

Journal of the Hungarian Ethnographic Society

Vol. 134.

2023

No. 4.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

ELEK BARTHA, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSI, LÁSZLÓ KÓSA, IMOLA KÜLLÖS, TAMÁS MOHAY, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, FERENC POZSONY, ZSUZSA SZARVAS, GÁBOR VARGYAS

Editors:

GYULA VIGA – GÁBOR VERES

Editorial Office Address: Museum of Ethnography, 1146 Budapest, Dózsa György út 35.

e-mail: vigagyula@gmail.com

TABLE OF CONTENTS

Articles

- LAURA IANCU*: Ethnographic notes on the image of God
in Moldavian Catholic folk religion 623
- GÁBOR KOLOH*: The time of the peasant. The changing perception of time
in rural Hungary in the 19th–20th centuries 642
- ÉVA MIKOS–ISTVÁN CSÖRSZ RUMEN*: Chapbook or popular reading?
Popular secular publications in 18th–19th-century Hun 664
- MÁTE POSTA*: Transformations of the European fretted zither
in the 19th and 20th centuries (Part 2) 690
- ANDRÁS LENGYEL*: Research on the history of peasant literacy.
The theoretical background – in a nutshell 713
- GÁBOR CSÜLLÖG–GERGELY HORVÁTH*: Social-historical reasons
and consequences of the land-use change on floodplains of the Trans-Tisza Region 727
- GYÖZŐ ZSIGMOND*: Gathering and use of mushrooms among Hungarians
in western-Ukraine at the end of the 20th and the beginning of the 21st century 744

Researchers and researches

- CHIKÁNY JUDIT*: The life and oeuvre of Péter Pogány Szaléz (1923–1993) 770

Discussions

- VILMOS TÁNCZOS*: The Catalogue of Moldavian Hungarian Folk Legends 786
- JÁNOS PUSZTAY*: The 523 names of the wolf in Estonian 793
- KATALIN BENEDEK*: From the sky-high tree to the lewd story
of pancake-making: The book of folktales from Tyukod collected
by Bertalan Andrásfalvy and Ágnes Kovács 797

Book Reviews

807